

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés-
és egyetemstörténeti közleményei

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemttörténeti közleményei
XII. évfolyam, 2025/2. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer
XII. évfolyam, 2025/2. szám

FELELŐS KIADÓ:

Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta,
Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Kis-Halas Judit, Lénárd László,
Majorossy Judit, Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

Polyák Petra

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Dezső Krisztina, Méreg Martin

SZERKESZTŐSÉG:

Dezső Krisztina, Lengvári István, Méreg Martin, Pálmai Dóra,
Raposa Vivien Kitty, Varga Krisztina, Vámos Eszter

LEKTOR:

Csibi Norbert

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Szilágyi Mariann

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651

paaa.szerk@gmail.com

<https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa>

Borítóterv: Balogh Fanni

A borítón látható fotó forrása:

Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2025.12.02.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Albrecht Zsófia

Az oktatási pavilonok megjelenése és hatása a világkiállítások történetében a 19. században és a 20. század elején, különös tekintettel a magyar részvételre..... 7

Dezső Krisztina

Egyetemi dermato-venerológiai mulázsgyűjtemények Magyarországon 26

Denis Njari

Eszéki magyar iskolák az Osztrák–Magyar Monarchia idején 62

MŰHELY

Ungvári Zsuzsanna

Az ELTE IK Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet digitális gyűjteményei – ritka kincsek virtuális „tárháza” 98

Heilauf Zsuzsanna – Jásperné Nagy Melinda – Pápai Tamás László

A Tomory Lajos Múzeum gyűjteménye az oktatásban, az oktatási gyűjtemény a múzeumban..... 111

Szöts Zoltán

A Völgységi Múzeum szerepe az oktatásban és a tudományos ismeretterjesztésben (1987–2020) 131

Somogyi Bianka – Vargháné Szántó Ágnes

Ismeretátadás és élmény. Levéltár-pedagógia a MNL Baranya Vármegyei Levéltárában..... 153

VISSZAPILLANTÓ

Hegedüs Margit

38 munkás évem 165

SZEMLE

Bacher Péter

A zárt rendszer logikája: A titoktartás szerepe a szovjet állam működésében..... 179

Content

STUDIES

Zsófia Albrecht

The Emergence and Impact of Educational Pavilions in the History of World Exhibitions in the 19th and Early 20th Centuries, with Particular Regard to Hungarian Participation 7

Krisztina Dezső

University Dermato-venereological Moulage Collections in Hungary..... 26

Denis Njari

Hungarian Schools in Osijek in the Time of Austria-Hungary..... 62

COMMUNICATIONS

Zsuzsanna Ungvári

Digital Collections of the Institute of Cartography and Geoinformatics, ELTE Faculty of Informatics – a Virtual “Treasury” of Rare Gems..... 98

Zsuzsanna Heilauf – Melinda Jásperné Nagy – Tamás László Pápai

The Collection of the Tomory Lajos Museum in Education, the Educational Collection in the Museum 111

Zoltán Szőts

The Role of the Völgység Museum in Education and Scientific Dissemination (1987–2020)..... 131

Bianka Somogyi – Ágnes Vargháné Szántó

Knowledge Transfer and Learning Experience. Archival Pedagogy in National Archives of Hungary Baranya County Archives..... 153

RETROSPECTIVE

Margit Hegedüs

38 Years of Work 165

REVIEW

Péter Bacher

The Logic of a Closed System: The Role of Secrecy in the Functioning of the Soviet State..... 179

TANULMÁNYOK

Albrecht Zsófia

Az oktatási pavilonok megjelenése és hatása a világkiállítások történetében a 19. században és a 20. század elején, különös tekintettel a magyar részvételre

Bevezetés

1850. március 21-én Albert herceg (1819–1860) egy banketten – amelyet London polgármestere és előkelő vendégei számára rendeztek – egy következő évi, alapvetően ipari-nak tervezett londoni kiállításról mondott beszédet:

„Uraim – úgy vélem, minden művelt ember kötelessége, hogy figyelmesen figyelje és tanulmányozza a kort, amelyben él (...) a legsodálatosabb átmenet időszakát éljük, amely gyorsan halad a nagy cél elérése felé, amely felé valójában az egész történelem mutat – az emberiség egységének megvalósulása felé. (...) olyan egység, amely éppen ezeknek a nemzeti különbségeknek és ellentétes tulajdonságoknak az eredménye és terméke. (...) A tudomány felfedezi az erőt, a mozgás és az átalakulás e törvényeit; az ipar alkalmazza őket a nyersanyagra, amelyet a föld bősége-sen ad nekünk, de amely csak a tudás által válik értékessé. A művészet megtanít bennünket a szépség és a szimmetria megváltoztathatatlan törvényeire, és ezeknek megfelelő formákat ad termékeinknek.”¹

Az 1851-ben Londonban megrendezett első nemzetközi világkiállítás (*Great Exhibition*) sikere után általánosan elterjedt az a nézet, hogy az ehhez hasonló rendezvények több célt is szolgálhatnak – nemcsak gazdasági szempontból előnyösek, hanem segítenek egy nemzet imázsának építésében, és kiváló lehetőséget nyújtanak a kulturális és tudományos ismeretek cseréjére és átadására, egyfajta transznacionális centrumként működve.² A világkiállítások során az emberek „körbeutazhatták” a Földet, megismerhettek országokat és nemzeteket anélkül, hogy tengereket és kontinenseket kellett volna átszelniük.

A nemzetközi világkiállításokon különböző szervezetek és intézmények is részt vehettek, köztük iskolák, egyetemek, múzeumok és (tudományos) társaságok. Az oktatási intézmények részvételével, kiállítási gyakorlatával, az általuk kiállított tárgyakkal (kizárólagosan vagy központi témaként) azonban eddig kevesen foglalkoztak a magyar szakirodalomban, leginkább a művészeti iskolák részvételéről találunk példákat.³

Jelen tanulmány a világkiállítások történetében (ezen belül is az 1851–1867 közötti időszakra, illetve a fellelt források tükrében az 1900-as párizsi kiállításra fókuszálva) az oktatási szekciók, később pavilonok megjelenésével és hatásával (például hogyan ösztönözték az első iskolamúzeumok létrejöttét) foglalkozó kutatás első eredményeinek áttekintő

¹ THE PRINCIPAL SPEECHES 1862. 110–112.

² LUNDAHL 2016. 3.

³ A témáról bővebben lásd: PETERNÁK 2022; SZÉKELY 2020; SZÉKELY 2023; KATONA 2022.

összefoglalását adja közre a magyar szakirodalomban korábban publikálatlan források (hivatalos dokumentumok, fotók) segítségével.

„az oktatás módszerei és gyakorlata a világ minden tájáról”⁴ Az első kiállítások – London (1851) és Párizs (1855)

Az első négy kiállítás házigazdájának szerepén London (1851, 1862) és Párizs (1855, 1867) osztozott, német nyelvterületen először Bécsben rendeztek világkiállítást 1873-ban.⁵ Az 1851-es londoni viláipartárlat⁶ négy nagy főosztályba, úgymint I. Nyersanyagok, II. Gépek, III. Gyártmányok, IV. Képzőművészet (*I. Raw materials, II. Machinery, III. Manufactures, IV. Fine Arts*) és harminc alosztályba sorolta a kiállítókat és termékeiket. Az oktatási céllal készült tárgyak vagy az oktatáshoz bármilyen módon kapcsolódó intézmények szétszórva, ezek közé kerültek be, nem volt dedikált alosztálya az oktatásnak.⁷ Az 1848–49-es szabadságharcot követő önkényuralom nem tette lehetővé, hogy Magyarország önállóan szerepeljen a tárlaton, azonban egyénileg lehetősége volt magyaroknak is a részvételre, de a díjazottak neve mellett a nemzet megjelölésénél „*Austria*” szerepelt.⁸

A következő, 1855-ös párizsi világkiállítás osztályozási rendszere konkrétan fogalmaz – a tárlat III. számú csoportja azon iparágakat foglalta magába, amelyek – idézve a katalógust – „*fizikai és kémiai anyagok felhasználásán alapulnak, vagy amelyek a tudományhoz és az oktatáshoz kapcsolódnak*”. Ide tartozott a VIII. számú osztály, amely alá a precíziós műszereket (órákat, matematikai, fizikai és optikai eszközöket), valamint a tudományokhoz és az oktatáshoz kapcsolódó iparágakat sorolták.⁹ Magyarország (Erdéllyel együtt) a Habsburg Birodalom részeként szerepelt a párizsi világkiállításon; a VIII. számú osztály hivatalos beszámolóját a Pesten született, majd Bécsben oktató Arenstein József (1816–1892) matematikus, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) levelező tagja (1847) mellett Ferdinand Hessler (1803–1865) fizikus, és a cseh származású Eberhard Antonín Jonák (1820–1879) jogász és közigazdász professzor jegyezte. Arenstein hosszan méltatja az egyik kiállító, Karl Winternitz (1810–1883) pozsonyi matematikatanár és feltaláló földrajzi játékát,¹⁰ annak pedagógiai fejlesztő értékeit.¹¹ Habár Winternitz játéka nem kapott díjat, az osztályból egy kiállító mégis dicséretben részesült (*Mentions honorab-*

4 HOLLINGSHEAD 1862. 93.

5 1853-ban még két további iparkiállítást rendeztek: egyet Dublinban (*Great Industrial Exhibition*), valamint New Yorkban (*Exhibition of the Industry of All Nations*).

6 Az elnevezés változataihoz lásd: SZÉKELY 2012. 19–21.

7 Lásd: OFFICIAL DESCRIPTIVE AND ILLUSTRATED CATALOGUE 1851 [1852].

8 REPORTS 1852.

9 CATALOGUE 1855. 94.

10 *Länderspiel für kleine Kinder von fünf bis sieben Jahren, durch welches dieselben ohne Lehrer und ohne eigentlichen Unterricht in entsprechend kurzer Zeit die Gestalt, die Lage und die Namen der Erdtheile oder Welttheile, ihrer Meere u. s. w. kennen lernen 1., für sich selbst bestehende Lieferg: Länderspiel von Europa. Mit einem eigenthümlichen, die Landkarte Europa's darstellenden Zusammenlegbilde aus Pappendeckel in 19 Stücken und 2 Stäbchen. Wien: Lechner 1854. n. 8°. 35 l.* Winternitz számos olvasás-, számolás- és földrajztanulást fejlesztő játékot tervezett és adott ki. Ezek közül a 4–5 évesek számára készült olvasást fejlesztő játékát fordította le és alkalmazta magyar nyelvre Matics Imre (1810–1862) főreáliskolai tanár. DRESCHER 1934. 54.

11 BERICHT 1855. 149–150.

les) – a szászcai [ma Románia] bánya mérnöke, Meiszlinger Bernád, aki egy geometriai számítások ellenőrzésére is használható fémasztalt tervezett.¹²

London (1862)

Az oktatás témája hangsúlyosabbá válik az 1862-es londoni világkiállítás alkalmával, ugyanis a szervezőbiztosok a VIII. szekcióból (*Philosophical Instruments, & c.; Paper, Printing, & c.; Education*) két kiállítási osztály, a 14. számú Fotográfiai készülékek és fényképészet, valamint a 29. számú Oktatási munkák és felszerelések (*No. 14, Photographic apparatus and photography; No. 29, Educational works and appliances*) esetében különálló részleget javasoltak, ahol a két téma köré tömörülhettek volna a kiállító nemzetek. Sajnálatos módon a felvetést nem sikerült érdemben megvalósítani, sőt, csak a tervezett tér töredékét kapták meg. Végül a kiállítócsarnok épületének középső tornyában, a második emeletre helyezték¹³ a 14-es és 29-es az osztályokat¹⁴ (*Class 29: Educational Works and Appliances. Sub-Class: a. Productions of publishers. b. Productions of apparatus makers. c. Productions of toy and games manufacturers. d. Specimens and illustrations of natural history*), de ugyanitt állítottak ki azok az intézmények is, amelyek valamilyen módon kapcsolódtak az oktatáshoz, így például a múzeumok és a különböző társaságok.¹⁵

Az 1862-es londoni tárlaton Magyarország nemzeti különállóságát kiemelve¹⁶ szerepelhetett a Habsburg Birodalom¹⁷ kiállítási egységeiben, és magyar tagokat is delegálhatott a londoni megbízottak, illetve zsűritagok közé.¹⁸ A magyar kiállítási programmal járó szervezési feladatokat az Országos Központi Bizottmány albizottsága látta el, amelynek elnöke Korizmics László (1816–1886) mezőgazdász, mérnök, agrárpolitikus, az MTA tiszteleti tagja volt, a titkári feladatokkal pedig a gazdasági témákban publikáló Jankó Vincét bízták meg,¹⁹ akinek 1849 után magyar emigránsként módja volt megtekinteni az 1851-es londoni kiállítást is. Az 1862. április 26-i bizottsági jegyzőkönyvet olvasva a 29. osztályban (oktatással kapcsolatos munkák) a 166. sorszám alatt mindösszesen egy tételt

¹² RAPPORTS DU JURY 1856. 406.

¹³ HOLLINGSHEAD 1862. 65., 85., 93. A kiállítási terület alaprajza: *International Exhibition, plan showing the disposition of goods in the galleries, to accompany the report of her majesty's commissioners*, 1863. <https://www.loc.gov/item/2018695459/> [2025.08.05.]. Többek között a francia fényképészeti osztályról is fennmaradt egy sztereofotó: London Stereoscopic And Photographic Company: *The French Photographic Gallery at the International Exhibition of 1862 in London*, 1862. Albumin, 7,5 x 15 cm, Alinari Archives, Florence, leltári szám: FVQ-F-157878-0000. <https://www.alinari.it/item/en/1/408710> [2025.08.20.]

¹⁴ HOLLINGSHEAD 1862. 167.

¹⁵ MALLET 1862. 63.

¹⁶ „Derék és lelkes hazánkfiának Jankó Vincénének érdeme, ki hazafiui vállalatának méltó kivitelére sem időt, sem munkát, sem pénzt nem sajnált. E palotában im e helyen van Magyarország megismerésére. Mindenki rá is ismert, s e két termet publicum és lapok egyhangúlag magyar kiállításnak nevezik. Tehát hazánknek individualitása nemcsak megőrizve, de elismerve is van.” SZEMERE 1894. 304.; GÁL 2022. 35.

¹⁷ Az 1860. október 20-án megszületett ún. októberi diploma helyreállította a magyar, az erdélyi és a horvát országgyűlést. A döntés értelmében Magyarországon ez nagyjából az 1848–49-es forradalom és szabadságharc előtti állapotokhoz való visszatérést, korlátozott önállóságot jelentett.

¹⁸ JANKÓ Vince: Tudósítás a londoni világkiállítás ügyében. *Gazdasági Lapok*, 1861. november 10. 713.

¹⁹ JANKÓ Vince: Felhívás a londoni világ-kiállítás ügyében, a magyar haza minden rendű és sorsú polgáraihoz, kik gazdász, borász, és bányászati termeléssel, továbbá kézműiparral, gépészettel vagy művészettel foglalkoznak. *Gazdasági Lapok*, 1861. július 7. 417–418.

találunk, a Lauffer és Stolp kiadó és könyvkereskedéstől.²⁰ Ez az általuk még 1859-ben megjelentetett²¹ gróf Forray Iván (1817–1852) posztumusz utazási albuma volt.²²

A birodalmi oktatási szekcióban²³ azonban még voltak magyar nyelvű tankönyvek is kiállítva a kiállításra készült angol nyelvű, Arenstein József neve alatt megjelent katalógus szerint.²⁴ John Timbs (1801–1875) angol újságíró, a londoni Régiségtudományi Társaság tagja egy az 1862-es londoni kiállításról írt művében részletesen beszámolt a kiállítócsarnok központi tornyában (tehát az oktatási és fotográfiai szekciókban) látott tárgyakról. Felsorolja, hogy látott különböző taneszközöket, tankönyveket, (iskolai) bútorokat gyerekeknek, játékokat és társasjátékokat, valamint fogyatékossgal élő emberek által készített alkotásokat is. Megjegyezte, hogy „az osztrák oktatási gyűjtemény vonzó²⁵ volt; a kormány büszke volt arra, hogy az oktatást különleges módon gyakorlati célokra irányította, és az országban minden típusú és osztályú iskolák voltak.”²⁶

A bécsi *Österreichisches Pädagogisches Wochenblatt* című pedagógiai folyóirat is ismerte a londoni kiállítás oktatási részlegét. A bevezetőben megjegyezték, hogy a kiállító országok vagy arra törekedtek, hogy átfogó képet nyújtsanak oktatási rendszerükről – és ebbe beletartozott, hogy tanulók által készített munkákat is beválogattak (így például Ausztria, Belgium Franciaország) –, vagy a különféle oktatási-nevelési eszközöket és találmányokat vonultatták fel azzal a céllal, hogy azokat megismertessék, és ha mód van rá, minél szélesebb körben terjesszék is őket (Anglia).²⁷

Kautz Gyula (1829–1909) közgazdász, az MTA levelező (később rendes és igazgatósági) tagja a Műegyetem tanáraként²⁸ kapta meg a londoni kiküldetés lehetőségét, melyről tartalmas beszámolót jelentetett meg. Ebben egészen részletesen kitér több ország kiállítási tárgyára is a 29. osztályból:

„Befejezésül legyenek még pár szóval megérintve a kitűnő taneszközi s iskolai tudományi czélokra irányuló készülékek. Ez jelesül a 29-ik osztály, melynek tárgyai közé a fizikai és optikai instrumentumok, technológiai és mechanikai apparátusok, minták és modellek, előrajzok és építészeti tervek, földgolyók és térképek, nyomtatványok és irodalmi termékek tartoztak. A különböző országok között e szakban legkitűnőbb módon és legnagyobb számaránnyal Anglia, Frankhon, meg az Ausztriai

20 JEGYZŐKÖNYV 1862. 11.

21 *Utazási album Soborsini Gróf Forray Iván eredeti rajzai és jegyzetei szerint. Olaszország – Malta – Egyiptom.* Kiadta Soborsini Gróf Forray Endréne Brunswik Júlia grófnő csillagkeresztes és palota-hölgy. Pesten, Lauffer és Stolp, 1859. Az albumról részletesen lásd: MÉSZÁROS 2018.

22 A választás magyarázata lehet a korszaknak az egzotikumhoz, a Kelethez (európai nézőpontból!) való vonzódása, ugyanakkor egy gesztus is lehetett a fiatalon elhunyt Forray felé, aki éppen európai útiról (az 1851-es londoni kiállítást is megtekintette) volt hazatérőben, amikor hirtelen elhunyt Bécsben.

23 A szekcióból dicséretben részesült a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia a gépészeti témájú magyarázó falitábláiért. *BERICHT* 1862. 589.

24 *AUSTRIA* 1862. 91.

25 Az osztrák oktatási részleg éremmel is jutalmazott és a legnagyobb feltűnést keltő tárgyai a kismartoni születésű, majd Bécsben dolgozó orvos, Hyrtl József (1811–1894) anatómiai preparátumai voltak. Lásd: Dr. TÖKÉS: *Levelek a londoni kiállításról. Vasárnapi Ujság*, 1862. június 29. 309.

26 *TIMBS* 1862. 198.

27 *Die Schulausstellung in London. Österreichisches Pädagogisches Wochenblatt zur Beförderung des Erziehungs- und Volksschulwesens*, 1862. december 10. 789–792.

28 SZÉCSÉNYI – ZSIDI 2021. https://mersz.hu/dokumentum/m854abceet__9/#m854abceet_7_p1 [2025.08.07.]

birodalom volt képviselve, míg a másodrendű helyet Italia és a Németvármegyelet foglalta el. A kiállítmányokat magukat illetőleg, legfigyelemreméltóbb és az e téren tett haladásra nézve legjellemzőbbek voltak: (...) a francziák részéről a páratlan tökélyű physikai, sebészi, s optikai műszerek, a központi párisi iparfőtanoda (École des Arts et des Métiers) gyönyörű rajz- s rézmetszvényi kiállítmányai, a süketnéma intézetben alkalmazásban lévő különböző taneszközök és készülékek, a többrendbeli jeles geologiai és mineralógiai gyűjtemények stb; – végre Ausztria a részéről az ismeretes Artaria czégnek (Bécsből) szép földképei, a cs. kir. katonai-geographiai intézet kiváló jelességű mappái, térképei Bécs meg Róma környékeire nézve, Scheda nagy Európai térképe 25 darabban, photolitographiai munkák stb; (...) több műegyetem és reáltanoda technikai és architekturai rajzművei, (...) fényképészeti s gyűjteményi művek; a prágai iparbuzdító központi egyesület különféle ipari czikkeket magában foglaló gyűjteménye, a cs. k. államministeriumnak a birodalom oktatásügyét ábrázoló graphikus összeállításai, iskola-tervrajzai, végre Liharzik nagy érdekű s az emberi test növekedésének törvényeit plastikailag ábrázoló alakjai, főleg pedig a nagyhirű bécsi anatomnak Hyrtlnek e nemben páratlan s érdemjellel is diszített bonczani praeparatumai.”²⁹

Vahot Imre (1820–1879) publicista *Az 1862-ki londoni világkiállítás emlékkönyve* című beszámolójában szűkszavúbban és csak nagy általánosságban mutatja be az oktatási részleget:

„E szakaszba tartoznak még a tanításhoz szükséges művek és segédeszközök, miknek kiállítása az oktatási módszerek javítására s a népnövelés ügyének előmozdítására nagy befolyással van. Ilyenek a növendék befolyásához alkalmazott s a tanulást könnyítő, jeles módszerű tankönyvek, természettani hű képek, földabroszok, – ez osztályon kívül látható volt Anglia földismei, geológiai térképe, – földgömbök, diagrammák stb.”³⁰

Vahot kitér arra, hogy milyen jó gondolat volt Jankó Vincétől a magyar részlegben, hogy *„hazai terményeink gyűjteménye fölé a termesztő, földmivelő és iparos magyar nép igen jól sikerült és szépen színezett photographiai képeit helyezé”,³¹* amelyeket tanulmányozva a látogatók megismerhették a magyar népviseleteket. A jövőbeni kiállításokra nézve pedig úgy gondolja, hasznos lenne, ha Magyarországot úgy mutatnák be, hogy:

„A kiállított czikkek mellett érdekes volna minden megyének különböző népfajait, viseleteit, szebb, regényesebb tájait, épületeit s kitünőbb terményeinek helyszínét, földtani, geologiai térképét, híresebb termelő gazdái-, iparosai-, művészei-, írói-, lelkészei, népnevelőinek arczképeit photographiai másolatokban be küldeni, s ez volna aztán a valódi országos ismertetés.”³²

²⁹ KAUTZ 1863. 86–88.

³⁰ VAHOT 1862. 47. Sem Kautz, sem Vahot Imre nem említi a Forray-albumot mint az egyetlen hivatalos magyar tárgyat az oktatási szekcióból.

³¹ VAHOT 1862. 105.

³² VAHOT 1862. 114. Hasonló gondolatát osztotta meg Várady Gábor (1820–1906) máramaroszigeti országgyűlési képviselő, de ő a Nemzeti Múzeumban képzelte el egy állandó, az országot átfogóan bemutató kiállítást. Várady Gábor: Máramarosnak a londoni kiállításra szánt terményei. *Vasárnapi Ujság*, 1862. február 16. 81–82.

A világkiállítás zárásának közeledtével a *Wiener Zeitung* tett közzé egy felhívást³³ a kiállítók részére, amelyet átvettek, majd a magyar lapok is közöltek.³⁴ Tekintettel arra, hogy a kiállított anyagok csomagolása és hazaszállítása meglehetősen drága lett volna, tárgyalásokat kezdeményeztek különböző intézményekkel,³⁵ hogy azok a kiállított tárgyakat mint oktatási anyagokat fogadják be. Csengery Antal (1822–1880) politikus, közgazdasági és történetíró, az MTA ekkor már rendes tagja (később másodelnöke) is hozzászólt a felhíváshoz a *Pesti Napló*-ban:

„Végig tekintve a fent elősorolt intézeteken, egyedül a South Kensington museumot tartjuk oly helynek, hol kiállított tárgyait együtt maradhatnak. (...) S azt sem kell feledniünk, hogy e nagy becsű intézet, melyet itt csak néhány vonásban ismertettünk, maga ajánlott először helyet adni termékeink állandó tárlatának; ajánlkozott a hazánkból később, kiegészítésül, küldendő tárgyakat is folytonosan fölvenni e tárlatba.”³⁶

Nem véletlen, hogy Csengery kiemeli a *South Kensington Museumot* (ma: *Victoria and Albert Museum*), hiszen ekkorra az intézmény már egy jelentős oktatási anyagokat, valamint élelmiszereket (így például különféle terményeket) és állati termékeket is bemutató gyűjteménnyel (*Educational, Food and Animal Products collections*)³⁷ is rendelkezett.³⁸ (1. kép)

Ami bizonyos, a Jankó-féle gyűjteményes kiállításban szereplő, Tiedge János által készített népviseleteket ábrázoló, színezett fotók³⁹ (amelyek elismerésben részesültek a 14., azaz a fotografiai osztályból)⁴⁰ egy részét ma is a múzeum őrzi,⁴¹ 1885-ben leltározták be őket.⁴²

Az Arenstein-féle angol nyelvű katalógus nem sorolta fel tételesen azokat a magyar nyelvű tankönyveket, amelyek a birodalmi oktatási részlegben voltak kiállítva, azonban

33 Londoner Ausstellung 1862. *Wiener Zeitung*, 1862. október 14. 97.

34 PÉCZELY Ferencz: Felhívás a londoni világkiállítás ügyében. *Sürgöny*, 1862. október 25. 4.

35 A sajtóban megjelent tudósítások szerint ezek a South Kensington Museum in London; Society of Arts, Manufactures and Commerce in London; Geological Museum in London; Industrial Museum of Ireland in Dublin; Museum of Patents in London; National agricultural School in Dublin; Kings-College in London; Royal United Service Institution in London; Royal geographical Society in London; Royal Horticultural Society in London; Museum of the Royal gardens in Kew; Home and Colonial School Society for the Improvement and Extension of Education in London voltak.

36 A *Wiener Zeitung* a londoni iparmű-tárlat tárgyait illetően, a következő hirdetményt közli... *Pesti Napló*, 1862. október 17. 1., illetve CSENGERY 1928. 483–484.

37 BURTON 1999.

38 Az 1862-es londoni kiállításnak köszönhetően, illetve a South Kensington Museum példájára alakult meg az első olasz pedagógiai gyűjtemény Torinóban. PIZZIGONI 2023.

39 A magyar kutatás sokáig elveszettnek gondolta a sorozatot (lásd: FARKAS 2012), azonban a Victoria and Albert Museum digitalizációs munkájának köszönhetően a fotókat sikerült azonosítani, és a 2025 márciusában a Néprajzi Múzeumban *Magyarország színezve. Rejtőzködő fényképek 1862-ből* címmel nyílt kiállításban hosszú idő után ismét megtekinthetők voltak itthon is.

40 BERICHT 1862. 421.

41 Victoria and Albert Museum, Inv. nr. PH.213–1885 to PH.240–1885. Illetve az angol nyelven megjelent 1862-es kiadvány: *Supplementary catalogue of Vincent Jankó's collection of Hungarian goods, products and photographic illustrations of costumes*. 1862. Victoria and Albert Museum, National Art Library, SC/SEC Special Collections: A.16.14.

42 MAGYARORSZÁG SZÍNEZVE 2025. 24.

a múzeum oktatási gyűjteményének 1867-es katalógusában megtaláljuk többek között ezeket is, ugyanis összesen 693 tételt adományoztak a múzeumnak az 1862-es kiállítási részlegből.⁴³ Ezeknek a tételeknek a múzeum jelenlegi gyűjteményében való lehetséges azonosítása a kutatás egy következő lépése lesz.

1. kép – Educational Museum (South Kensington Museum) 1859 körül. Victoria and Albert Museum, London

Párizs (1867)

Az 1867-es párizsi világkiállításon két szekciót szenteltek a gyermekek és a felnőttek oktatásának bemutatására (*Classe 89: Matériel et méthodes de l'enseignement des enfants; Classe 90: Bibliothèques et matériel de l'enseignement donné aux adultes dans la famille, l'atelier, la commune ou la corporation*). A szervező franciák oktatási pavilonjába⁴⁴ vezető kapu előtt kapott helyet a pedagógiatörténet két fontos alakjának, Pestalozzinak és Abbé de La Salle-nak a szobrai, amelyek a bejárat két oldalát díszítették. (2. kép) A francia közoktatási minisztérium kirándulásokat és előadásokat szervezett a francia pedagógusok számára a világkiállítás megtekintésével egybekötve.⁴⁵

⁴³ CATALOGUE 1867. VII.

⁴⁴ Sonia Huard (5 mars 2025): Le Musée pédagogique et son histoire : sources et ressources dans les collections de la BnF. L'Histoire à la BnF. <https://doi.org/10.58079/13fa1> [2025.08.17.]

⁴⁵ GESLOT 2009. 232.

Pierre Philibert Pompée (1809–1874) pedagógus és politikus az egyik tanárok részére kísérőprogramnak szervezett konferencián tartott beszédében kifejtette, hogy a világkiállítás milyen jó alkalom és példa arra, hogy a honi és a nemzetközi neveléssel kapcsolatos gyűjtemények hozzáférhetőek a tanárok számára, így ennek mintájára lehetne Párizsban egy hasonló, állandó tárlatot is létrehozni. Felvetése adja a később, 1879-ben megnyíló francia pedagógiai gyűjtemény, a *Le Musée pédagogique* alapját.

2. kép – A francia oktatási pavilon. Megjelent: *L'Exposition universelle de 1867 illustrée*, 1867.

A francia tárlatra készülő magyar résztvevők nem voltak könnyű helyzetben, hiszen a kiállítás idejére esett az 1867-es kiegyezés véglegesítése és Ferenc József magyar királlyá koronázása. A *Budapesti Közlöny*ben megjelent rövid összefoglalóban a Párizsba kiküldött magyar kiállítási biztos, Térey Pál (1831–1883) így fogalmazott: „örvendetes meglepetésünkre szolgálhat tudnunk, hogy daczára azon mostoha viszonyoknak, melyekbe hazánk épen a kiállítási készülékek alatt sodorva volt: a kiállítók száma nemhogy fogyott, sőt inkább egy negyednél többel szaporodott. Jutott pedig 354 derék áldozatkész magyarországi kiállító 166 kitüntetéshez.”⁴⁶ A *Hazánk s a Külföld* hasábjain megjelent beszámoló ugyan többször is kiemelte Térey érdemeit és fáradozásait, azonban a magyar részlegről elég elmarasztalóan írt, sőt, olyannyira lesújtó volt a vélemény róla, hogy a szekciókról megrendelt fotókat sem tartották érdemesnek leközzölni:

„A magyar osztály két nagy termet képezett a kerek alakú kiállítási palotának a nyers termények és élelmiszerek kiállítására szánt külső, vagyis hetedik körében. A

46 TÉREY PÁL: A párisi kiállítás. *Budapesti Közlöny*, 1867. szeptember 26. 1852–1853.

kiállítási magyar bizottság a közönség iránti figyelemből ezen két magyar termet költségesen lefényképezteté, s lapunknak közzététel végett megküldé. Mi azonban lapunk számára azon egyszerű okból nem készítettünk róluk metszvényeket, mert látva e termék minden csin és izlés nélküli diszítését és berendezését, nem akarjuk szegénységünk s önállatlanságunk bizonyítványait megörökíteni.”⁴⁷

Ugyanakkor első alkalommal történt meg, hogy külön katalógust (francia nyelven) nyomtattak a magyar kiállítókról és a kapott díjakról.⁴⁸ A katalógus szerint a 89. osztályból a pesti Vakok Intézete tanulóinak munkái dicséretben részesültek, a Magyar Királyság általános és középiskoláit bemutató gyűjteménye aranyéremmel lett kitüntetve – azzal a megjegyzéssel, hogy ez beleértendő a birodalmi gyűjteményes oktatási bemutatónak adományozott aranyérembe.⁴⁹ A 90. osztályból a Magyaróvári Császári és Királyi Gazdasági Felsőbb Tanintézet ezüstérmét kapott az agronómia oktatásában használt rovar-, növény- és gyapjúgyűjteményének bemutatásáért.⁵⁰ Az oktatással kapcsolatos tárgyakról egy részletesebb leírást olvashatunk a kiegészítés után is emigrációban élő publicista–politikus Irányi Dánieltől (1822–1892), aki a látottakkal összekapcsolva elég kritikusan nyilatkozik korának magyar oktatási helyzetéről:

„Már az 1862-ki londoni világkiállításon is láttunk ugyan a közoktatásra tartozó eszközöket egybeállítva, de teljes iskolákat, mindennel felszerelve, s a melyekből csak az élő lények, a tanítók s a növendékek hiányoznak, az idei tárlaton veszünk észre először. S ez, a helyszínén való megjelenés után, legalkalmasabb módja a tanulmányozásnak. Különösen, ha az oktatás legsőbb fokától, a legfelsőbbig mindent együtt talál az ember, a kisdedóvodától a szakiskolákig. Itt látható, a mennyire az a távolból lehetséges, legjobban: hogyan képeztetnek melyik országban az emberek. (...) Sokat sóhajtozunk a nevelés elhanyagolt állapota felett, de fájdalom, azt hisszük, hogy a sópánkodással le is róttuk hazafiul kötelességünket. Tettre, s mi annak föltétele, áldozatra, nem igen gondolunk. Akadémiára, emlékszobrokra, színházakra gyűjtögetünk: nép iskolai alap teremtéséről gondoskodni reá nem értünk. (...) De most már visszamegyek a Mars-mezőre, s szemre veszem a nevelésügyre tartozó dolgokat. Mig a százszok a legsőbb tanintézettől a legmagasabbig használt összes tanszereiket összegyűjtötték, s hozzá még a testgyakorolda készülékét is fölállították:

⁴⁷ Térey Pál, magyar országos kiállítási biztos Parisban. *Hazánk s a Külföld*, 1867. november 14. 721–723. Ugyanakkor lásd a magyar pavilon díszítésének tervéhez készült grafikát a párizsi Musée d'Orsay gyűjteményében: <https://www.musee-orsay.fr/en/artworks/projet-de-decor-pour-le-pavillon-de-la-hongrie-lexposition-universelle-173990> [2025.08.29.]

⁴⁸ „Két positiv érdeme azonban e könyvnek elvitázhatlan: első az, hogy ez az első eset, hogy Magyarország egy világkiállításon saját specialis catalogusával jelenik meg, s ezzel magát a többi független nemzetekkel és országokkal egy niveaura helyezvén, mint ilyen magát bemutatta és bemutatni merte; a második pedig, az elsőből önként folyó érdeme az, hogy ezen közlemény által előre is már az utat elkészítettük arra, hogy jövőben hazánk, mint egészen független ország, minden kiállítási tárgyaira külön helyet, külön és független biztosságot követelhesen magának, a többi független országok mintájára.” – írta Térey Pál a *Pesti Napló* hasábjain. TÉREY Pál: Magyarország 1867-ben a párizsi világkiállításon. *Pesti Napló*, 1867. szeptember 26. 223.

⁴⁹ CATALOGUE SPÉCIAL DU ROYAUME DE HONGRIE 1867. 21.

⁵⁰ Ugyanebben az intézetben tanult Máday Izidor (1839–1925) gazdasági író is, aki 1872-ben, már a következő világkiállításra készülve, összegezte a korábbiak tapasztalatait, s felsorolja a kitüntetések is. Nála 363 kiállító szerepel és 161 kitüntetés az 1867-es évre vonatkozóan. MÁDAY 1867. 10–11.

*a porosz kormány egy falusi tanodát emelt a parkban s szerelt föl mindenestől. (...) Köröskörül a falakon térképek, olvasó táblák, nagyocskák, a mesékből vett tárgyakat mutató ábrák függenek s a napi-rend; a padasztalokon az illető korhoz való taneszközök, úgy a gyermekek munkái s a tanító által vezetett különféle jegyzőkönyvek feküsznek.*⁵¹

Bécs (1873)

Az 1873-as bécsi világkiállítás több okból is kiemelt fontosságú: itt lett először központi téma az oktatás, amelynek külön pavilont és zsűrit is létrehozta (XXVI. „*Erziehungs-, Unterrichts- und Bildungswesens*”),⁵² másrésről Magyarország független státuszú országgént reprezentálhatta a nemzetet (mivel Ausztriát tekintették a rendező országnak, nem az Osztrák–Magyar Monarchiát).⁵³ Az oktatás- és nevelésügy tematikájának a bécsi világkiállítástól kezdődően állandósuló jelenléte lehetőséget teremtett a különböző kulturális és oktatási intézményeknek a bemutatkozására (3. kép), és diákjaik munkáinak bemutatására (ez utóbbi különösen fontos volt a művészeti iskolák esetében). Az 1867-es kiállításhoz hasonlóan ekkor is megjelent egy külön katalógus (a magyar oktatásügyre és szekcióra fókuszálva), amelyben felsorolásra került az 1717 darab kiállított tárgy is.⁵⁴ „*A katalógus magyar és német nyelven van írva és nagyon praktikusán van beosztva. Különösen sikerült tankönyveink csoportosítása, a melynél osztrák szomszédaink kudarcot vallottak. A könyv beosztása a következő csoportok szerint vannak osztályozva: az iskolai épületek, iskolai bútorok, taneszközök, tanulók munkái, iskolai és közművelődési statisztika és végül egy függelék.*”⁵⁵ – számolt be a *Képes Kiállítási Lapok*, amelyből a magyar közönség részletesen tájékozódhatott a kiállítás előkészületeiről, a kiállítási pavilonokban látható tárgyakról és a kísérő rendezvényekről – és arról is, hogy a magyar oldalról az osztrákokkal való versengés volt tapasztalható („*a melynél osztrák szomszédaink kudarcot vallottak*”). A „tanügyi kiállításról” többek között a *Képes Kiállítási Lapok* többször is beszámolt. A kiállítók közül egész nagy számban kaptak valamilyen elismerést vagy kitüntetést, többek között a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter, Trefort Ágoston (1817–1888) díszoklevélben részesült (*Ehrendiplom*).⁵⁶

A bécsi világkiállítás egyik legfontosabb hozadéka a magyar neveléstörténet számára egy országos oktatási múzeum fölállításának gondolata volt. Követve a korábbi nemzetközi példákat,⁵⁷ Gönczy Pál miniszteri biztos előterjesztésére⁵⁸ felhívást tettek közzé a magyar kiállítók felé, amelyben arra kérték őket, hogy adományozzák a kiállított tárgyaikat egy új „*taneszköz és tanszermúzeum*” számára.⁵⁹ A múzeum és könyvtár végül 1877-ben

51 IRÁNYI Dániel: Levelek Parisból. XXVI. A világtárlatból. *Hazánk s a Külföld*, 1867. július 25. 476–477.

52 KOS – GLEIS 2014. 482.

53 SZÉKELY 2012. 73.

54 NÉVJEGYZÉK 1873.

55 Tanügyi kiállításunk katalógusáról. *Képes Kiállítási Lapok*, 1873. július 3. 220–222.

56 A kiállítók és a korabeli források nagy száma nem teszi lehetővé a magyar oktatási pavilon részletes elemzését e tanulmány keretei között, arra egy következő publikációban kerül sor. AMTLICHES VERZEICHNISS 1873. 12–13.; 454–475.

57 A nemzetközi példákról bővebben lásd FUCHS 2009.

58 VÁCZI 1984. 8.

59 Országos tanszermúzeum. *Magyar Tanügy*, 1873. 8. 510–511.

nyílt meg a nagyközönség előtt. Sajnos a különféle bezárások és újranyitások miatt a múzeum eredeti gyűjteménye, az 1873-as bécsi kiállítás tárgyai ma már nem azonosíthatók.⁶⁰ A korábban már említett párizsi *Musée pédagogique* létrejöttéhez az Országos Tanszermúzeum is példaként szolgált, és feltehetően a két intézmény szakmai kapcsolatot is fenntartott egymás között.⁶¹

1873-ban az első bécsi állandó tananyag-kiállítás is megnyílt (*Der Permanenten Lehrmittelausstellung für Volks- und Bürgerschulen der Stadt Wien*), amely több költözés után, 1892-ben bezárt. Ugyan I. Ferenc József császár uralkodásának 50. évfordulájára (1898) nem sikerült, de végül 1903-ban nyílt meg az Osztrák Iskolamúzeum (*Österreichische Schulmuseum*).⁶²

3. kép – Wiener Photographen-Association: Österreichisches Ministerium für Unterricht [Osztrák Oktatási Minisztérium] – kiállítási pavilon. Wien Museum

„minő szolgáltatokat tehet a photographia”⁶³

A bécsi világkiállítás volt az első, amelynek szervezői úgy döntöttek, hogy azt teljes mértékben fényképesen dokumentálni kell.⁶⁴ A kiállítás hivatalos fotózására (és a fényképek forgalmazására) a Bécsi Fotográfiai Társaság (*Wiener Photographische Association*) kapta meg a kizárólagos jogot. Ennek tagja volt Klösz György (1844–1913) is, aki később, 1900-ban Párizsba is elutazott, hogy fényképeket készítsen az *Exposition Universelle* alatt. Utóbbi kiál-

60 DROPPÁNÉ 2005. A kézirat leadásának idején, a Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Kar épületében található Interaktív Természetismereti Tudástár meglátogatásakor a gyűjtemény munkatársai hívták fel a figyelmet az állandó tárlaton látható, az egykori budapesti, majd Szegedre költöztetett *Paedagogium* anyagából bekerült Brendel-féle növénymodellekre, amelyek szerepeltek az 1878-as párizsi világkiállításon. A növénymodellek provenienciájának feltárása azonban még további kutatásokat igényel.

61 POSSAMAI 2019. 386. és ARATÓ 1984. 26.

62 OELBAUER 2019. 2.

63 MATUSIK 1875. 25.

64 KOS – GLEIS 2014. 22.; BOGDÁN 2005.

lítésen Erdélyi Mór (1866–1934) fotográfus is aktívan dolgozott. A párizsi világkiállítás után könyv jelent meg a magyar részvételről, amelyet Erdélyi Párizsban készített fényképeivel illusztráltak. Az 1900-as párizsi kiállítás Magyarország számára a kitüntetések és érmek tekintetében az egyik leg-sikeresebb volt. Erdélyinek főként a képzőművés-zeti pavilonokról készült fényképei jól ismertek a téma kutatói számára, azonban egy másik, szintén a kiállítást dokumentáló sorozatát tudomásunk szerint jelen tanulmány említi először.

A sorozat negyven darab, kartonra kasírozott fényképből áll, amelyek eredeti bőrtokjukban az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár gyűjteményében találhatók.⁶⁵ A token a következő fel-írat olvasható: „Az 1900. évi Párizsi Nemzetközi Kiállítás magyar osztálya közoktatásügyi csoport-jának fényképfelvételei”. Erdélyi csak a kiállítá-si standokat, a különböző oktatási és kulturális intézmények változatos installációit fényképezte emberi jelenlét nélkül. A kiállítás Wlassics Gyula (1852–1937) vallás- és közoktatásügyi miniszter-sége idejére esett; Wlassics programjában az (ál-talános) művészeti nevelés nagy szerepet játszott. A kiállításra ő rendelte meg azt a francia nyelvű kiegészítő kötetet, amely bemutatta a magyar ok-tatási rendszert. A kiadvány nagy segítséget nyújt a fényképek kutatásához és megértéséhez.

A sorozat feldolgozása és kutatása megkez-dődött; egyik alapvető célja a fotókon rögzített pavilonokban kiállított tárgyak azonosítása. Ezek közül könnyen megtalálható volt például a 15. sorszámú fényképen az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeum épületét és kertjét ábrázoló kép. (4. kép) A papírra festett akvarellt Nádler Róbert (1858–1938) készítette 1900-ban, és ma is a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtemé-nyében található.⁶⁶ A 4. számú fényképen (5. kép) a pavilon falán a „Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium” felirat alatt külön-böző oktatási intézményeket ábrázoló fényképek,

4. kép – A Magyar Nemzeti Múzeum az 1900-as párizsi világkiállításon. Erdélyi Mór felvétele. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár

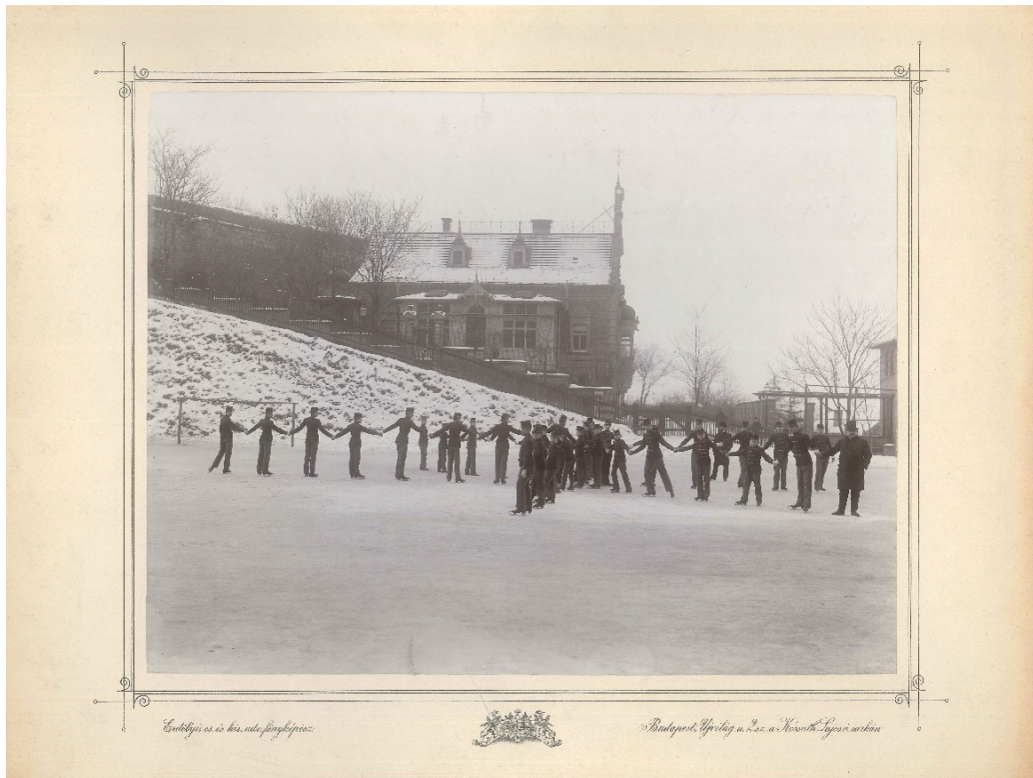
5. kép – Magyar közoktatásügyi pavilon az 1900-as párizsi világkiállításon. Erdélyi Mór felvétele. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár

⁶⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár ltisz. 906890.

⁶⁶ NÁDLER RÓBERT: *A Nemzeti Múzeum és a Múzeumkert*, 1900. Akvarell, papír, 60,2 x 93,5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok Grafikai Gyűjtemény, ltisz. 57.169. <https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1704229> [2025.09.15]

akvarellek és nyomatok, míg az előtérben az asztalokon könyvek, vitrinek, egy iskola modellje és egy gipszszobor látható. A falra függesztett képek közül középen, egymás alatt két téli jelenetet – a főváros budai oldalán egy mezőn korcsolyázók alakját vehetjük ki. A képen szereplő egyenruhás fiúk az I. Ferenc József Nevelőintézet diákjai. A magyar részvevőről szóló, Erdélyi fotóival illusztrált kísérő kiadvány szerint ezek a jelenetek akvarellek: „Középen feltűnt a Ferencz József-Nevelőintézet játékkerét ábrázoló két szép aquerell, hóval borított tájkép, rajta az intézet növendékeinek korcsolyázó csoportja. A képek alatt kathedra-szerű emelvényen volt kiállítva maga az intézet is, plasztikus modellben, melynek keresztsszelvényében kicsinyítve hű képét láttuk az intézet tanuló-, dolgozó-, háló- és játszósobáinak.”⁶⁷ (5. kép)

Az akvarellek mintájául ugyancsak Erdélyi Mórnak az intézményről az 1890-es években készült fotósorozata szolgált, a fotókból később képeslapokat is gyártottak. Először utóbbiakból találtunk példányokat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében.⁶⁸ A fotósorozat korcsolyázó diákokat ábrázoló négy téli jelenete a közelmúltban került a birtokunkba, így lehetőség nyílt a képeslappal, valamint az 1900-as fotón látható képpel való összevetésre is. (6. kép)

6. kép – Az I. Ferenc József Nevelőintézet korcsolyázó diákjai. Erdélyi Mór felvétele

⁶⁷ MAGYARORSZÁG 1901. 54.

⁶⁸ Lásd: Ferencz József nevelő intézet [Fénykép]: korcsolyázók csoportja: levelező-lap. FSZEK Budapest-képtár, azonosító: K001698. <https://bpkep.fsze.hu/CorvinaWeb?action=onelong&recnum=1435777&pos=1> [2025.08.17.]

Az 1900-as fotón a korcsolyázó jelenetek körül lévő többi, az I. Ferenc József tanintézmény belső terét ábrázoló kép alapjául szolgáló fotók Goszleth István (1850–1913) sorozatával azonosíthatók, amelyeket szintén kiadtak képeslap formában is, illetve ezek közül kerültek ki ifj. Reményi Ede *A Ferencz József Nevelő-intézet* című írását illusztráló fotók a *Magyar Szalon* című folyóiratban.⁶⁹

Záró gondolatok

A világkiállítások történetének (így az oktatási pavilonoknak és hatásuknak, különös tekintettel az iskolamúzeumok kialakulására) számos olyan aspektusa van, amely még részletes feldolgozásra vár. Jelen kutatás tervezett folytatása az 1873 és 1900 közötti időszakban a magyar részvétel (további) vizsgálata írott és képi források alapján egyaránt. A fényképezés korai úttörőinek (és a folyamatosan felbukkanó tételeknek) köszönhetően lehetőségünk van a kiállításokat és a résztvevők gyakorlatát nemcsak írott, hanem vizuális forrásokból is kutatni. Ezek a világ különféle gyűjteményeiben találhatóak, és felfedezésük visszavezet a világkiállítások egyik fő céljához is – a különböző nemzetek kapcsolódásához és az egymástól való tanuláshoz.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	Educational Museum (South Kensington Museum) 1859 körül. Victoria and Albert Museum, London. Inv. nr. 32055. https://collections.vam.ac.uk/item/O1083962/interior-view-of-the-educational-photograph-department-of-science/ [2025.08.07.]
2. kép	A francia oktatási pavilon. <i>L'Exposition universelle de 1867 illustrée</i> , 1867. szeptember 12. 113.
3. kép	Wiener Photographen-Association: Österreichisches Ministerium für Unterricht [Osztrák Oktatási Minisztérium], 1873, sztereofotó. Wien Museum, Inv.-Nr. 173700/7. https://sammlung.wienmuseum.at/en/object/342446/ [2025.08.07.]
4. kép	A Magyar Nemzeti Múzeum az 1900-as párizsi világkiállításon. Erdélyi Mór felvétele. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (Egyetemi Könyvtár, 906890, 15.)
5. kép	Magyar közoktatásügyi pavilon az 1900-as párizsi világkiállításon. Erdélyi Mór felvétele. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (Egyetemi Könyvtár, 906890, 4.)
6. kép	Az I. Ferenc József Nevelőintézet korcsolyázó diákjai. Erdélyi Mór felvétele. Magántulajdon

SAJTÓFORRÁSOK

Budapesti Közlöny, 1867

⁶⁹ REMÉNYI 1891–1892. 55–60.

Gazdasági Lapok, 1861

Hazánk s a Külföld, 1867

Magyar Tanügy, 1873

Österreichisches Pädagogisches Wochenblatt zur Beförderung des Erziehungs- und Volksschulwesens, 1862

Pesti Napló, 1862, 1867

Sürgöny, 1862

Vasárnapi Ujság, 1862

Wiener Zeitung, 1862

IRODALOM

- AMTLICHES VERZEICHNISS 1873 *Amtliches Verzeichniss der Aussteller, welchen von der internationalen Jury Ehrenpreise zuerkannt worden sind: Weltausstellung 1873 in Wien.* Wien, 1873.
- ARATÓ 1984 ARATÓ Ferenc: Az első magyar pedagógiai közgyűjtemények történetéhez. In: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve.* Szerk. BALÁZS Mihály – CSULÁK Mihály. Budapest, 1984. 21–41.
- AUSTRIA 1862 *Austria at the International Exhibition of 1862.* Wien, 1862.
- BERICHT 1855 *Bericht über die Allgemeine Agricultur- und Industrie-Ausstellung zu Paris im Jahre 1855. 21, VIII. Classe: Uhren, mathematische, physicalische und optische Instrumente, Apparate für Wissenschaft und Unterricht.* Wien, 1855.
- BERICHT 1862 *Österreichischer Bericht über die Internationale Ausstellung in London 1862.* Wien, 1862.
- BOGDÁN 2005 BOGDÁN Melinda: A világot kiállítani és megörökíteni. *Tabula* 8. (2005):1. 128–132.
- BURTON 1999 BURTON, Anthony: *Vision & Accident: the story of the Victoria and Albert Museum.* London, 1999.
- CATALOGUE 1855 *Catalogue des envois de l'empire d'Autriche a l'Exposition universelle de Paris en 1855.* Paris, 1855.
- CATALOGUE 1867 *Catalogue of the Educational Division of the South Kensington Museum.* London, 1867.
- CATALOGUE SPÉCIAL DU ROYAUME DE HONGRIE 1867 *Catalogue spécial du royaume de Hongrie. Publié par la commission royale.* Paris, 1867.
- CSENGERY 1928 CSENGERY Antal: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Budapest, 1928.

- DRESCHER 1934 DRESCHER Pál: *Régi magyargyermekekönyvek: 1538–1875*. Budapest, 1934. <https://mek.oszk.hu/03100/03165/> [2025.08.07.]
- DROPPÁNÉ 2005 DROPPÁNÉ DEBRECZENI Éva: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története különös tekintettel a könyvtári gyűjtemény alakulására I. 1877–1933*. Budapest, 2005.
- FARKAS 2012 FARKAS Zsuzsa: A kultúra tövébe fészkelte ország: a világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851–1878. *Aetas*, 27. (2012):1. 136–158.
- FUCHS 2009 FUCHS, Eckhardt: All the World into the School: World's Fairs and the Emergence of the School Museum in the nineteenth Century. In: *Modelling the Future. Exhibitions and the Materiality of Education*. Ed. LAWN, Martin. London, 2009. 51–72.
- GÁL 2022 GÁL Vilmos: A magyar képzőművészet megjelenése az első világkiállításokon. In: *Magyar EXPO sikerek 1851–2021*. Szerk. GÁL Vilmos. Budapest, 2022. 29–38.
- GESLOT 2009 GESLOT, Jean-Charles: *Victor Duruy*. 2009. <https://doi.org/10.4000/books.septentrion.40601> [2025.08.07.]
- HOLLINGSHEAD 1862 HOLLINGSHEAD, John: *A concise history of the International Exhibition of 1862*. London, 1862.
- JEGYZŐKÖNYV 1862 *A londoni kiállítás ügyében működő országos központi bizottmány 1862-dik april 26-ik napján tartott ülésének jegyzőkönyve*. Pest, 1862.
- KATONA 2022 KATONA Júlia: A budapesti Székesfővárosi Iparrajziskola világkiállítási szereplései. In: *Magyar EXPO sikerek 1851–2021*. Szerk. GÁL Vilmos. Budapest, 2022. 79–84.
- KAUTZ 1863 KAUTZ Gyula: *Az 1862-ki londoni Világipartárlat különösen közgazdasági és általános iparműveltségi szempontból: jelentés a Nagymélt. m. k. Helytartótanácsához hivatalos küldetés folytán*. Buda, 1863.
- KOS – GLEIS 2014 KOS, Wolfgang – GLEIS, Ralph (eds.): *Experiment Metropole. 1873: Wien und Die Weltausstellung*. Wien, 2014.
- LUNDAHL 2016 LUNDAHL, Christian: Swedish Education Exhibitions and Aesthetic Governing at World's Fairs in the Late Nineteenth Century. *Nordic Journal of Educational History* 3. (2016):2. 3–30.
- MÁDAY 1867 MÁDAY Izidor: *A világkiállítások*. Pest, 1872.
- MAGYARORSZÁG 1901 *Magyarország a párisi világkiállításon 1900*. Budapest, 1901.
- MAGYARORSZÁG SZÍNEZVE 2025 *Magyarország színezve – Rejtőzködő fényképek 1862-ből*. Szerk. FEJŐS Zoltán – LACKNER Mónika. Budapest, 2025.
- MALLET 1862 MALLET, Robert (ed.): *The record of the International Exhibition, 1862*. Glasgow, 1862.

- MATUSIK 1875 MATUSIK Nep. János: A természetrajz a bécsi világtárlaton, különös tekintettel középtanodáink s népiskoláink szükségleteire. In: *A dévai m. kir. állami alreáltanodának negyedik tudósítványa az 1874/5 tanév végén*. Szerk. MATUSIK Nep. János. Szászváros, 1875.
- MÉSZÁROS 2018 MÉSZÁROS Ágnes: *Adalékok a 19. századi magyar festészet orientalista vonatkozásaihoz*. Doktori disszertáció. Budapest, 2018. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40554>) [2025.08.19.]
- NÉVJEGYZÉK 1873 *Névjegyzék a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi ministeriumnak az 1873. évi bécsi világkiállításon rendezett tanügyi gyűjteményes kiállításáról*. Budapest, 1873.
- OELBAUER 2019 OELBAUER, Daniel: „... regt ein gutes Beispiel zur Nachahmung an.” *Zur Geschichte der Wiener Schulumuseen bis 1945*. https://bibliothek.univie.ac.at/sammlungen/objekt_des_monats/images/Oelbauer_2019_Zur-Geschichte-der-Wiener-Schulumuseen-bis-1945_final.pdf [2025.08.19.]
- OFFICIAL DESCRIPTIVE AND ILLUSTRATED CATALOGUE 1851 [1852] *Official descriptive and illustrated catalogue. Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations 1851; by authority of the Royal Commission I–IV*. 1851. [1852]
- PETERNÁK 2022 PETERNÁK Miklós: Fényképek a művészeti képzés háttérében: Pillanatképek a Magyar Képzőművészeti Egyetem fotógyűjteményéről. *Per Aspera Ad Astra*, 8. (2002):2. 151–179. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2021.08.02.09> [2025.08.07.]
- PIZZIGONI 2023 PIZZIGONI, Francesca Davida: Italy also had its South Kensington Museum: the educational collection of the Royal Industrial Museum of Turin in 1862. *Revista Brasileira De História Da Educação*, 23. <https://doi.org/10.4025/rbhe.v23.2023.e267> [2025.08.07.]
- POSSAMAI 2019 POSSAMAI, Zita: Ferdinand Buisson and the Emergence of Pedagogical Museums: Clues of an International Movement, Nineteenth Century. *Paedagogica Historica* 57. (2019):4. 381–399.
- RAPPORTS DU JURY 1856 *Exposition universelle de 1855. Rapports du jury mixte international publiés sous la dir. de S.A.I. le Prince Napoléon, président de la commission impériale*. Paris, 1856.
- REMÉNYI 1891–1892 REMÉNYI Ede: A Ferencz József Nevelő-intézet. *Magyar Szalon*, (1891–1892):2. 55–60.
- REPORTS 1852 *Reports by the juries on the subjects in the thirty classes into which the exhibition was divided: Exhibition of the Works of Industry of All Nations, 1851*. London, 1852.

- SZÉCSÉNYI – ZSIDI 2021 SZÉCSÉNYI András – ZSIDI Vilmos (szerk.): *A Budapesti Corvinus Egyetem és elődintézményei története a kezdetektől 2020-ig*. Akadémiai Kiadó, 2021.
- SZÉKELY 2012 SZÉKELY Miklós: *Az ország tükrői. Építészet és művészet szerepe a magyar nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. Budapest, 2012.
- SZÉKELY 2020 SZÉKELY Miklós: Az Arts and Craftstól a Bauhausig: új szempontok a századfordulós nemzeti iparoktatási mozgalmak értékeléséhez. *Ars Hungarica* 46. (2020):1. 67–78.
- SZÉKELY 2023 SZÉKELY Miklós: *Schools and Museums of Modern Design in Transylvania around 1900*. Budapest, 2023.
- SZEMERE 1894 Szemere Bertalan levelei 1849–1862. Szerk. RÁTH Mór. Budapest, 1894.
- THE PRINCIPAL SPEECHES 1862 *The Principal speeches and addresses of His Royal Highness the Prince Consort, with an introduction, giving some outlines of his character*. London, 1862.
- TIMBS 1862 TIMBS, John: *The year-book of facts in the International Exhibition of 1862: its origin and progress; constructive details of the building; the most remarkable articles and objects exhibited, etc*. London, 1862.
- VAHOT 1862 VAHOT Imre: *Az 1862-ki londoni világkiállítás emlékkönyve*. Pest, 1862.
- VÁCZI 1984 VÁCZI Miklós: Az Országos Tanszermúzeum. In: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve*. Szerk. BALÁZS Mihály–CSULÁK Mihály. Budapest, 1984. 5–19.

The Emergence and Impact of Educational Pavilions in the History of World Exhibitions in the 19th and Early 20th Centuries, with Particular Regard to Hungarian Participation

by Zsófia Albrecht

(Summary)

After the success of the first international world exhibition held in London in 1851, it became widely accepted that events like this could serve multiple purposes – not only were they economically beneficial, but they also helped build a nation's image and provided an excellent opportunity for the exchange and transfer of cultural knowledge. During world exhibitions, people could „travel around” the world, getting to know countries and nations without having to cross oceans and continents. The theme of the 1873 Vienna world's fair was education, with a dedicated exhibition pavilion. The theme of education also played a prominent role in subsequent world exhibitions, providing an opportunity for various cultural and educational institutions to introduce themselves and showcase the work of their students (the latter was particularly important in the case of art schools). The study provides an overview of the initial findings of a current research into the history of world exhibitions (focusing on the period 1851–1900) with regard to the educational sections, and later pavilions at world's fairs (with a special focus on Hungarian participation), using sources (official documents, photos) that haven't been published in Hungarian literature before.

Dezső Krisztina

Egyetemi dermato-venerológiai mulázsgyűjtemények Magyarországon

A bőr- és nemibetegségekkel kapcsolatos ismeretek egyetemi oktatása Magyarországon

A bőrgyógyászat önálló orvostudományi területként a 19. század folyamán különült el a belgyógyásztól, és ekkortól nyílt lehetőség arra, hogy tantárgyi keretek között is oktassák a tudományegyetemeken a bőr- és nemibetegségekkel kapcsolatos ismereteket.

Magyarországon elsőként a Budapesti Tudományegyetemen 1847-ben fakultatív tárgyként Jacobovics Miksa Mór (1814–1897) *Bőrbujakórtan és szifilológia* címmel tartott előadásokat. Azonban az első egyetemi tanszék megalakítása nem Budapesthez, hanem Erdélyhez kötődik. A kolozsvári egyetemen 1874-ben Géber Ede (1840–1891) vezetésével kezdte meg munkáját a Bőr- és Bujakórtani Tanszék. Kolozsvárott épült meg az első bőr- és nemibetegség gyógyítását szolgáló klinikaépület, melyet 1900-ban adtak át, ahol már megfelelő tanterem is rendelkezésre állt az orvostanhallgatók képzéséhez. A klinika virágkora 1897-től Marschalkó Tamás (1862–1915) igazgatóságának időszaka volt, ekkor jöttek létre az oktatáshoz nélkülözhetetlen demonstrációs gyűjtemények, köztük a mulázsgyűjtemény is.¹

1. kép – A kolozsvári Mikó utcai bőrklinika épülete

¹ TOPOLAI 2008. 28–42.

Az önálló budapesti bőrgyógyászati tanszék megalakítása Schwimmer Ernő (1837–1898) nevéhez fűződik. Az első magyar nyelvű tankönyvet is ő adta közre *Bőrkórtan* címmel 1874-ben. Schwimmer 1875-ben a Rókus Kórházban a fertőző betegeket kezelő osztályon kapott néhány szobát a bőrbetegek részére, majd 1885-től a Szent István Kórházban önálló bőrgyógyászati osztályt vezetett. 1879-ben rendkívüli tanári címmel ruházta fel a budapesti orvosi kar. 1881-ben kérvényezte, hogy a dermatológia oktatására állítsanak fel tanszéket az egyetemen, de terve csak 1895-ben vált valóra, ekkor alakult meg a Dermatológiai Tanszék, melyet már nyilvános tanári cím birtokában vezetett, azonban ekkor még hiányzott a tanszék mögül a megfelelő klinikai háttér.²

Nékám Lajos (1868–1957) 1906-tól vette át a budapesti tanszék, majd a megalakuló klinika vezetését. Neki köszönhető a korábban sebészeti klinikaként működő épület korszerűsítése, és a korszakban Európa egyik legmodernebb bőrgyógyászati klinikájának megteremtése. Jól működő szakmai kapcsolatokat alakított ki nemcsak az európai, hanem a tengerentúli szakmai körökkel is. Munkája nemzetközi megbecsülését mutatja az is, hogy az 1935-ös nemzetközi dermatológus kongresszust Budapestre tudta hozni. A klinikán az egyetemi oktatást segítő gyűjtemények is igazgatósága idején álltak fel, sőt, a budapesti klinika oktatóközpontként is működött, a mulázsok készítésének módját a vidéki egyetemek munkatársai közül többen itt tanulták meg.³

2. kép – A budapesti Mária utcai bőrklinika épülete

A budapesti után a megalakuló vidéki egyetemeken is felálltak a tanszékek, illetve megépültek a klinikák. Pozsonyban 1918-ban Veress Ferenc (1877–1960), majd az első világháború után Pécsre költöző Erzsébet Tudományegyetemen 1920-tól Beck Soma

² GYÓRY 1936. 698–699.; EMED 2007. 176.

³ GYÓRY 1936. 698–699., 729–730.; FÖLDVÁRI 1957. 313.

(1872–1930), 1930-tól Berde Károly (1891–1971) volt a klinika igazgatója. A klinika itt a korábbi csapatkórház épületében került elhelyezésre, melyet a korszakban többször átépítettek, korszerűsítettek. Az egyetemi oktatáshoz nélkülözhetetlen oktatási segédanyagok, gyűjtemények felállítása már a budapesti években megindult Beck Soma irányításával, később utódai jelentősen gyarapították az anyagot.⁴

Debrecenben 1921-ben kezdte meg működését az önálló bőrgyógyászati klinika. Első igazgatója Neuber Ede (1882–1946) volt, akinek irányításával 1926-ra egy modern klinikaépület készült el, melyben korszerű tanterem is helyet kapott a demonstrációs gyűjteményekkel együtt.⁵

A Kolozsvárról 1919-ben kényszerűen költöző egyetem Szegeden lelt új otthonra.⁶ A bőrgyógyászati tanszéket és klinikát előbb Veress Ferenc, majd Poór Ferenc (1871–1936) vezette az első szegedi években. 1929-re épült meg az új klinikaépület a Tisza-parton, melynek tantermében az oktatáshoz nélkülözhetetlen eszközöket is el tudták helyezni.⁷

3. kép – A szegedi Tisza-parton megépült új bőrklinika épülete

A bőrgyógyászat egyetemi oktatása során jelentős fordulóponthoz ért az 1901-es év, amikor a bőr- és nemibetegségek tantárgy esetében egy féléves kötelező előadást írtak elő az orvostanhallgatók számára. Amikor szigorlati tárggyá lépett elő a bőrgyógyászat és a nemi betegségekkel kapcsolatos tanulmányok anyaga, az nem csak a bőrgyógyász szak-

⁴ CSEPLÁK – SCHNEIDER – FAUST 2015. 41–62.

⁵ OROSZ – BARTA 2012. 62–63.

⁶ A kolozsvári egyetem két év átmeneti budapesti időszak után, 1921-ben kezdte meg első tanévét Szegeden.

⁷ TOPOLAI 2008. 54–76.

orvosnak készülők számára volt fontos. Neuber Ede debreceni klinikaigazgató kiemelte ennek kapcsán, hogy

„rendkívül nagy jelentőségű (...), hogy ez a szakma szigorlati tárgygyá is előlépett. A mai mentalitásunkkal már el sem képzelhető és meg sem érthető, hogy néhány évtized előtt orvostanhallgatóink és szigorlóink a bőr- és nemibetegségekből csak annyit hallgattak, illetve tanultak meg, amennyire szorgalmuk és lelkiismeretük ösztönözte. A bőr- és nemikórtant mint magántanári collegiumot 1905 előtt egy semesterre minden orvostanhallgatónak fel kellett vennie. A szorgalmasabb hallgatók az előadásokra és a bemutatásokra el is jártak – ismerős vagyok a helyzettel, mert e tárgyat az átmeneti időben hallgattam –, azonban szakismeretet csak legkevesebben vittek az életbe, mert a szigorlaton nem kellett beszámolniuk e tárgyból. Különösen a vidéken, főleg messzebb a fővárostól mutatkozott és tűnik fel még ma is ennek a tárgynak régebben történt nagyfokú elhanyagolása, mert a nemibetegségek, főleg pedig a syphilis a falvakban és a tanyákon orgiáit ülte, s e népnayavalya többnyire ártatlan betegségek hibás diagnosisának leple alatt, fel nem ismerve, húzódtott meg.”⁸

Az egy féléves, heti ötórás képzés nem volt elegendő a tárgy mélyebb elsajátításához, ezért a hallgatók általában egy kiegészítő félévvel is megtoldották a szűkre szabott képzési időt, így egy teljes éven keresztül tudták tanulmányozni a bőr- és nemibetegségek ismeretkörét. A képzés során a kötelező félév alatt általában a klinikavezető professzor heti öt órában tartott előadást az évfolyamnak.⁹ Az előadásokat kiegészítette még heti egy- vagy kétórás bőrgyógyászati gyakorlat. Általában egy gyakorlati óra volt egy félévben, ezek időközönként változtak, illetve csak meghatározott félévekben voltak elérhetők.¹⁰

⁸ NEUBER 1935. 180.

⁹ Példaként a szegedi és pécsi klinikán elérhető előadásokat vizsgáltam meg. Szegeden Veress Ferenc, majd később Poór Ferenc is *Bőr- és nemi betegségek* címmel adott elő, Poór professzor 1927-ben *Bőrgyógyászati propedeutika* címmel hirdette meg a kötelező előadást (F. J. TANREND 1921/22. első félév. 9.; F. J. TANREND 1922/23. első félév. 9.; F. J. TANREND 1926/27. első félév. 26.). Az Erzsébet Tudományegyetemen a pozsonyi időszakban Veress Ferenc (ETE TANREND 1918/19. első félév. 15.), majd Beck Soma és utóda, Berde Károly szintén *Bőr- és nemibetegségek* címmel tartotta meg a professzori órákat hetente (ETE TANREND 1921/22. első félév. 10.), Melczér Miklós pedig *Bevezetés a bőrkórtanba* címmel hirdette meg előadását (ETE TANREND 1941/42. első félév. 40.).

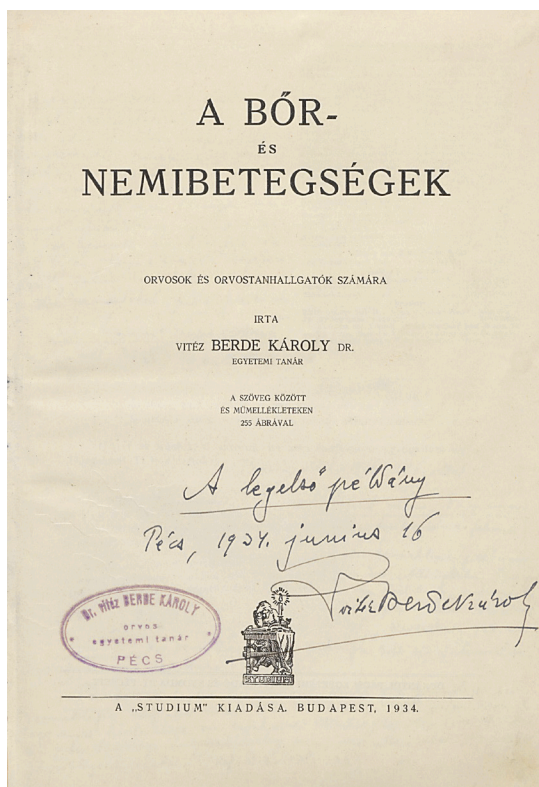
¹⁰ A gyakorlati órák áttekintését ismét a szegedi és pécsi egyetem példáival mutatom be. Szegeden az 1930-as évektől nemcsak általános bőrgyógyászati gyakorlati órákat tartottak, hanem lehetőség volt arra is, hogy speciálisabb ismeretekre tegyenek szert. A hirdett órák témái között a klinika orvosainak, magántanáraiknak kutatási témái is feltűnnek, melyekről a gyakorlati órák keretében mélyebb ismereteket tudtak átadni a hallgatók számára. Szegeden ezek a gyakorlatok a következők voltak: Berde Károly: *Fertőző betegségek* (F. J. TANREND 1926/27. második félév. 12.); Heiner Lajos: *Gonorrhoea kórtana és gyógyítása* (F. J. TANREND 1927/28. első félév. 26.); Poór Ferenc: *Bőrgyógyászati és nemikórtani gyakorlatok* (F. J. TANREND 1928/29. első félév. 29.); Szentkirályi Zsigmond: *Bőrgyógyászati parazitologia (fonalgombás megbetegedések)* (F. J. TANREND 1933/34. első félév. 35.); Rejtő Kálmán: *Bőrgyógyászati diagnosztika* (F. J. TANREND 1934/35. második félév. 38.); Sipos Károly: *Allergiás bőrbetegségek* (F. J. TANREND 1939/40. második félév. 15.); Venkei Tibor: *A bőr szerkezete, működése és a kóros viszonyok között* (F. J. TANREND 1940/41. első félév. 16.).

Az Erzsébet Tudományegyetemen a Pécsre költözés után lettek adottak a gyakorlati órák megtartásához. Itt is heti két órában látogathatták a hallgatók gyakorlatokat. Pécsen néhány gyakorlat esetében korlátozták a felvehető hallgatók számát, mivel valóban gyakorlati jellegű foglalkozásokat hirdettek, így csak annyi hallgató vehetett részt ezeken, ahány mikroszkóp, laboratóriumi hely rendelkezésre állt. A laboratórium igénybe vételéért még külön díjat is kellett fizetni. A pécsi gyakorlati órák a következők voltak: Abonyi Sándor:

Az előadások és gyakorlatok mellett tankönyvek is segítették a hallgatók ismertszerzését. 1904-ben jelent meg Sellei József (1871–1943) *A bőr- és vene-reás betegségek tankönyve* című munkája, amely a két világháború közötti időszakban már nem számított korszerűnek. Az oktatás során a korszakban Poór Ferenc *Dermatológia*, illetve *A syphillis kórtana és gyógyítása* című tankönyveit használták. 1934-ben jelent meg Berde Károly összegző munkája *A bőr és nemibetegségek orvosok és orvostanhallgatók számára*. A tankönyv gyorsan népszerű lett, ezért 1943-ban kibővítve, átdolgozva ismét megjelent.¹¹

A nemzetközi szakirodalom és a legújabb kutatások főként német nyelvű referáló folyóiratok formájában jutottak el a magyar klinikákra (*Zentralblatt für Haut- und Geschlechtskrankheiten*, *Dermatologische Wochenschrift*, *Archiv für Dermatologie und Syphilis*, *Archiv für Klinische und Experimentelle Dermatologie*). Pécssett a klinikavezető professzor, Beck Soma kapcsolatai révén gazdag francia szakfolyóirat-gyűjtemény is létrejött (*Annales de Dermatologie et Vénérologie*, *Bulletin de la Société Française de Dermatologie et Vénérologie*).¹² 1923-tól indult meg a Magyar Dermatológia Társulat folyóirata, a *Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle*, mely már magyar nyelven tette elérhetővé a kutatási eredményeket. De az *Orvosi Hetilap* vagy az *Orvosképzés* is hasznos tanulmányokat, cikkeket közölt.

Debrecenbe 22 szakmai folyóirat járt – az előfizetés költségeit nagyrészt a klinika orvosai fedezték –, melyekről hetente referáltak a könyvtárban tartott összejövetelen, majd az olvasott cikkekről készült egy gépelt kivonat is, melyet tékákbán, betegségek szerint csoportosítva őriztek meg és használtak az oktató-, illetve kutatómunkákhoz.¹³

4. kép – Berde Károly tankönyve első kiadásának címlapja

Épszövettani gyakorlatok előhaladottabbak részére (ETE TANREND 1923/24. első félév. 12.); Beck Soma: *A bőr ép és kóros szövettana* (ETE TANREND 1924/25. második félév. 38.); Lang Mihály: *Bőrgyógyászati thesauria* (ETE TANREND 1928/29. első félév. 58.); Lang Mihály: *Fizikális gyógymódok a bőrgyógyászatban* (ETE TANREND 1928/29. második félév. 72.); Follmann Jenő: *Bőrgyógyászati diagnosztika* (ETE TANREND 1935/36. első félév. 40.); Jobst Pál: *A nemi betegségek társadalomegészségügyi vonatkozásai* (ETE TANREND 1939/40. első félév. 41.); Lang Mihály: *Bőrgyógyászati gyakorlatok* (ETE TANREND 1939/40. második félév. 38.); Szathmáry Sebestyén: *Általános bőrkórszövettan* (ETE TANREND 1940/41. első félév. 41.).

¹¹ Berde Károly tankönyvéről bővebben: Dezső 2023. 43–44.

¹² CSEPLÁK – SCHNEIDER – FAUST 2015. 47.

¹³ NEUBER 1935. 187.

A klinikák könyvtárainak fejlesztése nemcsak az egyetemi oktatók, hanem a hallgatóság érdekeit is szolgálta. Budapesten Nékám Lajos különös gondot fordított a könyvtár bővítésére, sőt, a klinika jelentős szakmunkák sorát jelentette meg. Pécsen Beck Soma saját könyvgyűjteményét adományozta a klinikának, mintegy 460 db értékes szakkönyve került a polcokra, a könyvtár utódai is folyamatosan gyarapították.¹⁴ Szegeden is a klinikaigazgató, Poór Ferenc adományából jött létre a Poór Imre Könyvtár, mely 1930-ban 826 könyvet, 400 folyóiratszámot és 805 különlenyomatot tartalmazott.¹⁵

Egyetemi demonstrációs gyűjtemények

Az elméleti tudást adó tankönyvek mellett a gyakorló orvosok számára elengedhetetlen volt, hogy a betegséget közlő, fizikai megnyilvánulásaival együtt is tanulmányozni tudják. Ez különösen fontos volt a bőrgyógyászattal és nemi betegségekkel foglalkozó orvosoknak, hiszen a betegségek tünetei a bőrön, illetve a nyálkahártyákon jelentkeztek először. Többféle demonstrációs eszközt is igénybe vettek az oktatók, professzorok, hogy minél alaposabban tudják bemutatni a témát az egyetemi hallgatóknak.

Természetesen a leghasznosabb az volt, ha a betegeken tudták tanulmányozni az adott betegséget, az órák fontos elemei voltak a betegbemutatók. Minden betegségtípust és annak minden fázisát azonban nem volt lehetőség az előadásokon a klinikáról áthozott betegekkel szemléltetni, ezért egyéb módon kellett bemutatni a betegségek jellemzőit.

Az előadások során fekete-fehér és színezett, később színes fotográfiákat, illetve kivetíthető diákat használtak, de ezek még nem igazán voltak jó minőségűek a 20. század első felében. Használtak még vásárolt, illetve saját készítésű ábrákat, szemléltető rajzokat, melyeket a tanteremben a tábla fölé helyeztek ki. A metszetgyűjtemények darabjait demonstrációs mikroszkópon adták kézről-kézre a hallgatók között, illetve mikrovetítő segítségével vetítették ki. A patogéngomba-gyűjteményeket pedig lombikokban adták kézbe tanulmányozás céljából.¹⁶ Ezen demonstrációs eszközök mellett a korszakban létrejöttek dermatovenerológiai mulázsgyűjtemények is, melyeket e tanulmány további részében részletesen bemutatunk.

Dermatovenerológiai mulázsgyűjtemények Európában

A „mouflage” szó francia eredetű, és a „mouler” igéből származik, amely „önteni” vagy „formázni” jelentéssel bír. A „mouflage/mulázs”¹⁷ kifejezést azokra a viaszból készült anatómiai modellekre is alkalmazzák, melyeket az orvostudomány során használtak, esetünkben a bőr patológiás elváltozásait bemutató háromdimenziós modelleket értünk rajta.¹⁸

A viaszból készült modellgyűjtemények az orvostudomány, különösen az anatómia fejlődése kapcsán jelentek meg az oktatás segítésére. A 17–18. században a legjelentősebb gyűjtemények Itáliában jöttek létre. A firenzei La Specola múzeumot a Medici-család alapította 1771-ben. Ez a műhely 1775-től Felice Fontana (1730–1805) anatómus és

¹⁴ CSEPLÁK – SCHNEIDER – FAUST 2015. 46–47.

¹⁵ POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 32–34.

¹⁶ POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 67–78.; NEUBER 1935. 174.

¹⁷ A tanulmányban a magyaros írásmódú mulázs formát használom.

¹⁸ JOSHI 2010. 434.

természettudós vezetésével működött. Több tehetséges viaszszobrász működött az intézményben: Clemente Susini (1754–1814) és Francesco Calenzuoli (1796–1829). A gyűjteményben kb. 3000 anatómiai ábrázolást készítettek. A Firenzében készített modellek az emberi test felépítését, a belső szervek elhelyezkedését mutatták be. Az előállításuk során az anatómus volt, aki meghatározta, hogy milyen testrészt vagy szervet készítenek el az adott munkafolyamatban. A tervezéséhez preparátumokat és képi ábrázolásokat is használtak, melyeket gyakran a boncolások során nyertek ki vagy rajzoltak le. Ezután a viaszmodellezés folyamata következett, amikor megformázták az ábrázolni kívánt testrészeket, végén pedig a viaszszobrász hidegen is megfaragta a szobrokat. A La Specolában nemcsak az anatómiai modellek előállítására, hanem a kiállításukra is nagy gondot fordítottak. A termekben általában a középpontban helyeztek el néhány életnagyságú viaszszobrot, majd körülötte a kisebb anatómiai egységek ábrázolásait. A látogatók a modellek tanulmányozása során a részletektől egészen a nagyobb funkcionális testrendszerek áttekintéséig kaphattak képet az emberi test felépítéséről. A modellek melletti szekrényekben magyarázó táblákat helyeztek el, amelyeken a leírások mellett a latin terminus technicusok is megtalálhatók voltak.¹⁹ Ezen viaszmodellek készítésekor nem törekedtek egyéni jellemzők, egyes testek bemutatására, hanem egyfajta szintézist igyekeztek létrehozni, ahol minden modellt hosszas előkészítés, vizsgálat és értékelés, akár 200 holttest tanulmányozása után alkottak meg. Az elkészült modell az „átlagot” képviselte, amely ideálisan illeszkedett a korabeli „normál” anatómia fogalmához.²⁰

Azok a viaszmodellek, mulázsok, amelyek már nem az átlagosat, hanem éppen az egyedit, akár konkrét személyhez, illetve annak betegségéhez köthetően ábrázolták az emberi testet, a 19. században jelentek meg, ekkor készültek az első dermato-venerológiai mulázsok is. Az első „mouleur”-ök közül korábban többen anatómiai modellezéssel foglalkoztak, később tértek át a dermato-venerológiai mulázsok készítésére. A korai mulázskészítők munkái általában nem jutottak el messzebbre, mint az a város vagy országrész, ahol működtek. Működésük másik lényeges eleme, hogy technikájukat titokban tartották, nem neveltek ki tanítványokat, így nem volt, aki folytassa tevékenységüket. E korszak négy legismertebb mulázskészítője a német Wilhelm Gottlieb Tilesius (1769–1857) és Franz Heinrich Martens (1778–1805), az angol Joseph Towne (1806–1879) és az osztrák Anton Elfinger (1821–1864) voltak.

Tilesius és Martens a jénai és lipcsei egyetemeken készítették az oktatás hatékonyabbá tételére mulázsokat. Tilesius 1801-ben védte meg *De pathologia artis pictoriae plasticisque auxilio illustranda* című doktori disszertációját, amelyben azzal a problémával foglalkozott, hogy a bőrbetegségek diagnosztizálása során még a színezett illusztrációk sem mindig adnak elegendő információt a kezdő orvosok számára. Azt javasolta művében, hogy gipszlenyomatok segítségével viaszábrázolásokat készítsenek, amelyek különösen bőrbetegségek esetén élethű képet adnak. Az alkalmazási lehetőségeket nemcsak exantémák, hanem duzzanatok, fekélyek, bubó, karbunkulusok és nem utolsósorban „abnormális formák” és „torzulások” esetén is látta. Nem tudjuk, hogy valahol tanulta, vagy maga fejlesztette-e ki a modellezés és a viaszmulázs készítésének technikáját, de az 1800-as évek elején már eladásra is szánta ezeket a műveket. Martens Tilesius lipcsei műhelyében tanulta meg a

¹⁹ SCHNALKE 2004. 314.

²⁰ SCHNALKE 2004. 314–315.

mulásgkészítés technikáját, majd a közösen készített darabokat mindketten használták az egyetemi előadásaik során.²¹

Martens munkásságának kezdetén szintén kétdimenziós ábrázolásokkal foglalkozott: 1804-ben jelent meg a maga által készített, rézmetszeteket tartalmazó *Icones symptomatum venerei morbi* című atlasza, majd egy év múlva a *Handbuch zur Kenntniß und Kur der venerischen Krankheit* című kötet. Korai haláláig körülbelül 30 mulásgt készített főként nemi betegségekről. Halála után Goethe javaslatára a jénai egyetem múzeumában helyezték el a gyűjteményt, amely később megsemmisült. Sem Tilesius, sem Martens nem hagytak hátra feljegyzéseket az általuk készített viaszmodellek anyagának összetételéről, illetve az alkalmazott technológiáról, így munkásságuknak nem volt folytatója.²²

Angliában Joseph Towne nevéhez fűződik a dermatológiai viaszmodellezés megteremtése, de ahogy a fenti német mulásgkészítők, ő sem adta tovább tudását, ezért halála után megszűnt az anatómiai viaszmulásgok készítése a szigetországban. Towne 53 éven át volt a londoni Guy's Hospital orvosi modellkészítője. Első művei általános anatómiai modellek voltak, a dermato-venerológiai mulásgokat Thomas Addisonnal (1795–1860) együttműködve alkotta meg. Munkássága során mintegy 560 modellen örököltette meg a különböző kórképeket. Towne nagyon sok műve került észak-amerikai egyetemekre – megvetve az ottani jelentős gyűjtemények alapjait –, hiszen Nagy-Britanniában egyetlen művét sem tudta eladni.²³

Anton Elfinger 1844-től a bécsi közkórházban sebészként dolgozott, korábban a patológiai intézetben tanult Carl von Rokitansky (1804–1878) és Hyrtl József (1811–1894) mellett, így alapos anatómiai ismeretekkel rendelkezett. Kiemelkedő művészi tehetsége és érzéke volt: rajzokat, festményeket és viaszmodelleket is készített. Neki köszönhető az első bécsi viaszmulásg-gyűjtemény felállítása. A dermatológiai és venerológiai mulásgok készítésében Ferdinand von Hebra (1816–1880) dermatológussal működött együtt. Az Elfinger-féle mulásgok nagy része is az enyészete lett, ma már csak két hozzáköthető modellt őriznek Bécsben.²⁴

A legjelentősebb és legnagyobb dermato-venerológiai gyűjteményt 1866-ban a párizsi Saint Louis Kórházban állították fel Alphonse Devergie (1798–1879) kezdeményezésére. A gyűjteményt 1889-ben hivatalosan is múzeummá nyilvánították és megnyitották a nagyközönség előtt. Természetesen ez a gyűjtemény is eredetileg az orvostanhallgatók gyakorlati képzését segítette a klinikai megfigyelések képi dokumentálásával. A francia bőrgyógyászat a 19. században úttörő szerepet vállalt a vizuális eszközök meghonosításában: az akvarellek, rajzok, fényképek és a viaszmulásgok segítségével tudták pontosítani a diagnózist, fejleszteni a diagnosztikai készséget. Ez a standardizált, állandó „képanyag” rendkívül fontos volt a ritka betegségek és a szifilisz különböző formáinak bemutatásában, egyes darabjait az orvostanhallgatók bármikor megvizsgálhatták, kézbe vehették.²⁵

A Saint Louis Kórház gyűjteményének első mulásgjai Charles Lailler (1822–1893), a bőrgyógyászati klinika igazgatójának magánkollekciójából kerültek a polcokra. Lailler szeretett volna egy saját moulageur-t szerződtetni a gyűjtemény számára. Egy véletlen-

21 KÄSTNER – HAHN 1999. 233–236.

22 JOSHI 2010. 434.; KÄSTNER – HAHN 1999. 231–233.

23 HUSSEY 2017; KERESZTESSY – REMENYIK 2011. 44.

24 PORTELE 1974; KERESZTESSY – REMENYIK 2011. 44.

25 TILLES 2018. IVS10–IVS11.; KERESZTESSY – REMENYIK 2011. 45.

nek köszönhetően figyelt fel 1863-ban Jules Baretta (1834–1923), aki élethű papírmásé gyümölcsöket készített és árult. Baretta 1867-ben készítette el első dermatológiai mulázsát (lupus erythematosus), ezzel vált a Saint Louis Kórház hivatásos mulázkészítőjévé. Baretta a dermatológusok segítségével szinte igazi diagnosztává fejlődött, az orvosokat elkísérte a vizitekre, részt vett a klinikai szemináriumokon. Mulázsai rendkívül jó minőségűek voltak, valós betegeket ábrázoltak, élethűen, eredeti méretben és színekben, a legapróbb részletig valósághűen kidolgozva. Baretta nagyon gyorsan dolgozott, az 1880-as években már naponta két mulázst is elő tudott állítani. Az általa alkalmazott technika és az anyagösszetétel a mai napig sem teljesen ismert, mivel Baretta nem adta át tudását utódainak. Laboratóriumi vizsgálatok kimutatták, hogy méhviasz és valószínűleg guttaperka-kivonat volt az öntőanyag összetétele. Baretta működése során több mint 2000 mulázst készített, ezek nagy része ma is a Saint Louis Kórház múzeumában tekinthető meg, de Franciaország, Németország, Ausztria, Portugália egyetemi és klinikai anatómiai gyűjteményeibe is több Baretta-mulázs másolata került be.²⁶

A dermato-venerológiai mulázsok európai elterjedésének nagy lökést adott az 1889-ben megtartott első párizsi Nemzetközi Dermatológiai és Venerológiai Kongresszus, ahol a program részeként a jelenlévők megtekintették Jules Baretta szifiliszes bőrtünetekről készített mulázsait. A kongresszus közönségét lenyűgözték a Baretta-gyűjtemény alkotásai, és hazatérve Európa-szerte létrehozták saját kollekcióikat.²⁷ Néhány meghatározó gyűjteményt emelnék ki ezek közül. Berlinben Oskar Lassar (1849–1907) irányításával Heinrich Kasten (1842–1921) közvetlenül a kongresszus után kezdte meg egy mulázsgyűjtemény felállítását. Lassar mintegy 1000 ilyen modellt adományozott a berlini Kaiserin Friedrich Kórháznak az első években. Lassar halála után 1907-ben a gyűjtemény és Kasten is a frankfurti Allgemeines Krankenhausba költözött át, és ott folytatódott a munka.²⁸ Németországban e mellett jelentős gyűjtemény jött létre Drezdában, Freiburgban, Würzburgban, Hannoverben és szinte valamennyi orvosképzést végző német egyetemen.²⁹

A korábbi Hebra-féle bécsi gyűjteményt már említettük, Elfinger halála után mintegy 20 évvel Kaposi Mór (1837–1902) volt az, aki újra elindította a mulázsok készítését a klinikán. Carl Henninget (1860–1917) alkalmazta, aki már 1889 előtt kifejlesztette saját technikáját anélkül, hogy a párizsi mulázkészítők munkáit látta volna. De a gyűjtemény bővítését itt is ösztönözték a párizsi kongresszuson látottak, hiszen Kaposi professzor is résztvevője volt a konferenciának, és látta Baretta alkotásait. Henning nemcsak helyi használatra öntött mulázsokat, hanem modelljeit egész Ausztriában és külföldön is értékesítette. Tanítványokat is fogadott, akik technikáját a világ különböző részeire, még Japánba is eljuttatták. 1917-től fia, Theodor Henning vitte tovább a műhelyt.³⁰

²⁶ TILLES 2018. IVS32–IVS39.; SCHNALKE 1992. 135–136.; KERESZTESSY – REMENYIK 2011. 45.

²⁷ A *Portal für Moulagen und medizinische Wachsmodele* honlapon a világ valamennyi mulázsgyűjteményéről található információ országonként és gyűjteményenként lebontva, szakirodalommal és fotókkal ellátva: <https://www.moulagen.de/sammlungen> [2025.05.30.]. A kongresszusról bővebben: SCHNALKE 1992. 136–138.

²⁸ SCHNALKE 1993. 454.

²⁹ A német gyűjteményekről gazdag anyag érhető el a *Portal für Moulagen und medizinische Wachsmodele* honlapon: <https://www.moulagen.de/sammlungen/deutschland> [2025.05.30.].

³⁰ SCHNALKE 1992. 138–140.

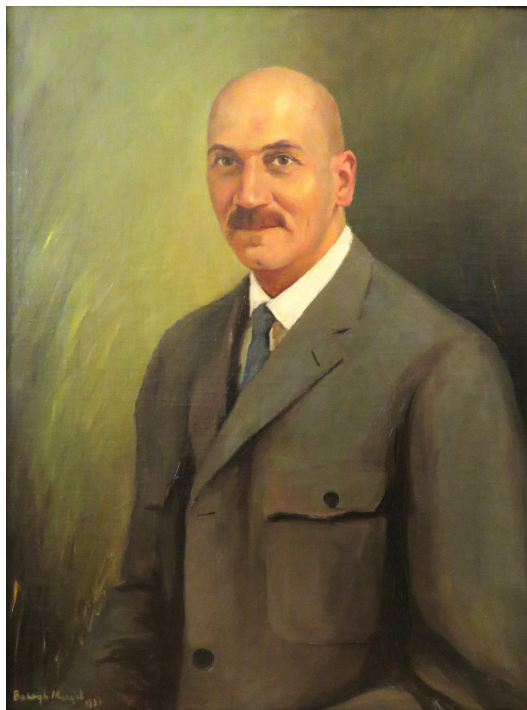
Breslauban Albert Neisser (1855–1916), a bőrklinika igazgatója eleinte vásárolta a modelleket Franciaországból, Barettától és Carl Henning műhelyéből. Majd 1889-től előbb Paul Berliner,³¹ majd 1897-től Alfons Kröner (?–1937) már helyben alkottak. Kröner az egyik legjelentősebb és legtermékenyebb művészek közé tartozott. 40 éves pályafutása alatt mintegy 2700 viaszmodellt készített, mulázsai szinte minden nagy európai gyűjteményben megtalálhatók.³²

Zürichben Bruno Bloch (1878–1933) hozta létre a gyűjteményt, első moulageur-je 1918-tól Louise Lotte Volger (1883–1956) volt, ezeket a dermato-venerológiai mulázsokat a mai napig használják az oktatásban, sőt, ma is gyarapodik a gyűjtemény.³³

A magyar egyetemek dermato-venerológia mulázsgyűjteményei

A Ferenc József Tudományegyetem mulázsgyűjteménye Kolozsváron és Szegeden

Kolozsváron Marschalkó Tamás klinika-igazgatói működése idején készült el az első magyarországi bőrgyógyászati klinikaépület, melyet 1900 októberében vett birtokba a klinika. Az új épület kialakításába már a klinikaigazgató is beleszólt, ekkor hoztak létre megfelelő tantermet két nagyobb szoba egybenyitásával, amelynek közelében az oktatást segítő gyűjteményeket is elhelyezték. A könyvtár fejlesztése mellett a demonstrációs eszközök beszerzésére is nagy gondot fordítottak. Az oktatást a szövettani gyűjtemény mellett az ekkor létrehozott mulázsgyűjtemény is segítette. A viaszmodellek egy részét külföldön vásárolta a klinika.³⁴ De Veress Ferenc másodorvos hosszas kísérletezés után maga is mulázsok készítésébe fogott, körülbelül 100 darab viaszmodell megalkotása fűződik a nevéhez. Az általa kikísérletezett anyagösszetételt és a metodikát – a külföldi moulageur-ökkel ellentétben – magyar kollégái részére elérhetővé tette.

5. kép – Veress Ferenc portréja (Balogh Margit festménye)

³¹ Paul Berliner életrajzi adatai nem ismertek.

³² SCHNALKE 1993. 453–454.

³³ https://www.moulagen.de/fileadmin/user_upload/microsites/ohne_AZ/m_cc01/moulagen/Webseite_Fragebogen_Zuerich_2009.pdf [2025.05.30.]

³⁴ BERDE 1928. 71–78.; TÓPOLAI 2008. 40.

1908-ban az *Orvosi Hetilap*ban részletesen ismertette a technikát, és hasznos tanácsokat is nyújtott a mulázkészítésben gondolkodó oktatóknak.³⁵

A kolozsvári egyetem az első világháború után román irányítás alá került. A klinika-igazgató 1919 januárjától Veress Ferenc lett, de augusztusban a román hatóságok kiutasították Erdélyből. A klinika gazdag gyűjteményét hátrahagyva távoztak a magyar oktatók és hallgatók Kolozsvárról, ahol novembertől a román nyelvű képzés kezdődött meg. A mulázsgyűjtemény sorsáról keveset tudni, ugyanis Coriolan Tataru (1889–1957), az első kolozsvári román bőrgyógyászprofesszor 1923-tól új mulázsgyűjtemény felállításába fogott Richard Hoffmann³⁶ moulageur segítségével. Hoffmann 1936-ig mintegy 200 mulázt készített Kolozsváron. A gyűjtemény egyes darabjaival 1935-ben a budapesti nemzetközi kongresszuson díjat is nyertek. A Tataru-féle gyűjteményt ismertető írások azonban sohasem említik a korábban, a század elején felállított, előző, Marschalkó–Veress-féle viaszmodell-gyűjteményt.³⁷

Rövid budapesti kitérő után az egyetem 1921-ben Szegedre költözött, az ünnepélyes tanévnyitót október 9-én tartották meg Horthy Miklós részvételével. Az egyetemi karok és a klinikák többsége is átmeneti helyszíneken kezdte meg a működést. A bőrgyógyászati klinika a korábbi császári és királyi csapatkórház épületében nyert elhelyezést. A tantermet a földszint északi végén alakították ki, melyet Berde Károly kedvezőbb elrendezésének ítélt meg, mint a korábbi kolozsvári tantermet, mivel a tágas, világos, emelkedő padsorokkal ellátott terem kiváló volt oktatási célokra.³⁸ A tanszék történetének ötven esztendejét bemutató monográfiájában leírta, hogy a tantermen kívül azonban szinte semmilyen felszerelés nem segítette ekkor az egyetemi hallgatók képzését:

*„A therapiás eszköztár ugyan kiegészült a mindennapos apró műszerek mellett egy régitípusú Röntgen-készülékkel, egy Bach-féle quarclámpával, s az elektrotherapia egyszerűbb eszközeivel, a leendő könyvtár alapját azonban mindössze 17 szakmunka képezte 27 kötetben, folyóiratok korábbi évfolyamainak beszerzésére nem telt, sőt új évfolyamok előfizetésére is alig. A kutató munka céljait szolgáló laboratoriu-mi felszerelés kezdetben teljes mértékben hiányzott, s csupán a második esztendőben vált lehetővé némi szövettani és serologiai tevékenység megindulása. A dermatologiai oktatáshoz annyira szükséges szövettani, parazitologiai, moulage- és fénykép-gyűjtemény beszerzése és megteremtése jobb idők jövetelére várakozott. A Szegedre település első két esztendejének leltárai ékes bizonyosságai azon nehézségeknek, melyek között a jobb napokat látott intézet az országot érő csapások, s a viszonyok általános mostohasága miatt munkáját megkezdeni kényszerült.”*³⁹

³⁵ VERESS 1908.

³⁶ Életrajzi adatai nem ismertek.

³⁷ TATARU et al. 2017.

³⁸ BERDE 1928. 82–84.; TOPOLAI 2008. 54–55.

³⁹ BERDE 1928. 85–86.

6. kép – A szegedi klinika Kálvária téri tanterme, háttérben a mulázssokkal

A tanteremről fennmaradt egy olyan fénykép, melyen az egyetemi hallgatók padsorai mögött látható a klinika mulázsgyűjteményeit magában foglaló szekrények sora. Szegeden az első viaszmodellt Heiner Lajos (1889–1943) tanársegéd készítette el. Gyakorlati képzés és mester hiján a megjelent szakmunkákból és tapasztalat útján sajátította el a technikát:

„A világhírű Baretta, Kröner stb. művészi munkáik kiviteli technikáját nem engedték s követőik sem igen engedik a laboratórium falain kívül jutni, s mintegy a titokzatosság ködébe burkolják azt. Bár a feltalálók és úttörők munkáját megillető érdem örökre az övék marad, mégis kitartó munka útján eljuthat más is néhány olyan fogáshoz, melyekkel az övékhez hasonló eredmény érhető el. Az általánosságban leköszölt methodusokhoz való szolgálai ragaszkodás lehetetlen, mert azok legnagyobb része tökéletlen s a mai igények csak tökéletes és az idők folyamán nem igen változó s nem pusztuló moulageok segélyével elégíthető ki.”⁴⁰

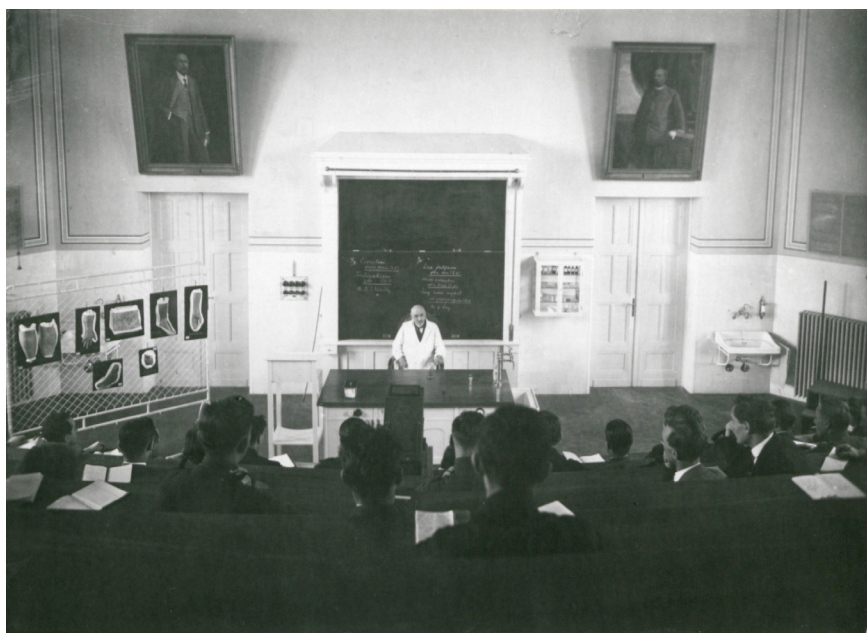
Heiner Lajos mulázsai közül 1930-ban 20 darabot őriztek a klinikán. 1925-től Rejtő Kálmán (1894–1970) tanársegéd is bekapcsolódott a munkába. A gyűjteményben Szentkirályi Zsigmond (1893–1942) által adományozott 92 mulázs is megtalálható volt, ezek némileg eltérő technikával készültek, de ezek is jó minőségűek voltak. 1930-ra 609-re emelkedett a modellek száma, és büszkén emelték ki a klinika történetét bemutató füzetben a gyűjtemény értékeit:

„Moulage gyűjteményünk (...) csak számszerűleg nem éri el azt a nívót, melyet a külföldi régi és nagy intézetek felmutatni képesek, azonban a gyűjtemény darabjainak bőrrajzolata, az elváltozások és a bőrszín tökéletes visszaadása, s élethű volta folytán azokkal kiállja a versenyt. Az elváltozások színezése mindig az eredetinek megfelelő rétegben történik s csak akkor kerül festék a moulage felületére, ha a másolás tárgyát

⁴⁰ POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 68–70.

képező elváltozás – pörk, geny, pikkely stb. – a bőrön s nem benne foglal helyet. Az első lépéseknél megkíséreltük, hogy pl. az eredeti pikkely alkossa a moulage pikkelyét, azonban ezek nagy része a selakkal való bevonása dacára vagy elporladt, vagy molyok tanyája lett s a moulage elvesztette értékét. Ezért most már minden moulage-on csak viaszból és festékből készül a prosialis pikkelye, az impetigo pörkje, a favus scutuluma stb, szóval mindazon rész, melyet a természet mintegy felkínál a felhasználásra. A szemöldök, szempillák, bajusz, a genitáliák szőrzete, ahol lehet, az eredetiből véve kerül a megfelelő helyre, vagy állati szőrzettel van pótolva. A hólyagos elváltozásokat, – legyen azok tartalma akár tiszta savó, akár geny, legyenek feszesek, avagy petyhüdték – nemcsak alakjuk és rajzolatuk tekintetében, hanem egész mivoltukban hosszas és nagy türelmet igénylő kísérletezések alapján olyanná sikerült tenni, hogy azokban mesterkélttség, vagy természetellenesség s az eredetitől való eltérés alig vehető észre.”⁴¹

A szegedi Tisza-parti klinikusor megépítése után a bőrklinika is egy új, modern épületbe költözött át, az új tanteremben az első előadást 1929. november 12-én tartotta meg Poór professzor. A tanterem a magasföldszinten kapott helyet, melynek előterében helyezték el a bemutatásra kerülő betegek várószobáját, valamint a demonstrációs eszközök előkészítő szobáját. Ez utóbbi helyiség szekrényeiben tárolták a fénykép- és diapozitív-gyűjteményt, valamint innét vezetett az emeletre egy vasból készült csigalépcső egy galériára, ahol a mulázsgyűjteményt helyezték el. A gyűjtemény tanterembe jutásának megkönnyítésére egy teherliftet, ún. mulázsliftet építettek a falba. A tanteremben a mulázsokat egy Berde Károly által alkotott, dróthálós, fémhorgokkal ellátott, gurulós szerkezetre lógatták fel az előadások során.⁴²

7. kép – A szegedi Tisza-parti klinika tanterme, bal oldalon a mulázsok bemutatását szolgáló fémhálós állvány

⁴¹ POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 68.

⁴² POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 26.

A gyűjtemény az 1960-as évekig az eredeti helyén volt, azonban a viaszmulások elavultsága és helyhiányra hivatkozva a klinikaigazgató a Kossuth Zsuzsanna Egészségügyi Szakiskolának ajándékozta azokat.⁴³ Sajnos a gyűjtemény az azóta eltelt évtizedek során elveszett, sorsáról, fennmaradt darabjairól nem tudunk.⁴⁴ A klinikán ma a Poór-könyvhagyaték került elhelyezésre a teremben.⁴⁵

A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karának mulásgyűjteménye

Nékám Lajos a budapesti klinikán már az 1910-es évek elején kérvényezte, hogy mulásgyártó szakembert vehessen fel az intézményhez:

„A bőrgyógyászatnak eredményes tanításához okvetlenül szükséges, hogy az egymástól finom nuancaikban csak alig eltérő, lényegükben azonban nagyon különböző kórfolyamatokat in natura mutassuk be a hallgatóságnak. Minthogy pedig e folyamatok rengeteg száma között igen sok olyan ritka is van, a melyeknek évenként való előfordulására nem lehet számítani, az ilyen folyamatokat rendszerint viasz moulageokon szokás megörökíteni és az előadásokon élő betegek helyett ezeket mutatni be.

Ez az eljárás az, a melyet az összes külföldi klinikák, még olyanak is, a hol a beteganyag sokkal nagyobb a budapestinél, követnek, a mely módon egy muzeum fejlődik és ez által a tanítás rendszeressége biztosittatik.

E moulageok készítéséhez egy, némi szobrászati ismeretekkel is bíró festőművész szükséges, a ki türelemmel adja vissza milliméterről milliméterre a bőrön talált elváltozásokat, és a ki e képességeit elfogadható árért bocsássa a klinika rendelkezésére. Nyolcz év előtt akadtam egy ilyen művészre a ki nekem néhány igen sikerült moulaget készített is, a kit azonban én állandó fizetéssel ellátni nem tudtam, és így látnom kellett, hogy az illetőt a londoni Tussaud féle muzeum elszereződttette. Ha sikerült volna az illetőt akkor némi csekély fixummal a tanszék kötelékébe vonni, ma már gyönyörű moulage gyűjteménnyel rendelkezénék.

Most nyolcz év után megint találtam egy fiatal művészre, a ki eddig, magándíjazás ellenében már mintegy 20 igen sikerült moulaget készített, és a kinek szorgalma remélni engedné, hogy az ő művészetével is képesek leszünk az annyira szükséges moulagegyűjteményt összehozni. Minthogy azonban a moulagekészítés egészen speciális technikát igényel, a melybe az illetőnek magát nagy fáradsággal kell beledolgoznia, és minthogy az elfoglaltság természete olyan, hogy tökéletesen elvonja őt minden más munkától, a szóban forgó művész, Gerstenberger Béla csak úgy vállalkozhatik a feladatra, ha az állam neki havi 250 kor. fizetést több évre biztosít és így lehetővé teszi, hogy ő egész munka erejét e gyűjteménynek szentelhesse.

Szerény nézetem szerint e kívánság tökéletesen méltányos és nagyon bőven kompenzáltatik azokkal az előnyökkel, a melyek e módon a tanításra hárulnának. Megjegyzem, hogy e mouleur a gyermekgyógyászati, kórbonctani és más tanszékek-

⁴³ TOPOLAI 2008. 134.

⁴⁴ A Kossuth Zsuzsanna Technikum és Szakképző Iskola igazgatója, Horváth Levente Attila közlése alapján.

⁴⁵ Földi Lili, a Szegedi Tudományegyetem Szent-Györgyi Albert Klinikai Központ Bőrgyógyászati és Allergológiai Klinika könyvtárosának közlése alapján.

*nek is dolgozhatna, úgy hogy az előnyök nem szorítkoznának csupán a dermatológiai oktatás terére.*⁴⁶

A kérést a tanári testület felterjesztette a minisztériumba, de ott nem kapott támogatást, ezért Nékám professzor a következő évben ismét 3000 koronát kérvényezett egy moulageur állandó foglalkoztatásának finanszírozására, azonban ekkor sem vezetett eredményre a kezdeményezés.⁴⁷

A mulázsgyűjtemény létrehozásának terve 1922-ben bukkant fel ismét, amikor Nékám professzor újra támogatást kért: Téglássy Béla tanársegéd részére kérelmezett háromhavi szabadságot és ösztöndíjat a célból, hogy Franciaországban, a Saint Louis Kórházban és Németországban tanulmányozhassa a mulázskészítés technikáját. A tanársegéd ígéretet tett arra is, hogy visszatérése után önköltségi áron fogja készíteni a viaszmodelleket a klinika részére.⁴⁸ A jegyzőkönyvekből nem derül ki, hogy Téglássy Béla megkapta-e végül az ösztöndíjat.

A budapesti klinikán végül Skutta Árpád (1901–1961) vette át 1923-ban a mulázslaboratórium vezetését. Skutta figyelmét is Nékám professzor irányította a mulázskészítés felé, és ő valóban el is jutott a párizsi Baretta-gyűjteménybe, ahol lehetősége volt tanulmányozni az ott készült modelleket. A tanulmányút tapasztalatai és saját kísérletei révén sikerült olyan alapanyagot előállítania, mellyel már jó minőségű modelleket tudott készíteni. 1929-től a debreceni gyűjtemény létrehozása is az ő nevéhez fűződik.⁴⁹

Skutta távoztával sem állt le a gyűjtemény gyarapodása. Az 1935-ben Milánóban szerepeltek Molnár Zoltán mulázskészítő alkotásai, melyek aranyérmet kaptak a kiállításon.⁵⁰ De ebben az évben a Budapesten megrendezett nemzetközi dermatológus kongresszus résztvevői is megtekintették a klinika demonstrációs gyűjteményét, köztük a mulázssokat is.⁵¹

Sajnos a budapesti gyűjteményről sem lista, sem fénykép nem maradt fenn. A klinika tanterme 1956-ban belövést kapott és leégett, a mulázsgyűjtemény megsemmisült.

A Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem bőrklinikájának mulázsgyűjteménye

A debreceni Tisza István Tudományegyetemen Neuber Ede klinikaigazgatósága alatt épült fel a bőrgyógyászati klinika. A professzor az épület tervezésébe nem, de a berendezésbe már beleszólhatott, így nagy figyelmet fordítottak a tanterem és a gyűjtemények elhelyezését szolgáló helyiségek kialakítására.

„Véleményem szerint nem ajánlatos a tanítványoknak külön e célra berendezett termekben a klinika egész museális anyagát bemutatni, mert az erdőtől nem fogják a fákat látni. Sokkal fontosabbnak tartom, hogy a tanterem tervezésében és építésében

⁴⁶ SEKL HU-SEKL 1.a 37. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvosi Kari Tanártestületének ülései. 1912. június hó 11-én tartott X. rendes ülés. 25. pont. 11–13.

⁴⁷ SEKL HU-SEKL 1.a 38. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvosi Kari Tanártestületének ülései. 1913. április hó 15-én tartott VIII. rendes ülés. 25. pont. 10.

⁴⁸ SEKL HU-SEKL 1.a 49. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvosi Kari Tanártestületének ülései. 1922. október hó 17-én tartott II. rendes ülés. 28. pont. 18.

⁴⁹ KERESZTESSY – REMENYIK 2011. 45.

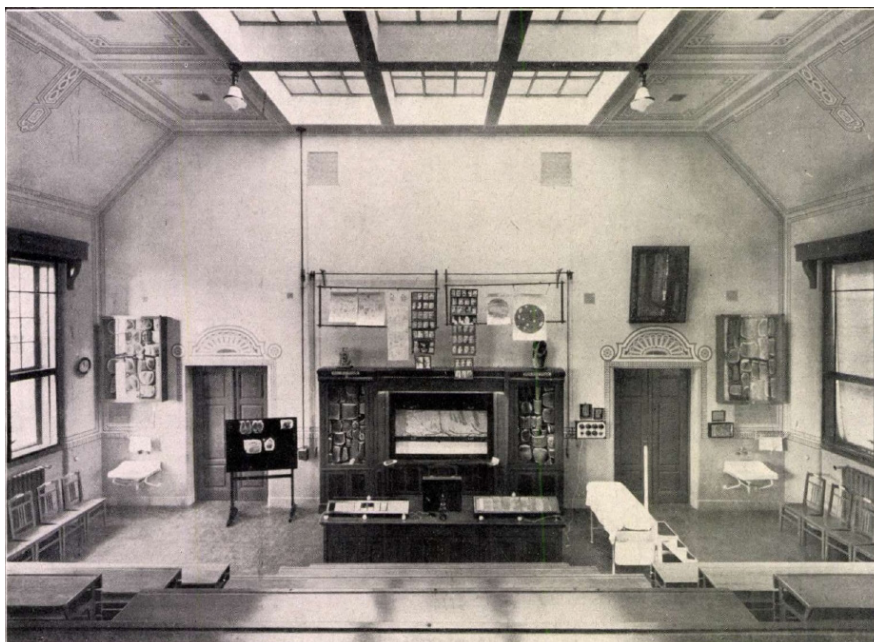
⁵⁰ Héry László: Orvos?... Festő?... Szobrász?... Nem!... Moulageur... *Pesti Napló*, 1935. november 17. 16.

⁵¹ Megnyitlakt a dermatológiai kongresszus kiállításai. *Magyar Országos Tudósító* 17. (1935):209. 1.

a jövőben arra törekedjünk, hogy az utóbbiban mindazon museális anyag nyerjen megfelelő elhelyezést, amely a gyakorlati dermatologiai és venerologiai oktatást szolgálja, különösen pedig a gyakorlati célokat szolgáló moulage-gyűjtemény kiállítására helyezzünk súlyt, melyet eddig tanteremben megfelelő kritikával seholsem láttam elhelyezve, pedig gyakorlati szempontokból jól összeválogatott moulage-gyűjtemény rendkívül nagy hasznára válik az oktatásnak. Vagyis a tanterem kizárólag a tanítás céljait szolgálja, s a klinika museális anyagából e helyen csak annyit bocsásson a hallgatóknak a rendelkezésére, amennyire az orvosnak – a szakorvosnak is – a gyakorlati életben tényleg szüksége van. A museális anyagnak a tanteremben való elhelyezésére azért fektetek különös súlyt, mert utóbbi esetben a hallgatók előadás előtt és után minden percet kihasználhatnak a kiállított anyag tanulmányozására.

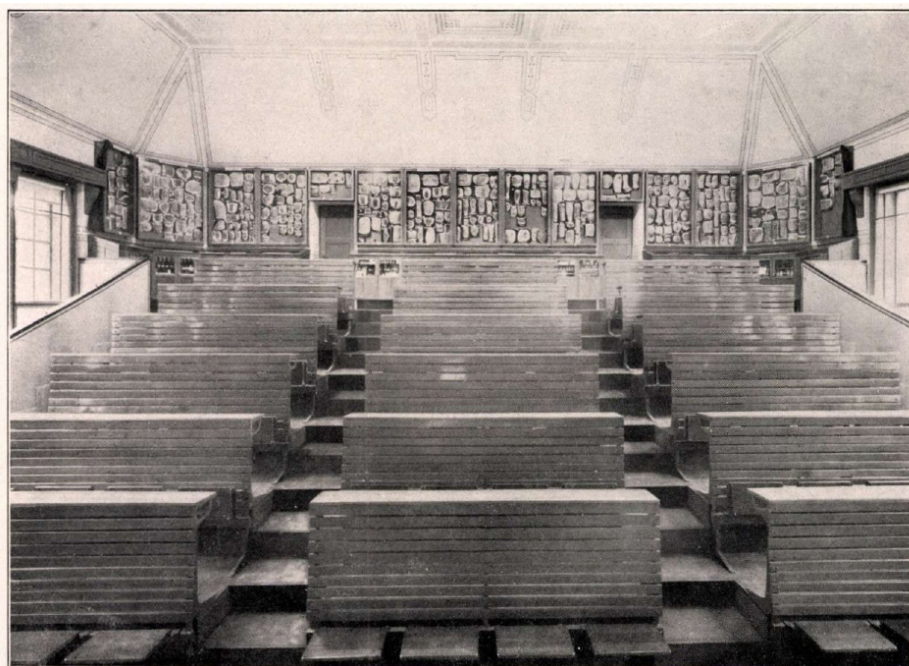
A museális anyag kiállítása megfelelő csoportosítással történjék. Így különböző betegségek, pl. a fertőzőbetegségek (syphilis, tuberculosis, gombás megbetegedések stb.) csoportjában a moulage-ok mellett a megfelelő szöveti képek, gyógyszerek, baktérium culturák stb. nyerjenek elhelyezést. Egy ilyen kedvező csoportosítás különösen alkalmas arra, hogy a kórképek jól rögzítődjének az emlékezetbe. (...)

A mellékelt ábrák azt mutatják, hogy tantermünkben még így is sikerült kórképek szerint csoportosítva az orvosgyakorlathoz szükséges dermatologiai és venerologiai anyagot felőlelő moulage-gyűjteményt – kb. 450–500 moulage-t – elhelyezni, amely mellett vagy alatt foglal helyet a correspondáló gyógyszer-, bacteriologiai, mykologiai, histologiai stb. gyűjtemény. Még abból a szempontból is igen fontosnak bizonyul, hogy a gyakorlati célokat szolgáló moulage-gyűjtemény kéznél – a tanteremben – legyen, mert bemutatások alkalmával az elkülönítő kormeghatározáshoz [sic!] szükséges kórképek moulage-ait a beteggel együtt mutathatjuk be.”⁵²

8. kép – A debreceni bőrklinika tanterme 1935-ben

⁵² NEUBER 1935. 189–190.

9. kép – A mulázsgyűjtemény elhelyezése a debreceni klinika tantermében

A debreceni gyűjtemény is Skutta Árpád és egy Vincze nevű szobrász keze munkáját dicséri. Skutta Árpád a budapesti gyűjtemény felállítása után érkezett a Tisza István Tudományegyetemre. Nem csak a bőrklinika számára készített viaszmodelleket. 1929-ben Huzella Tivadar (1886–1950) felkérésére a debreceni anatómiai intézet részére alkotta meg 60 darabból álló, az emberi testet bemutató tájbontani mulázssorozatát. Ezek a modellek 1930-ban az amszterdami II. Nemzetközi Anatómiai Kongresszuson díjat is nyertek. A bőrklinika számára egy 500 darabos kollekciót állított össze.⁵³

A debreceni gyűjtemény ma is eredeti helyén, a klinika tantermében és annak előterében – részben az eredeti vitrinekben és szekrényekben – betegségcsoportok szerint elrendezve tekinthető meg. A gyűjteményt a közelmúltban tisztították, és a sérült darabokat restaurálták, így az egyetemi mulázsgyűjtemények közül ez maradt meg legteljesebben és a legjobb állapotban.

⁵³ KERESZTESSY – REMENYIK 2011. 45.

10. kép – A debreceni felújított mulázsgyűjtemény szekrényei napjainkban

A pécsi Erzsébet Tudományegyetem klinikájának mulázsgyűjteménye

Az Erzsébet Tudományegyetem gyűjteményének felállítása Beck Soma nevéhez fűződik. A professzor már az egyetem budapesti átmeneti időszakában, az első világháborús fagyási sérülésekről tartott előadásánál használt mulázsokat demonstrációs céllal.⁵⁴

11. kép – Beck Soma által Budapesten készítettett, első világháborús, fagyási sérülést bemutató mulázs

⁵⁴ DEZSŐ 2022. 163.

Beck Soma 1900-ban részt vett a IV. Nemzetközi Dermatológiai Kongresszuson Párizsban, amelynek szintén egyik fő programpontja volt a Baretta-féle mulázsgyűjtemény megtekintése, ami ösztönözte arra, hogy tudományos előadásait és az egyetemi hallgatók oktatását is szemléletesebbé tegye viaszmodellek bemutatásával. Az első mulázst németországi útjáról, Drezdából hozta magával. Beck professzor assisztensnője, Hegedüs Margit a budapesti bőrgyógyászati klinikán Skutta Árpádtól öt hónap alatt megtanulta a mulázskészítés technikáját, majd a klinikával együtt ő is leköltözött Pécsre. A klinikán felállítottak egy kis mulázskészítő és fényképező műhelyt az egyik pavilonban. A gyűjteményt sorozámozva helyezték el a tároló szekrényekben, a tanterem végében, innét készítették ki a tantermi felelősök az előadásokhoz a bemutató állványra a használni kívánt modelleket.⁵⁵

12. kép – A pécsi gyűjtemény egy darabja és a hozzátartozó leírás

A pécsi gyűjtemény különlegessége, hogy a mulázatok hátulján részletes információkat helyeztek el: a készítés időpontja mellett a kórtörténeti, illetve ambuláns számot, a beteg nevét, életkorát, foglalkozását, a kórelőzményeket, a mintavételkori állapotot, a diagnózist és a készítő nevét.

⁵⁵ DEZSŐ 2022. 170.

13. kép – A pécsi klinika tanterme az 1940-es években, a terem végében a mulázsgyűjtemény szekrényei

Beck professzor halála után Berde Károly vette át az intézmény irányítását. Ő kolozsvári tanulmányai során minden bizonnyal találkozott a Veress-féle gyűjteménnyel, és szegedi éveiben is használta és gyarapította az ottani demonstrációs gyűjteményeket, sőt, a mulázsokhoz még egy bemutatásra alkalmas állványt is készített. Berde Károly igazgatósága idején tovább gyarapodott a gyűjtemény. Az 1940-es évekre egy 560 darabból álló dermato-venerológiai mulázsgyűjtemény jött létre Pécssett. 1940-től Melczer Miklós vezette a klinikát, ekkor is gyarapodott még a mulázskollekció, de a háború miatt egyre nehezebb volt beszerezni az alapanyagokat, főként a viaszt, ezért a mulázsok készítése megszűnt a pécsi klinikán. Nemcsak az alapanyagok beszerzése, hanem a technikai fejlődés is ebbe az irányba mutatott. Berde Károly idején Hegedüs Margit már a színes fotográfiák készítését is megtanulta, a háború után pedig már a jó minőségű fotók, diák kiváltották a mulázsokat az oktatásban.⁵⁶

A mulázsgyűjtemény az 1970-es évekre már 280 darabra apadt, és rossz állapotba is került. Gróf Pál professzor, klinikaigazgató 1976-ban felkérte – az akkor már nyugdíjas – Hegedüs Margitot, hogy a gyűjtemény megmaradt darabjait újítsa fel, ekkor került sor a mulázsok portalanítására, átfestésére, igény esetén újrakasírozására.⁵⁷ A gyűjtemény 1976 óta nem lett felújítva, az anyag egy részének pusztulása a 2013-as klinikai költözés számájára írható. Sajnos a költöztetés során nem ügyeltek a mulázsokra, azokat a szekrényekkel együtt szállították át az új épületbe, akkor sok darab összetört. A szekrények üvegei kitörték, az új helyszínen a mulázsok porosodtak, koszolódtak. A gyűjtemény 2022-es felmérése során már csak 161 modellt tartalmazott a gyűjtemény, ezek jelentős része sé-

⁵⁶ HEGEDÜS é.n. 9–12.

⁵⁷ HEGEDÜS é.n. 14.

rült volt, de a jobb állapotúak is felújításra, tisztításra szorulnak. A gyűjtemény válogatott darabjaiból 2024-ben a Pécsi Egyetem történeti Gyűjtemény rendezett kiállítást.⁵⁸ A pécsi klinika tervei szerint a jobb állapotú darabok új vitrineket kapnak és bemutatásra kerülnek az oktatóteremben.

A gyűjtemények összetétele

A gyűjtemények összeállítása kapcsán több szempontot is figyelembe kellett venni a modellek készítésekor. A kiválasztásnál elsősorban az oktatási érték és a felhasználhatóság volt a szempont, a tipikus esetek, betegségek legjellemzőbb tankönyvi tüneteit kellett megörökíteni, azokat, amelyek egy kórkép „klasszikus” megjelenését ábrázolták, segítve ezzel a vizuális felismerést. A gyűjteményekben nagy hangsúlyt kaphattak az adott korban gyakori és népegészségügyi szempontból jelentős betegségek (például TBC-s bőrelváltozások, szifilisz, pikkelysömör, ekcéma), mivel ezekkel találkoztak a leendő orvosok leggyakrabban.

A gyakori, ismert betegségek mellett a ritka, speciális kórképek is bekerültek a gyűjteménybe, hiszen ezeket nem mindig tudták a betegbemutatáson prezentálni, viszont a gyakorló orvosoknak ezeket is fel kellett ismerniük munkájuk során.

A differenciáldiagnosztikát is tudta segíteni egy gondosan összeállított gyűjtemény. Gyakran szerepeltek olyan mulázsok, amelyek hasonló tünetekkel járó, de eltérő kórképeket mutattak be. Sok modellen ábrázolták a betegségek különböző stádiumait (például szifilisz I., II., III. stádiuma), valamint a lehetséges szövődményeket (például elhanyagolt hegből kiinduló rák, rtg atrophia), így átfogó képet adtak a kórfolyamat dinamikájáról.

A következő csoportosítás a szegedi, debreceni és pécsi mulázslisták alapján mutatja be azokat a kórképeket, melyekről a gyűjteményekben modellek készültek.⁵⁹

A. Fertőző betegségek

I. Bakteriális fertőzések

- Ecthyma gangrenosum
- Erysipelas (Orbánc)
- Erysipeloid (Rosenbach orbánc)
- Impetigo (Ótvar)

⁵⁸ A kiállítás címe *A pécsi bőrgyógyászati klinika története és gyűjteményei* volt. A kiállítás virtuális változata és katalógusa elérhető a TGYO Blog oldalán: <https://tgyoblog.lib.pte.hu/borgyogyaszati-klinika/>; <https://tgyoblog.lib.pte.hu/borgyogyaszati-klinika-katalogus/> [2025.07.19.]

⁵⁹ A debreceni mulázsok listájának átadását köszönöm a Debreceni Tudományegyetem Bőrgyógyászati Klinikája munkatársainak, Szegedi Andrea klinikaigazgatónak és Oláh József oktatástechnikusnak. A pécsi mulázslistát a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztályának munkatársai készítették (Dezső Krisztina, Méreg Martin, Pálmai Dóra) 2022–24-ben a Pécsi Tudományegyetem Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinika munkatársainak (Lengyel Zsuzsanna klinikaigazgató és Szabó Attiláné ápolásszakmai igazgatóhelyettes) segítségével. A szegedi lista a klinikáról szóló, 1930-ban megjelent ismertetőben található: POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 72–74. A mulázsok csoportosításában és besorolásában köszönöm Lengyel Zsuzsanna, a Pécsi Tudományegyetem Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinika klinikaigazgatójának segítségét.

- Pyoderma
 - Staphylo-derma epidermo-cutaneum
 - Pyoderma granulationis
 - Acne indurata/necrotica/vulgaris
 - Folliculitis
 - Carbunculus
- Anthrax (Lépfene)
- Ulcus diphthericum (Diftériás fekély)
- Syphilis (Szifilisz/Vérbaj)
 - Syphilis papulosa
 - Syphilis maligna
 - Syphilis gummosa/Gumma syphiliticum
 - Syphilis III. (Harmadlagos szifilisz)
 - Rupia syphilitica
 - Syphilis maculosa
 - Syphilis anularis
 - Syphilis micropapulosa/papulosa lichenoides/papulo-pustulosa/papulo-pustulosa-crust./seborrh
 - Condyloma latum
 - Bubo syphiliticus/Ulcus durum/Sclerosis syphilitica/Sclerosis orifici ext.
 - Syphilis congenita/congenita tarda
 - Syphilis palmaris
 - Periostitis syphilitica
 - Leukoderma syphiliticum
- Ulcera moll. (Lágy fekély)
- Actinomycosis (Aktinomikózis)
- Noma

II. Gombás fertőzések (Mycosisok)

- Trichophytia profunda
- Trichophytia superficialis
- Favus (Tinéa favosa)
- Favus leukodermia/corporis/capitis
- Epidermophytia
- Bothriomycosis
- Pityriasis versicolor

III. Vírusos fertőzések

- Herpes zoster (Övsömör)
- Verrucae (Szemölcsök)
 - Verrucae juveniles planae
 - Verrucae vulgaris
 - Verruca senile/Seborrhoeás keratosis
 - Condyloma acuminatum
- Molluscum contagiosum
- Varicella (Bárányhimlő)
- Variola (Feketehimlő)
- Rubeola (Rózsahimlő)
- Morbilli (Kanyaró)

IV. Parazitaferőzések

- Myasis linearis

B. Gyulladásos és az immunrendszerrel kapcsolatos betegségek

- Ekzema (Ekcéma):
 - Ekzema chronicum/seborrhoicum/impetiginosum/keratodes/unguis Dishydrosis-
-ekzema
- Dermatitis
 - Dermatitis herpetiformis (Duhring-betegség)
 - Dermatitis arteficialis
 - Dermatitis solaris (Napégés)
 - Salvarsan dermatitis (Salvarsan okozta bőrgyulladás)
 - Rtg dermatitis (Sugárdermatitis)
 - Benzin dermatitis/Trypaflavin dermatitis/Salicyl exanthema/Exanthema e med./
Irritatio arteficialis (paramidophenol) / Dermatitis professionalis (sulfur)
(Különbözö kémiai anyagok, gyógyszerek vagy foglalkozási ártalmak okozta
bőrgyulladás vagy kiütés)
- Erythema (Bőrpír)
 - Erythema bullosum
 - Erythema exsud. multiforme/Erythema multiforme
 - Erythema chronicum migrans
 - Erythema nodosum
 - Erythema Basin/Erythema indurativum Basin
 - Erythema figuratum/Lipschütz
- Lupus (Krónikus bőrtuberkulózis)
- Lupus vulgaris

- Lupus vorax
- Lupus hypertrophicus
- Lupus erythematosus
- Lupus erythematosus disseminatus
- Lupus pernio
- Lupus erythematosus pigm.
- Lupus follicularis dissem.
- Lupus mutilans
- Pemphigus (Pemfigusz)
 - Pemphigus vegetans/acutus/vulgaris
- Urticaria (Csalánkiütés)
 - Urticaria e cimicibus
- Prurigo
- Sarcoid Boeck (Boeck-sarcoidosis/Sarcoidosis)
- Granuloma anulare
- Purpura
 - Purpura rheumatica (Henoch-Schönlein purpura)
- Pityriasis rosea
- Psoriasis (Pikkelysömör)
 - Psoriasis vulgaris/punctata/nummularis/verrucosa
 - Leukoderma psoriaticum
- Lichen ruber planus (Lichen planus)
 - Lichen corneus
 - Lichen nitidus
 - Lichen scrofulosorum
- Neuroderma/Neurodermitis (Neurodermitis/Atópiás dermatitis)

C. Daganatos és daganatszerű elváltozások

I. Jóindulatú bőrnövedékek, elváltozások

- Fibrolipoma
- Lymphangioma
- Acrochordon (Fibróma pendulum/Bőrfüggelék)
- Fibroma multiplex circumscriptum
- Adenoma sebaceum cysticum
- Cornu cutaneum (Bőrszarv)
- Syringocystadenoma
- Atheroma (Kásadaganat)

- Granuloma pyogenicum (Pyogen granuloma)
- Naevus pigm. (Pigmentált anyajegy)
- Naevus flammeus (Tűzfolt)
- Angioma cavernosum
- Naevus angiomaticus
- Rhinophyma
- Xanthoma/Xanthoma tuberosum

II. Rosszindulatú bőrdaganatok és praecancerosisok

- Lymphosarcoma
- Sarcoma multiplex haemorrhagicum (Kaposi-szarkóma)
- Praecancerosis
- Carcinoma ulvae/pedis/cutis/penis/labi minoris/ajak/in lupo
- Sarcoma cutis
- Epithelioma
- Aleukaemias lymphadenosis/Leukaemias lymphadenosis
- Leiomyosarcoma
- Carcinoma in lupo

D. Egyéb bőrgyógyászati betegségek és állapotok

I. Örökletes és veleszületett rendellenességek

- Morbus Darier (Darier-betegség)
- Ichthyosis (Halpikkely-betegség)/Ichthyosis serrentina
- Keratoma hereditarium palm. et plant./Keratoma palmoplantaris/Keratoma palmare
- Lingua scrotalis (Redőzött nyelv)
- Hermaphroditismus (Hermafroditizmus)
- Atrophoderma vermicularis
- Cutis verticis gyrata
- Naevus linearis
- Pityriasis rubra pilaris

II. Vitaminhiányos és táplálkozással összefüggő betegségek

- Pellagra (niacin-B3-vitamin hiánya)
- Beri-beri (B1-vitamin hiánya)

III. Hormonális és metabolikus betegségek bőrtünetei

- Mo. Addison (Addison-kór)
- Xanthoma/Xanthoma tuberosum
- Atheromatosis

IV. Fizikai, kémiai és sugárzási ártalmak okozta bőrsérülések

- Combustio (Égési sérülés)
 - Combustio electrica (Villamos égési sérülés)
 - Combustio excharotica (Üszkösödéssel járó égés)
 - Combustio IV. (Negyedfokú égés)
 - Combustio (Villámsújtás után)
- Congelatio (Fagyási sérülés)
 - Congelatio gangrenosa (Üszkösödéssel járó fagyás)
 - Pernio (Fagyás)
- Cicatrix post. combustionem (Égés utáni heg)
 - Keloid post. combustionem et fulmine (Égési sérülés és villámcsapás utáni keloid)
- HNO₃ marás
- Rtg atrophia (Sugárzás okozta atrófia)/Rtg dermatitis (Sugárdermatitis)/Rtg ulcus et atrophia/Rtg ulcus
- Mustárgáz okozta bőrsérülés
- Acrodermatitis
- Irritatio arteficialis (paramidophenol)/Dermatitis arteficialis
- Dermatitis solaris (Napégés)
- Acne picea

V. Érrendszeri és keringési zavarokkal összefüggő betegségek

- Morbus Raynaud (Raynaud-jelenség)
- Gangraena symmetrica (Szimmetrikus üszkösödés)
- Ulcus trophoneuroticum (Trophoneurotikus fekély)
- Livedo racemosa
- Embolia arterialis (Artériás embólia)
- Varicositas (Visszértágulat)

VI. Pigmentációs zavarok és bőrszín-elváltozások

- Vitiligo (Fehérfoltbetegség)
- Leukoderma centrifugum aquisitionum
- Hyperpigmentatio post intracutan inj. (Intracután injekció utáni hiperpigmentáció)
- Arsen melanosia Salvarsan után
- Pigmentatio herpes zoster után
- Poikiloderma
- Auraniasis cutis + naevus linearis

VII. Egyéb ritkább vagy specifikus kórképek

- Lossitis depapill. (A nyelv papilláinak sorvadása) / Lingua geographica (Térképnyelv)

- Kraurosis vulvae/Kraurosis scroti
- Tylositas cornu cutaneum (Szarusodás/kérgesedés)
- Xerosis cutis (Bőrszárazság)
- Ozaena-oltási reakció
- Fox Fordyce-betegség
- Sclerosis (Szklerózis)
- Clochebattonte (Dermatitis artefacta - Önkárosításra utaló régi kifejezés.)
- Oedema induratum (Kemény ödéma)
- Bismut stomatitis
- Túlsarjadás pyoderma után
- Dishydrosis (Verejtékezési zavar)
- Osteomyelitis (Csontvelőgyulladás)
- Hyperpigment. post intracutan inj. (Intracutan injekció utáni hiperpigmentáció)

A mulázsok készítése

A tanulmány végén szükséges, hogy bemutassuk a mulázsok készítésének folyamatát is. A mulázsok létrehozása technikai tudást, anatómiai ismereteket és némi művészi hajlamot is kívánt. A folyamat a mintavétellel indult, a beteg testrészről gipszmintát készítettek. A mintavételnél el kellett dönteni, hogy a megörökíteni kívánt testrész mekkora részét kívánják modellezni. Általában a végtagoknak csak az egyik feléről, például a kéz háti vagy tenyéri oldaláról, lábfej felső vagy talpi részéről. Nem készítettek teljes végtagról mintát, a kezek, karok, lábak, has, illetve hát, nyakszirt egy-egy kisebb részlete került csak bemutatásra. A teljes fejről sem készült mintavétel, ez utóbbi esetben általában csak a fej egyik oldalát mintázták meg.⁶⁰

A mintavételnél arra kellett törekedni, hogy az a testfelület, amellyel dolgoztak, lehetőség szerint vízszintesen és felfelé álljon. Így a has mintázásakor hanyatt, a hát mintázásakor hasra fektették a beteget. Ha a test jobb oldalán dolgoztak, akkor a baloldalra fektették, illetve a másik oldalon fordítva helyezkedett el a páciens. Ha a talpakról készült a minta, akkor a gipszet dobozfélébe öntötték, ebbe állt bele a beteg, illetve ült mellette egy széken, mivel itt is fontos volt, hogy mozdulatlan legyen a gipsz megszilárdulásáig. Ha mégis teljes testrészről kellett mintát venni, akkor olajozott fonalakat helyeztek el a legnagyobb átmérőjű rész végpontjain, amikor a gipsz merevedni kezdett, ezekkel a fonalakkal négy részre vágták szét a mintát. Így a nagyobb felületű gipszminták sem törtek el, később ezeket kiöntés előtt egy kis folyékonyabb gipsszel összeragasztották.⁶¹

Talán legnehezebb a fejről készült minták elkészítése volt. Hiszen itt a mintavétel előtt kiemelten foglalkozni kellett a beteggel is, néha a félelmét is csillapítani kellett, valamint elmagyarázni a mintakészítés folyamatát. Hegedüs Margit, aki a pécsi mulázsgyűjteményt készítette, így emlékszik vissza erre:

⁶⁰ VERESS 1908. 890.

⁶¹ VERESS 1908. 890–891.

„Nem volt elég csak levenni a betegről a gipszlenyomatot, hanem a műveletnek előzményei is voltak. Pl., ha az arcról vettem a negatívot, akkor előzőleg beszélgetnem kellett a beteggel, mintegy előkészítettem a folyamatra. Elmondtam neki, hogy most egy pár percig az orrnyílásokba helyezett gumicsöveken keresztül fog lélegezni, mert az arcára híg gipszet öntök, ami a száját is befedi. Hamar megkeményedik a gipsz és akkor leemelem az arcáról, fájni nem fog, csak a légzés lesz kissé nehezebb. Igen ám, de voltak idősebb, nehezebben lélegző betegek, akiknél meggondolandó volt a gipsznegatív vétele.”⁶²

A mintavétel előtt a fejet párnákkal megtámasztották, a lemásolandó területet kendőkkel, vattával körülvették, hogy így akadályozzák meg a gipsz lefolyását. Ezután vazelinnel vagy olajjal bekenték szemöldököt, bajuszt, szakállt és az esetlegesen hajas részeket, így később fájdalom nélkül el tudták róla távolítani a gipszformát. A munka folyamán gondoskodni kellett arról, hogy a beteg megfelelően tudjon lélegezni, ezt vékony gumicsövekkel oldották meg. Ha a beteg nem tudott az orrán keresztül levegőt venni, akkor a szájába helyeztek el egy vastagabb gumicsövet.⁶³

14. kép – Mintavétel a szegedi klinika muláslaboratóriumában

Az elkészült gipszmintát ezután előkészítették a kiöntésre. Előbb ellenőrizték, hogy van-e valamilyen hiba, légbuborék a felületen, ezeket még korrigálták kevés gipsz felvitelével. Ha szőrszálak maradtak vissza, azt meghagyták eredeti helyzetében, hiszen a vi-

⁶² HEGEDÜS é.n. 8.

⁶³ VERESS 1908. 891.; MAJOR 1918. 3–4.

aszmásolaton ezek eredeti helyükön jelentek meg, még természetesebbé téve a mulázst.⁶⁴ A viaszt nem volt szabad közvetlenül a gipsznegatívba önteni, mivel előkészítés nélkül hozzátapadt. Ezért a gipszmintát háromszor bevonták egy izoláló alkoholos sellakoldattal. Miután a sellak megszáradt, még vékonyan olajjal is bekenték, ezután következhetett a viasszal történő kiöntés.⁶⁵ Veress Ferenc nem sellakoldattal, hanem 5–10 perces, hideg vizes áztatással készítette elő a formákat.⁶⁶

Ezután következett az egyik legnehezebb művelet, a gipszminta kiöntése viasszal. Nagyon sok múlott a végeredményen a viaszkeverék összetételétől. Ahogy korábban említettük, sok mulázkészítő titkolni igyekezett az optimális keverék receptúráját. Emiatt nem is mindenkinek sikerült megfelelő anyagot kikísérletezni a munkához. Több sikertelen próbálkozás is kísérte a moulageur-ök munkáját. Voltak olyan próbálkozások, hogy a viaszba glicerint, cinkoxidot és cinóbert keverték, így rögtön szép alapszínt is kaptak. Azonban ezek a mulázatok nem voltak tartósak, pár hónap után megpenészedtek, ezért később formalinpasztával együtt üvegbe zárták az elkészült alkotásokat, hogy óvják a megromlástól.⁶⁷

Veress Ferenc a fenti keverék problémáját úgy igyekezett kiküszöbölni, hogy a viaszkeverékhez adagolta a formalint. Így akár évekig elálló mulázst kapott, azonban azok egy-két év alatt méretben a felére, harmadára zsugorodtak össze, valamint tapintásuk és színük is elütött a természetestől.⁶⁸

Hosszas kísérletezéssel sikerült megtalálni a legoptimálisabb masszát, mely viasz, parafin és ceresin keverékéből állt. Voltak próbálkozások aziránt is, hogy az alapkeveréket fessék meg bőrszínűre, azonban nehéz volt elérni, hogy kihülés után is megfelelő árnyalatú maradjon a viasz, másrészt a festék nehezebb volt a viasznál, ezért szilárdulás után leülepedett, így alul sötétebb, a mulázs tetején viszont teljesen világos maradt az anyag. Ezért a legtöbb műhelyben utólag festették meg a mulázásokat.⁶⁹

A gipszmintát vékonyan, 1–2 mm vastagságban kiöntötték a masszával. A megkeményedés után óvatosan kiemelték a viaszréteget a gipsznegatívból. A kiöntésnél arra kellett ügyelni, hogy a viasz híg legyen, de ne túlságosan forró, mert akkor buborékok keletkezésének benne, ami a mulázst tönkretelheti. A szilárdulás után hideg vízbe mártva könnyen kiemelhető volt a viaszforma a gipszből.⁷⁰

A következő művelet során alulról megfestették a viaszt, egyrészt a bőr alapszínét adták meg így, valamint a megörökíteni kívánt tünet látható jellemzőit festették rá az alapra. Veress Ferenc írásában kiemelte, hogy milyen előnyei voltak az alulról festésnek a felülről való festéssel szemben:

„Durva ecsetvonások finom hatást fejtenek ki a másik oldalról nézve. A bőrszínt megadjuk tetszésünk szerint, anélkül, hogy a felületen a legcsekélyebb elváltozást idéznék elő. Mivel a viaszréteg a színeket megszűri és kisebb hibákat eltakar, a munka rendkívül gyorsan megy és a színek helyes megválasztásától eltekintve, sem-

⁶⁴ VERESS 1908. 891.

⁶⁵ MAJOR 1918. 9.

⁶⁶ VERESS 1908. 891.

⁶⁷ VERESS 1908. 890.

⁶⁸ VERESS 1908. 890.

⁶⁹ VERESS 1908. 890.

⁷⁰ MAJOR 1918. 9.; VERESS 1908. 891.

*mi művészi képességet nem igényel. Az így készült moulage-on festék nem látszik s ezért az illető testrésznek hívebb képmását adja, mint a legszebb felülről festett darab.*⁷¹

A magyarországi gyűjteményekre nem jellemző, de a viaszformát felülről is meg lehetett festeni. Szintén Veress Ferencet idézzük, aki felhívja arra a figyelmet, hogy mennyivel nehezebb ez a művelet, és az eredmény sem mindig lesz kielégítő:

*„A felülről való festéskor természetesen minden ecsetvonásra nagyon kell ügyelni, a lehető legfinomabban kell dolgozni, mert minden a szemünk előtt marad s a legcsekélyebb hiba vagy rossz árnyalat is feltűnik. Ezenkívül tudjuk, hogy a pórusokkal telehintett bőr felületét számtalan kis barázda osztja fel ezer meg ezer kis mezőre (Oberhautfelderung), melyek erős nagyításnál a krokodilus bőréhez hasonlítanak. Ha már most a Photinos szerint terpentinnel hígított festékbe mártott ecsettel végigfestjük a bőrt, az összes pórusok és barázdák megtelnek vele és sötét színben tűnnek elő, ellenben a köztük kiemelkedő kis mezőkről, fensíkocskákról az ecset lesúrolja a festéket s világosak vagy szintelenek maradnak. Ha pedig ennek elkerülése céljából sűrű festéket keverünk, az a bőrfelület említett szerkezetét fedi el és teszi természetellenessé. Megjegyzendő még, hogy a terpentín a viaszt oldja, úgy hogy gyakori ecsetvonások után a bőrfelület finom tagoltsága teljesen eltűnhetik.*⁷²

Miután a festés megtörtént, az alapot visszahelyezték a negatívba, majd egy újabb vastagabb réteg viasszal öntötték ki, így nyerte el a végső, kb. 1–2 cm-es vastagságát a darab. Ennél a műveletnél is nagyon kellett vigyázni, ekkor derült ki, hogy végül használható lesz-e demonstrációs célokra az elkészült mulázs. Hegedüs Margit visszaemlékezése szerint

*„ilyenkor dőlt el, hogy sikerült-e vagy sem a moulage. Levitte-e a meleg viasz a festéket, mert túl meleg volt, vagy nem volt elég meleg és akkor nagy léghólyag keletkezett a moulagéban, amit már nem lehetett eltüntetni. Ezek voltak az előre nem látott akadályok és itt kellett a nagy elővigyázat, de néha hasztalan. Ez volt a hiba, ez volt a kudarc. Ilyenkor újra kellett kezdeni a műveletet, újra 2–3 óra hosszat ült a beteg előttem. Az is megtörtént, hogy a beteg elváltozása már mulófélben volt, vagy más képet mutatott, vagy már teljesen elmúlt. Ekkor az emlékezőtehetségemre volt szükségem.*⁷³

⁷¹ VERESS 1908. 891.

⁷² VERESS 1908. 891.

⁷³ HEGEDÜS é.n. 9.

15. kép – Mulázsok festése a szegedi klinika mulázsműhelyében

Végül a külső festés, felületi javítás történt meg, ekkor applikálták fel a különböző kiütéseket, gennyes részeket, pörsenéseket, vércseppeket, kerültek fel a szőrszálbeültetések. Végül pólyával körülölelték, majd fatáblára helyezték az elkészült mulászt, sorszámot kapott, és felírták rá az ábrázolt betegség latin nevét.⁷⁴

Az egyetemi gyűjteményeket zárt szekrényekben, napfénytől és hőhatástól védve a klinikák tantermeiben helyezték el, az előadásokhoz a mulázsokat kitették valamilyen rácsos tartóeszközökre az előadói katedra mellé. A szemléltető eszközök ideális csoportosítása az volt, hogy a betegség típusonként bemutatott mulásanyag mellett elhelyezték a megfelelő metszeti képeket, gyógyszereket, baktériumkultúrákat, így biztosítva azt, hogy a hallgatók a kórképeket, a tüneteket és a kezelési módokat teljességében megismerjék. A tanteremben jól látható módon elhelyezett demonstrációs anyagok azt is lehetővé tették, hogy a hallgatók az óráközi szünetekben egyénileg is tanulmányozhassák azokat.

Neuber Ede 1935-ös tanulmányában részletesen beszámolt arról, hogy a gyakorlatban hogyan használták az oktatásban a mulázsokat:

„bemutató alkalmával az elkülönítő kormeghatározáshoz [sic!] szükséges kórképek moulage-ait a beteggel együtt mutathatjuk be. Hogy egy példával szolgáljak: az orr bőrén és nyálkahártyáján előforduló lupus vulgaris rendkívül változatos képet adhat (1. hypertrophicus, 1. tumidus, 1. sclerotisans stb.), azonkívül az orrlupust egyéb folyamatoktól is el kell különíteni (pl. harmadlagos syphilitől, scleromától stb.), ezért igen ajánlatos, hogy az elkülönítő kormeghatározás tanítása ezekben az esetekben a betegen és a moulage-okon egyidőben történjék, mert ezzel a módszer-

⁷⁴ VERESS 1908. 889–890.; MAJOR 1918. 1–19.

rel kitűnő alkalmat adunk tanítványainknak, hogy az elkülönítendő kórképeket egymás mellett lássák. Nagyon helytelennek tartom a bemutatásnak azt a módját, amikor a differentialis diagnosis szempontjából szóbajöhető tüneteket csak előszóval mondjuk el tanítványainknak, s phantasiájukra bízunk, hogy azokat a jelenségeket milyen alakban vonultatják fel lelki szemeik előtt. Mennyire meggyőzőbb és maradandóbb képeket adunk hallgatóinknak, amikor a bemutatott beteg mellett a differentialis diagnosis céljaira szolgáló moulage-okat is felsorakoztatjuk és bemutatjuk.”⁷⁵

Záró gondolatok

Bár a mulázsgyűjtemények a modern orvosi oktatásban már nem töltenek be szerepet, továbbra is kiemelkedő történeti és tudománytörténeti értékkel bírnak, ezért kell a még megmaradt két hazai gyűjteményt védeni és megőrizni az utókor számára. A mulázsok korábbi, ma már ritka vagy szinte teljesen eltűnt betegségek lefolyásának, kórképeinek kézzelfogható bizonyítékai. Így orvostörténeti, tudománytörténeti lenyomatként is értelmezhetők, hiszen megőrizték egy adott korszak orvosi tudását, osztályozási rendszerét, ezért a kutatások számára egy másfajta értelmezést tudnak megnyitni. A gyűjtemények epidemiológiai és társadalomtörténeti tanúságokkal is szolgálhatnak, hiszen dokumentálják azokat a betegségeket, amelyek egy adott korban gyakoriak vagy közegészségügyi szempontból kiemelten kezelték voltak, például a szifilisz vagy a tuberkulózist. A gyűjtemények felfedezésének, újrafelfedezésének a hozadéka az is, hogy a viaszmodellekre nemcsak mint didaktikai eszközökre, hanem mint művészi produktumokra is tekintenek, hiszen egy szépen kidolgozott mulázs a tudomány és a művészet metszéspontjában helyezkedik el: múzeumi kiállítási tárgy, kortörténeti-orvostörténeti dokumentum és művészeti alkotás.

KÉPJEGYZÉK

1. kép A kolozsvári Mikó utcai bőrklinika épülete. BERDE 1928. 20.
2. kép A budapesti Mária utcai bőrklinika épülete. Fortepan 82217/ Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei.
3. kép A szegedi Tisza-parton megépült új bőrklinika épülete. POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 7.
4. kép Berde Károly tankönyve első kiadásának címlapja. PTE Pécsi Egyetem történeti Gyűjtemény.
5. kép Veress Ferenc portréja (Balogh Margit festménye). PTE Pécsi Egyetem történeti Gyűjtemény.
6. kép A szegedi klinika Kálvária téri tanterme, háttérben a mulázsokkal. SZTE Képtár és Médiatéka. <https://mediateka.ek.szte.hu/items/show/18825> (2025. 07. 22.)

⁷⁵ NEUBER 1935. 190.

7. kép A szegedi Tisza-parti klinika tanterme, baloldalon a mulázsok bemutatását szolgáló, fémhálós állvány. SZTE Képtár és Médiatéka. <https://mediateka.ek.szte.hu/items/show/19665> (2025. 07. 22.)
8. kép A debreceni bőrklinika tanterme 1935-ben. NEUBER 1935. [2.] t.fol.
9. kép A mulázsgyűjtemény elhelyezése a debreceni klinika tantermében. NEUBER 1935. [3.] t.fol.
10. kép A debreceni felújított mulázsgyűjtemény szekrényei napjainkban. A szerző felvétele (2024).
11. kép Beck Soma által Budapesten készítettett, első világháborús, fagyási sérülést bemutató mulázs. PTE KK Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinika; a szerző felvétele.
12. kép A pécsi gyűjtemény egy darabja és a hozzátartozó leírás. PTE KK Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinika; a szerző felvétele.
13. kép A pécsi klinika tanterme az 1940-es években, a terem végében a mulázsgyűjtemény szekrényei. PTE Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény.
14. kép Mintavétel a szegedi klinika mulázslaboratóriumában. POÓR – BERDE – REJTŐ 1930. 69.
15. kép Mulázsok festése a szegedi klinika mulázsműhelyében. SZTE Képtár és Médiatéka. <https://mediateka.ek.szte.hu/items/show/19620> [2025.07.22.]

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

SEKL	Semmelweis Egyetem Központi Levéltár
HU-SEKL 1.a 37.	Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvosi Kari Tanártestületének ülései 1911–1912.
HU-SEKL 1.a 38.	Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvosi Kari Tanártestületének ülései 1912–1913.
HU-SEKL 1.a 49.	Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvosi Kari Tanártestületének ülései 1922–1923.

SAJTÓFORRÁSOK

Magyar Országos Tudósító, 1935

Pesti Napló, 1935

IRODALOM

- BERDE 1928 BERDE Károly: *A m. kir. Ferencz József-Tudományegyetem bőr és nemikórtani tanszékének és klinikájának félszázados története. 1874–1924.* Szeged, 1928.
- CSEPLÁK – SCHNEIDER – FAUST 2015 CSEPLÁK György – SCHNEIDER Imre – FAUST Fülöp: *Pécsi Tudományegyetem Klinikai Központ Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinikájának története.* [Pécs], 2015.
- DEZSŐ 2022 DEZSŐ Krisztina: „Első a kötelesség.” Beck Soma (1872–1930), az Erzsébet Tudományegyetem Bőrklinikájának alapító professzora. *Per Aspera Ad Astra* 9. (2022):2. 156–178. (<https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa/article/view/6291/5987>) [2025.07.19.]
- DEZSŐ 2023 DEZSŐ Krisztina: Kolozsvár – Szeged – Pécs: három egyetem szolgálatában. Berde Károly orvosprofesszor munkássága. In: *Individuum et universitas – Egyén és egyetem. 11. Műegyetemi Levéltári Nap, 2023.* Budapest, 2023. 32–54. (<https://doi.org/10.3311/BMEMULNAP2023-003>) [2025.05.10.]
- EMED 2007 EMED, Alexander: Emlékezés Schwimmer Ernőre (1837–1898). *Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle* 83. (2007):5. 176–177.
- ETE TANREND *A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem tanrendje az [...] tanév [...] felére.* Pécs. 1921–1941.
- F. J. TANREND *A Magyar Királyi Ferencz József-Tudományegyetem almanachja az [...] tanév [...] felére.* Szeged, 1921–1940.
- FÖLDVÁRI 1957 FÖLDVÁRI Ferenc: Nékám Lajos (1868–1957). *Orvosi Hetilap* 98. (1957):13. 313–314.
- GYÖRY 1936 GYÖRY Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935.* Budapest, 1936.
- HEGEDÜS é.n. HEGEDÜS Margit: *38 munkásévem.* [Kézirat.] [Pécs], é.n.
- HUSSEY 2017 HUSSEY, Kristin D.: Seen and Unseen: The Representation of Visible and Hidden Disease in the Waxworks of Joseph Towne at the Gordon Museum. *Replicating Bodies in Nineteenth-Century Science and Culture* (2017):24. (<https://doi.org/10.16995/ntn.787>) [2025.05.29.]
- JOSHI 2010 JOSHI, Rajiv: Moulages in dermatology-venereology. *Indian Journal of Dermatology, Venereology and Leprology* 76. (2010):4. 434–438. (DOI: 10.4103/0378-6323.66579) [2025.08.26.]
- KÄSTNER – HAHN 1999 KÄSTNER, Ingrid – HAHN, Susanne: Franz Heinrich Martens (1780–1805) und Wilhelm Gottlieb Tilesius (1769–1857) – eine Freundschaft im Zeichen von Medizin und Kunst. *NTM International Journal of History & Ethics of Natural Sciences, Technology & Medicine* 7. (1999):1. 231–243.

- KERESZTESSY – REMENYIK 2011 KERESZTESSY Tünde – REMENYIK Éva: A dermatológiai moulage története. *Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle* 87. (2011):2. 43–47.
- MAJOR 1918 MAJOR Emil: A viaszképmás (moulage) készítéséről. *Fogorvosi Szemle* 11. (1918):1–3. 1–19.
- NEUBER 1935 NEUBER Ede: A bőr- és nemibetegségek oktatásáról. *Orvosképzés* 25. (1935):1. különszám 173–193.
- OROSZ – BARTA 2012 *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Szerk. OROSZ István – ifj. BARTA János. Debrecen, 2012.
- POÓR – BERDE – REJTŐ 1930 POÓR Ferenc – BERDE Károly – REJTŐ Kálmán: *A m. kir. Ferencz József-Tudományegyetem Bőr- és Nemikórtani Klinikája Szegeden 1923–1930*. Szeged, 1930.
- PORTELE 1974 PORTELE, Karl: Dr. med. Anton Elfinger, ein vergessener medizinischer Modelleur. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 78. (1974) 95–102.
- SCHNALKE 1992 SCHNALKE, Thomas: A brief history of the dermatologic moulage in Europe. Part II. Breakthrough and Rise. *International Journal of Dermatology* 31. (1992):1. 134–141.
- SCHNALKE 1993 SCHNALKE, Thomas: A brief history of the dermatologic moulage in Europe. Part III. Prosperity and decline. *International Journal of Dermatology* 32. (1993):6. 453–463.
- SCHNALKE 2004 SCHNALKE, Thomas: Dissected limbs and the integral body: on anatomical wax models and medical moulages. *Interdisciplinary Science Reviews* 29. (2004):3. 312–322. (DOI: 10.1179/030801804225018819) [2025.05.29.]
- TATARU et al. 2017 TATARU, Alexandru-Dumitru – TATARU, Dan – ROCCIA, Maria Grazia – FRANÇA, Katlein – FIORANELLI, Massimo – LOTTI, Torello: The history of an unknown dermatological wax collection from Cluj-Napoca University „Iuliu Hatieganu”, Romania. *Wiener Medizinische Wochenschrift* (2017):4. 26. (DOI: 10.1007/s10354-017-0564-4) [2025.05.29.]
- TILLES 2018 TILLES, Gerard: Le musée de l’hôpital Saint-Louis. *Annales de dermatologie et de vénéréologie* (2018):145. IVS3–IVS89.
- TOPOLAI 2008 TOPOLAI Attila: *A szegedi bőrgyógyászati és allergológiai klinika története*. Szeged, 2008.
- VERESS 1908 VERESS Ferenc: Új módszer lehetőleg természetű moulageok (színes viaszlenyomatok) előállítására. *Orvosi Hetilap* 52. (1908):49. 889–893.

University dermato-venereological moulage collections in Hungary

by Krisztina Dezső

(Summary)

In addition to textbooks, university lecturers made use of various demonstration collections when training to teach skin and venereal diseases at university level. Alongside two-dimensional illustrations and section collections, three-dimensional wax moulages were employed for demonstration purposes. Unlike general anatomical moulages, dermato-venereological moulages were made from real patients, capturing the current state of the disease and its visible symptoms. The creation of these moulages required anatomical knowledge, good technical skills and some artistic ability. In Hungary, dermato-venereological moulage collections were established at university clinics in Kolozsvár, Szeged, Budapest, Pécs and Debrecen. However, of these collections, only those in Pécs and Debrecen still have preserved wax models, and even then, they are no longer used for teaching purposes.

Although moulage collections no longer play a role in modern medical education, they continue to have outstanding historical and scientific value. Moulages are tangible evidence of the course and clinical picture of diseases that are now rare or have almost completely disappeared. They can thus be interpreted as imprints of medical and scientific history, as they have preserved the medical knowledge and classification system of a given era, and therefore open up a different kind of interpretation for research.

Denis Njari

Eszéki magyar iskolák az Osztrák–Magyar Monarchia idején

Bevezetés¹

Az Osztrák–Magyar Monarchiában létesült eszéki magyar iskolákról fennmaradt dokumentumgyűjtemény anyagának feltárását jelentős részben nehezítette a gyűjteményanyag hiányos, szétszórtnak és töredékes volta. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával, illetve az újonnan megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság idején, az eszéki magyar tanítási nyelvű iskolák (az elemi és felső népiskola) teljes dokumentumanyaga – osztotva a többi magyar tanítási tannyelvű iskolák archívumanyagának sorsával – pótolhatatlanul elpusztult (feltehetően elégett). Működéséről közvetlenül mégis képet kaphatunk a szóba jöhető forrásanyagon keresztül kettős, horvát–magyar szemszögből. Az Eszéki Állami Levéltár még fellelhető nyilvántartásaiban, illetve Eszék város önkormányzata állományában lévő forrásanyag nagyjából hiányos, de említést tesznek az eszéki magyar iskolákról. Horvát ellenzéki szemszögből nézve mindenképpen figyelemreméltóak és hasznosak a korabeli horvát sajtóban megjelent újságcikkek is, így a zágrábi *Obzor*, az eszéki *Narodna obrana* és *Jug*, illetve a német nyelvű *Die Drau* tudósításai (bár ez utóbbi nem tekinthető ellenzékinek). Míg a horvát oldal álláspontja a magyar tannyelvű iskolák működéséről a horvát historiográfiában relatíve jól ismert, addig a magyar perspektíva megismeréséhez több különböző sajtótermék és egyéb forrásanyag, többek között az eszéki *Szlavóniai Magyar Újság* hetilap, illetve Magyarországon, elsősorban Budapesten és Pécsen megjelent sajtóorgánumok (*Budapesti Hírlap*, *Dunántúl*, *Pécsi Napló*, *Pesti Hírlap*) szolgáltak hasznos információkkal. A legértékesebb forrásokat kétségtelenül az oktatási intézmény éves beszámolóí adják. Sajnos ezekből is csak némely évről lehet fel az Országos Széchényi Könyvtár állományában Budapesten. A kutatáshoz a budapesti Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárán kívül értékes dokumentumanyaggal járult hozzá a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztályán őrzött Kisebbségi Intézet Könyvtára is. A kutatás munkamódszerét, ahogy azt mások mellett Burke is definiálja, az „új kori történetírás” irányelvének előtérbe kerülése adja, melynek során a legfontosabb metódus „a megközelítés sokfélesége” és az „átmenet a történeti fókuszról, illetve annak szembesítése a különböző ellentétes véleményekkel”², ami ez esetben a magyar és a horvát sajtóorgánumok szembeállításában a legegységelműbb, amelyek ugyanarról a jelenségről számolnak be, de rendszerint szöges ellentétben egymással. A hagyományos historiográfiai megközelítés nem nélkülözheti a munka legfontosabb céljait, tehát olyan alaptények megállapítását, amelyek ezidáig a nevezett iskolákról teljesen ismeretlenek voltak, ugyanakkor megkérdőjelezzik a horvát történetírásban szereplő hagyományos értelmezést (valójában a korabeli horvát ellenzéki sajtóból átvett narratívát), miszerint a magyar iskolák

¹ A tanulmányt dr. Mersich Zsuzsanna fordította. A fordítás Magyarország Eszéki Főkonzulátusának támogatásával készült. A tanulmány eredeti megjelenése: NJARI, Denis: Mađarske škole u Osijeku u vrijeme Austro–Ugarske. *Scribia Slavonica* 24. (2024) 395–434.

² BURKE 2001. 6.

Horvátországban és Szlavóniában elsősorban a magyarosítás céljait szolgálták. A *Narodna obrana* sajtóorgánium az eszéki magyar iskola diákjait és oktatóit többek között a csőcselék,³ sovíniszta,⁴ hazafi és eszéki ázsiaiak,⁵ elfajzott és hazaáruló⁶ jelzőkkel illette. Hogy Eszék utcáin magyar beszédet is lehetett hallani, arról a következőképpen tudósított: „*A kivagyik elárasztották Eszéket, mely büzlik az idegenektől; itt minden lépésnél gögös magyar szó hallatszik, az ember szinte azt hiheti, hogy valahol Debrecen közepén jár.*”⁷ Az eszéki *Die Drau* német nyelvű újság erre a következőképpen reagált: a horvátok a magyar tanítási nyelvű iskolák ellen Horvátországban azért hadakoznak, mert azok egyszerűen csak magyarok.⁸ Az eszéki elemi népiskola és felső népiskola fenoménját a Monarchia felbomlása előtti érában két szempontból vizsgáljuk meg, egyrészt magyar és horvát szemszögből, másrészt magyar és horvát dokumentumanyag felhasználásával.

Az eszéki elemi népiskola hivatalos és teljes neve *Magyar Királyi Államvasutak Elemi Népiskola Eszék* (Osnovna pučka škola Mađarskih kraljevskih državnih željeznica u Osijeku), míg a felső népiskola a *Magyar Királyi Államvasutak Eszéki Felső Népiskola* elnevezést viselte (Srednja pučka škola Mađarskih kraljevskih državnih željeznica u Osijeku). A továbbiakban az egyszerűség kedvéért az iskolatípusok hivatalos elnevezéseit *elemi népiskola* és *középiskola* (felső népiskola) néven használjuk, ezen felül hivatalos elnevezéseik a Monarchia idején sem voltak teljes alakjukban használatban, ezekkel csak kivételes esetekben találkozhatunk. Az iskola hivatalos nevéből is egyértelműen kitűnik, hogy az intézmény alapítója és fenntartója nem a Julián Egyesület volt (amely egyébként csak 1904-ben alakult). Az iskolák alapítója és fő támogatója a Magyar Királyi Államvasutak volt, ezért az iskolát világosan meg kell különböztetni az úgynevezett Julián-iskoláktól.

Az első forgalomnak átadott eszéki vasútvonal 1870. december 20-án indult Villány–Eszék–Dálya–Zombor–Szabadka–Szeged vonalon. A vasúti pálya 1893. december 2-tól Eszékről Nécse (Našice) felé haladt, melyet 1878-ban a már megépült Dálya–Vinkovci–Vrpolje falu érintésével összekapcsoltak a szlavóniai Bródig vezető irányvonallal. 1896-ban a Nekcséből induló ágvonal meghosszabbításra került Szlatina érintésével a Dráva folyó mentén a magyarországi Szentlőrinc felé. 1905-ben egy rövidebb vasúti szakasz is kiépült, mely Csepin (Čepin), Lacháza (Vladislavci) és Diakovár (Đakovo) érintésével csatlakozott a Száva-melléki (Posavlje) szakaszhoz. Így az Eszék környéki hálózat egy rövidebb ágvonal becsatlakoztatásával Antal falván (Antunovac), Ernőházán (Ernestinovon), Szentlászlon (Laslovo) és Gaboson (Gaboš)⁹ keresztül Vinkováciig (Vinkovce) 1910-re gyakorlatilag befejeződött. A vasút ekkor a Magyar Királyi Államvasutak tulajdonába tartozott, alkalmazottjaik túlnyomórészt magyarok voltak, ami a térség politikai viszonyait jelentősen megterhelte, és komoly problémát jelentett Horvátországban és Szlavóniában a 19. és 20. század fordulóján.¹⁰ Ahogyan a vasúti alkalmazottak száma megnőtt Eszéken,¹¹

³ Nepodopštine julijanskih škola. *Narodna obrana*, 26. srpnja [július] 1911. 1.

⁴ „Julian” na djelu. *Narodna obrana*, 23. travnja [április] 1908. 1.

⁵ Hazafi – hrv. domoljub. Madžarizacija Slavonije. *Narodna obrana*, 3. listopada [október] 1911. 2–3.

⁶ Essek in Ungarn. *Narodna obrana*, 12. listopada [október] 1904. 3.

⁷ Essek in Ungarn. *Narodna obrana*, 12. listopada [október] 1904. 3.

⁸ Die Drau o mađarsko–hrvatskom sporu. *Narodna obrana*, 7. listopada [október] 1911. 2.

⁹ SRŠAN 1996. 182–183.

¹⁰ Lásd: VRBANUS 2016. 207–214.

¹¹ Bővebben az eszéki magyar lakosság létszámának növekedéséről az említett időszakban: NJARI 2023.

együttal a magyarok lélekszáma is megemelkedett a városban, eközben nem volt lehetőség arra, hogy gyerekeik anyanyelvükön tanuljanak. Ezért a Magyar Királyi Államvasutak úgy döntött, hogy a foglalkoztatottak gyerekeinek anyanyelvük megtartásához és ápolásához önálló iskolát létesít.

Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola

A jövőbeli magyar elemi népiskola építési telkének kiválasztásához a Magyar Királyi Államvasutak 1895-ben kezdett hozzá azzal a kitéttel, hogy a telek az eszéki felső-drávai pályaudvar közelében legyen.¹²

Az Eszéki Állami Levéltárban megőrzött első fellelhető adatok szerint a Magyar Királyi Államvasutak 1896 elején építési engedély iránti kérelemmel fordult Eszék város vezetéséhez a város területén lévő valamikori Kolodvorska (ma Radićeva) utcai telek kapcsán.¹³ Ugyanezen év áprilisában a városi vezetés egy 45 x 80 m (3600 m²) méretű saroktelket adott át a korábbi Kolodvorska, illetve a Gundulićeva utcák kereszteződésében 2000 koronáért a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatóságának.¹⁴ Pénzhiány¹⁵ miatt az építkezés első fázisában egy földszintes épületet emeltek az eredetileg kétszintesre tervezett objektum helyett olyan falteherbírással, amely az emeletráépítést a későbbiekben lehetővé teszi azzal a kikötéssel, „*hogy az egész épület olyan homlokzatot kapjon, amely illeszkedik az utca jellegéhez és német–francia stílusú legyen.*”¹⁶ A horvát tartományi kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériuma 1896. július 7-én engedélyezte, „*hogy magyar tannyelvű elemi magániskola nyíljon a felső-eszéki vasútállomás és a helyi vasúti alkalmazottak gyerekei számára.*”¹⁷

A fellelhető adatok alapján a tanulólétszám az eszéki elemi népiskola alapítása óta az első világháború időszakáig megtízszereződött. A legjelentősebb létszámnövekedés 1905-ben volt, amikor az 1905/1906-os tanévben a tanulók száma szinte megduplázódott az előző, 1904/1905-ös tanévhez képest. A diákok létszámának második legnagyobb növekedését az 1907 és 1911 közötti időszakban figyelhetjük meg, de adathiány miatt nem egyértelmű, hogy a több tanévet felölelő számadatok lineáris vagy exponenciális megugrásáról van-e szó, ahogy az az 1905-ös adatokból kimutatható. Az első világháború időszakában egyértelműen észlelhető a diáklétszám lassú, évről évre történő fokozatos csökkenése (lásd 1. táblázat).

¹² Ungarische Volksschule in Essek. *Die Drau*, 11. August [augusztus] 1895. 5.; Magyar népiskola Eszéken. *Pesti Hírlap*, 1895. augusztus 14. 7.

¹³ DAOS, GPO 1047., 16., 48. (2883); SRŠAN 2008. 21., 31.

¹⁴ DAOS, GPO, 1047., 90., 102. (7721); SRŠAN 2008. 48., 56.

¹⁵ Der Bau der ungarischen Volksschule in Essek. *Die Drau*, 12. Juli [július] 1896. 4.

¹⁶ DAOS, GPO, 1047., 205. (14.222 III), 275. (20.420)

¹⁷ DAOS, GPO, 1047., 186. (12.834); SRŠAN 2008. 83.

	Tanév	Beíratott tanulók száma
1.	1897/1898.	64
2.	1898/1899.	85
3.	1899/1900.	108
4.	1900/1901.	118
5.	1901/1902.	120
6.	1902/1903.	138
7.	1903/1904.	151
8.	1904/1905.	209
9.	1905/1906.	390
10.	1906/1907.	457
11.	1907/1908.	nincs adat
12.	1908/1909.	nincs adat
13.	1909/1910.	nincs adat
14.	1910/1911.	700
15.	1911/1912.	756
16.	1912/1913.	775
18.	1914/1915.	744
19.	1915/1916.	707
20.	1916/1917.	685

1. táblázat – Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola tanulóinak száma¹⁸

A tanulólétszám növekedése az iskola fennállásának első évtizedében azzal is magyarázható, hogy 1898 májusában az eszéki magyarok a környékbeli magyarokkal karöltve petíciót indítottak, amelyben kérelmezték, hogy azoknak a magyar anyanyelvű gyerekeknek is engedélyezzék a magyar iskola látogatását, akiknek a szülei nem vasúti alkalmazottak. Kérésüket végül jóváhagyták. A *Narodna obrana* újság gyakran emelt szót a jóváhagyás miatt, mivel úgy vélte, hogy „*az intézményt csak a magyar vasúti alkalmazottak gyerekei számára alapították*”, de „*tartományi kormányunk engedélyével felhatalmazást kapott arra, hogy mások gyerekeit is felvegyék, amennyiben magyar az anyanyelvük. Felhívtuk a figyelmet, hogy ez a rendelkezés jogellenes.*”¹⁹ A horvát tartományi kormány határozatának „jogellenessége” mellett, a *Narodna obrana* más visszaélésekről is említést tesz. Példaként hozta fel azt az esetet, amikor két kislányt, akik már elvégezték egy eszéki iskola első két osztályát „*szüleik hirtelen kivették és beíratták a magyar elemi népiskolába*”. Ezt a jelenséget „*a magyar iskola és annak támogatói részéről, iskolás korú gyerekek átcsábításának*” nevezték. Ezen túlmenően úgy gondolták, hogy „*nemzetlétünk megvédéséhez a magyar invázió veszélyével szemben, minden erő, akarat és bátorság híján vagyunk*”. (...) „*Tudjuk továbbá, hogy több itteni iparvállalat külföldieket, főleg magyarokat alkalmaz üzemeiben. (...) Ha így kell*

¹⁸ A tanulólétszám csak azokra a tanévekre vonatkozik, melyek adatai ismertek.

¹⁹ I opet magjarska pučka škola. *Narodna obrana*, 15. rujna [szeptember] 1904. 2.

támogatni egy ilyen tettet, melynek végső célja a magyar generációk nevelése, amely bátyaként népünk ellen irányul, akkor kénytelenek leszünk a legelszántabban és legkegyetlenebbül beszélni mindazokkal, akik akár szándékosan, akár hanyagságból lehetővé teszik az ilyen ügyleteket. (...) Jól vessék ezt az eszükbe ők is és saját vállalkozóink is, akik oly szívesen hozzák ide testvéreinket a Dráva túloldaláról!”²⁰

A *Narodna obrana* olyan jogi rendelkezésre hivatkozott, amely azt tartalmazta, hogy „a magyar tanítási nyelvű elemi népiskolákban, ahol a horvát vagy szerb nyelv kötelező tantárgyként szerepel”, kizárólag magyar gyerekeket és a vasúti alkalmazottak gyerekeit fogadhatják, ám egy kommentárt is fűztek hozzá, mely szerint „ez csak porhintés a józan gondolkodású emberek szemébe”.²¹ A magyar vasutas iskolák fenntartásának költségeit a Magyar Királyi Államvasutak fedezte.²²

A legkorábbi tanév, amelyről a tanulók anyanyelvéről adataink vannak, az 1902/1903-as, amelyben az összesen 132 tanulóból²³ 93 főnek volt magyar az anyanyelve (70,45%), 32-nek német (24,24%), négynek horvát (3,03%), kettőnek szerb (1,51%) és egynek pedig szlovák (0,77%).²⁴

Az ellenzéki sajtó, különösen az eszéki *Narodna obrana*, gyakran támadta pontatlan adatokkal a magyar tanítási nyelvű iskolát. Így azt állította, hogy 1907-ben az iskolát „70 diák látogatja, akiknek anyanyelve horvát,”²⁵ majd 1909-ben pedig azt, hogy „305 tanuló jár ide, köztük románok, szerbek és horvátok, ráadásul az iskolában még 76 német anyanyelvű gyerek is tanul.”²⁶

A horvát gyerekek beíratásával kapcsolatos vádakkal szemben az intézmény saját védelmében, minden tanév végén zárójelentésében a tanulók névsorát, azok anyanyelvére és vallására vonatkozó adatokkal együtt nyilvánosan közzétette. Az 1906/1907-es tanév adatai alapján látható, hogy a tanulók 71,12%-a magyar anyanyelvű, 22,45%-a német, és mindössze 3,94%-nak²⁷ volt horvát az anyanyelve (lásd 2. táblázat). Fontos kihangsúlyozni, hogy ez volt a második tanév az első „exponenciális” növekedés után, amikor a magyar iskola tanulóinak száma Eszéken megugrott. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedéből rendelkezésre álló adatokból világosan látható, hogy a magyar anyanyelvű tanulók száma folyamatosan magas volt (mindig 60% feletti), míg a többi tanuló abszolút többségét a német anyanyelvű gyerekek tették ki. A horvát anyanyelvű tanulók legalacsonyabb aránya az 1911/1912-es tanévben 0,4% volt, és az 1915/1916-os tanévben emelkedett a legmagasabbra, 1,41%-ra (lásd 3. táblázat).²⁸ Az iskolába a rendelkezésre álló iskolai dokumentumok szerint nemcsak az eszéki magyarok gyerekei iratkoztak be, hanem a város kb. 45 kilométeres körzetéből az Eszék környékiek is éltek a lehetőséggel.²⁹

²⁰ I opet magjarska pučka škola. *Narodna obrana*, 15. rujna [szeptember] 1904. 2.

²¹ Nova odredba „bana” Rakodczaya za magjarskeškole, *Narodna obrana*, 5. listopada [október] 1907. 2.

²² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17.

²³ Az 1902/1903-as tanév végi tanulószámról van szó. Abban a tanévben összesen 138 tanuló iratkozott be az iskolába, a tanév folyamán hatan kiiratkoztak, vagy abbahagyták azt.

²⁴ SZLAVÓNIA 1904. 35.

²⁵ Magjarska škola u Osieku. *Narodna obrana*, 11. kolovoza [augusztus] 1907. 2.

²⁶ Iz magjarske škole. *Narodna obrana*, 24. rujna [szeptember] 1909. 3.

²⁷ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07. 15.

²⁸ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1912/13.

²⁹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 3.

Osztály	Magyar	Horvát	Szerb	Német	Egyéb
I.	111	10	3	24	0
II.	80	3	4	39	1
III.	56	4	3	21	0
IV.	45	1	0	14	0
V.	33	0	0	5	0
Összesen	325	18	10	103	1

2. táblázat – Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása az 1906/1907-es tanévben

Osztály	Magyar	Horvát	Szerb	Német	Egyéb
1911/12.	491	3	5	174	6
1912/13.	482	4	9	192	7
1915/16.	443	10	0	181	2
1916/17.	443	9	0	159	0

3. táblázat – Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola diákjai anyanyelv szerinti megoszlásban

Bár már létezett magyar anyanyelvű iskola Eszéken, továbbra is voltak olyan magyar gyerekek, akik az eszéki horvát alapfokú iskolákat látogatták, amiről teljesen nyíltan írt a magyarokkal szemben ellenségesen fellépő *Narodna obrana*: „Különösen szembevetendő, hogy idén, habár létezik magyar iskola Eszéken – még ha ezt az iskolát előnyben részesítik és előszeretettel választják és annak ellenére, hogy propaganda folyik a magyar iskolák mellett Horvátországban, aminek fő képviselője pont Eszéken van – az eszéki helyi horvát iskolákba 50 magyar gyerek járt.”³⁰ Egy alkalommal azt is megállapította, hogy a horvátok létszáma valójában nem volt túlsúlyban az iskolában: „Aki csak egy pillantást vet erre láthatja, hogy a magyar vasutas iskolák diákcsoportjainak fő részarányát a németek teszik ki.”³¹ Ez a kijelentés azonban szintén téves volt, mivel a magyar anyanyelvű diákok tették ki az iskola legnagyobb létszámú csoportjait. A német anyanyelvű diákok nem alkottak semmiféle „fő diákcsoportot”, de a magyarok után számszerűleg a második legnagyobb nyelvi csoportot tették ki.

Ahogy az elemi népiskola tanulóinak száma növekedésnek indult, tervezési szinten már az első tanév végén (1897/1898) felmerült egy felső népiskola megnyitásának ötlete. A magyar sajtó arról cikkezett, hogy az iskola épülete túl kicsi. Ebből kifolyólag az eszéki magyarok kezdeményezést indítottak az épület bővítésére, lehetőséget adva így az oktatáshoz való hozzáféréshez azoknak a magyar gyerekeknek is, akiknek szülei nem vasúti alkalmazottak voltak.³² A tanulólétszám a 20. század elején tovább növekedett, az iskola-épületben azonban már nem volt további osztályoknak hely, így például az 1906/1907-es tanévben a megfelelő oktatás biztosítására az iskola kénytelen volt két további helyiséget bérelni a városban.³³ Az iskola épületének bővítése egy emeletráépítéssel csak 1907 szept-

³⁰ Naše škole. *Narodna obrana*, 5. srpnja [július] 1909. 3.

³¹ Mađarske željezničarske škole u Slavoniji. *Narodna obrana*, 13. rujna [szeptember] 1913. 3.

³² Magyar iskola Eszéken. *Magyarország*, 1898. május 16. 5.

³³ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07.

temberének elején kezdődött el, amikor az eszéki városi hivataltól erre az építési engedélyt megkapták.³⁴ A befejezés jelei már a következő év novemberében láthatóvá váltak, amiről még a magyarokkal szemben ellenséges *Narodna obrana* is elismeréssel cikkezett, miszerint „az iskola valóban impozáns épület lesz és mivel forgalmas utcában található, még inkább lenyűgöző látványt nyújt.”³⁵ Az építkezés egy épületszárny hozzáépítésével kezdődött, amire egy emeletet is ráhúztak.³⁶ A bővítést úgy hajtották végre, hogy megvásárolták a Gundulić utca keleti részén lévő szomszédos épületet (ún. Graff-házat), amelyet egy folyosóval kötöttek össze a már meglévő iskolaépülettel. Ebben az új épületrészben két új tantermet alakítottak ki, amire összesen 35.000 koronát költöttek.³⁷ Még ez évben a *Narodna obrana* már egy potenciális diákotthon megnyitásáról írt, nevezetesen arról, hogy az eszéki magyarok azt tervezik, hogy „egy olyan diákotthont, azaz középületet építenek, ahol a magyar gyerekek napközben tartózkodhatnak”, továbbá reményüket fejezték ki, hogy „a város vezetősége megtesz mindent annak érdekében, hogy megakadályozza az idegen nyelvek túlzott meghonosodását”.³⁸

1. kép – Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola épülete 1897-ben (a mai Radićeva és Gundulićeva sarkán az emeletráépítés és a hozzáépítés előtt)

³⁴ Szlavóniában kibővített magyar iskola. *Pécsi Napló*, 1907. szeptember 6. 4.

³⁵ U Osijeku će se podignuti magjarska gimnazija. *Narodna obrana*, 3. studenoga [november] 1908. 2.

³⁶ Magjarska škola u Osijeku. *Narodna obrana*, 11. kolovoza [augusztus] 1907. 2.

³⁷ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 2.

³⁸ Jedan korak napried. *Narodna obrana*, 19. rujna [szeptember] 1907. 3.

2. kép – Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola épülete emeletráépítés után (1908 körül)

Az iskola bővítése az eszéki polgárok és a helyi sajtó figyelmét egyaránt felkeltette. A *Narodna obrana* szemléletesen számolt be az eseményekről:

„Mielőtt még az építkezés tető alá került volna, a magyarok kihívó módon valamilyen »söprűt« [magyarul helyesen: bokréta] emeltek a falakra, melyet papírdarabokkal és magyar színű zászlókkal díszítettek fel. Mindenkinek szemet szúrt ez a söprű, és mindenki tudta, mit akarnak a magyarok ezzel. Néhányan meg is jegyezték, hogy azt a söprűt el kellene távolítani onnan és valakiket ezzel kisöpörni Horvátországból (...). A Kolodvorska utcán sétáló fiatalság leginkább a magyar zászlócskák miatt volt felháborodva. Szombatra már szép számban gyűltek össze és vették szemügyre. Négy városi őr vigyázott rá, mintha valami értékes kincset őriznének, ahelyett, hogy az őrség eltávolította volna azt a magyar »díszet«, megelőzve a békétlenséget. De hát Horvátországban még a magyar söprűt is úgy kell őrizni, mint a szemed fényét! – Tegnap este 9 és 10 óra között ismeretlenek kövekkel dobálták meg a magyar iskolát és több ablakot is betörték. Aztán az elkövetők a magyar iskola tanárnőjének Reisner utcai lakásán is betörték 7 ablakot. Valószínűleg suhancok lehettek, ha még a tanárnő lakását sem kímélték, akinek amint, megtudtuk, nagy riadalmat okoztak ezzel.”³⁹

Az incidensért végül a városi rendészet hat horvát középiskolást vádolt meg, akik az eszéki reáliskola tanulói voltak. Közülük egyet három nap, egyet két nap elzárásra ítélték, a másik négyet pedig 10–20 koronás pénzbírsággal sújtották, és mindannyiukat kizárták

³⁹ Polupani prozori na magjarskoj školi. *Narodna obrana*, 5. rujna [szeptember] 1904. 3.

iskolájukból. A büntetéseket a *Narodna obrana* túl szigorúnak vélte, és arra hivatkozott, hogy „a magyar söprűért áldozzák fel (...) rögtön a fiatal diákokat!”⁴⁰, továbbá azzal védte őket, hogy „közülük egyiküknek az anyja egy szegény mosónő”, és a diákok büntetése „egy betört ablakért a magyar iskolán, eltűlt. Istenem, micsoda szigor néhány betört ablaküveg miatt!”⁴¹ Másrészt, amikor néhány évvel később a magyar iskola diákjait vádolták meg azzal (mint kiderült, alaptalanul), hogy „meggyalázták” a horvát zászlót, a horvát ellenzéki sajtó erősen felháborodott, és erélyes fellépést, illetve szigorú megtorló intézkedést követelt. Mint az utólag kiderült, az egész ügy valójában két horvát újságíró fantazmagóriájából született.⁴²

A magyar kormánynak küldött belső levelezés alátámasztja, hogy „bár többször is hangsúlyoztuk, hogy nem a magyarosítás a célunk, hiszen horvát és szerb gyerekeket egyáltalán nem íratunk be iskolánkba”, ennek ellenére, különösen 1906 és 1907 között, a magyar iskolákat Horvátországban „indulatosan” támadták. Megjegyezték továbbá, hogy próbálnak nem reagálni a provokációkra, de nem is szeretnének meghátrálni kitűzött törekvéseik megvalósításától, amelynek célja a magyar gyerekek asszimilációjának megakadályozása Horvátországban.⁴³ Olyan nem nyilvános levélváltásokról van szó, melyek tartalma egyáltalán nem volt ismert sem a magyar, sem a horvát közösség számára; tehát nem propaganda céllal íródtak.

Az iskola a pénzügyi adományoknak köszönhetően ruházatot biztosított a legszegényebb tanulói részére. A legnagyobb támogatói között az *Eszéki Magyar Társaskör* szerepelt, amely az 1914/1915-ös tanévben a rendelkezésére álló 497 koronából 350 koronát adományozott a szegény sorsú diákok részére. A támogatók többsége eszéki magyarok és zsidók voltak (de voltak magánszemélyek is az adakozók között), akiket név szerint is felsoroltak az iskola beszámolójában: Hermann Imre bőrkereskedő, Bauer Géza fogorvos, Titjung nagykereskedő, Govorkovics gyógyszerész, Berger és Társa, Haszák Kázmér, Perhács, Szakáts Nándor, Rácz Ákos és dr. Dávid Gyula.⁴⁴

Az iskola könyvtára 1912-ben 812 kötetet számlált (mely állomány évente körülbelül 70 példánnyal bővült),⁴⁵ szertára 143 darabos ásványgyűjteményt, 64 preparált állatot, rovargyűjteményt, tojásgyűjteményt, különböző pedagógiai modelleket tartalmazott, gyűjteménye a természetismeret oktatásához szükséges rajzokat,⁴⁶ illetve a földrajz tanításához 324 diát és diavetítőt tárolt. Az iskola felszereltségét tekintve tehát mintaszerű volt. Emellett aktívan részt vett Eszék társadalmi életében, megemlékezett a magyar nemzeti ünnepekről, különösen 1848. március 15-ről, a magyar forradalomról, illetve különböző előadásokat is szerveztek a nyilvánosság számára, melyeket főként Pécsről érkező elismert

40 Osudjeni „demonstranti”. *Narodna obrana*, 7. rujna [szeptember 1904. 3.

41 Radi magjarske škole. *Narodna obrana*, 10. prosinca [december] 1904. 3.

42 Lásd: NJARI 2023. 78.; Az eszéki zászlóaffér. *Budapesti Hírlap*, 1909. augusztus 25. 3.; Horvát kacsa. *Pesti Napló*, 1909. augusztus 25. 6.

43 MNL OL Z 1524. 2342/1908. J., 1908. 09. 14.

44 ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 7.

45 ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1912/13. 8.

46 ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 8.

professzorok, tudósok tartottak.⁴⁷ Ezen felül a vasúti dolgozók és az iskola alkalmazottai minden évben megszervezték saját táncmulatságukat is.⁴⁸

Az eszéki magyar elemi népiskola tantervét és programját elemezve látható, hogy a magyar nyelv mellett a horvát nyelv is minden évfolyamon kötelező tantárgy volt, kivéve az elsőt. A földrajz tantárgyon belül III. osztálytól Eszék és környéke, Verőce (Virovitica) megye, valamint a Horvát–Szlavón Királyság földrajzát, IV. osztályban Magyarország, V. osztályban Ausztria és Európa többi részének földrajzát is oktatták. A történelem tantárgy csak V. osztályban szerepelt, és úgy tűnik, hogy csupán a Római Birodalom történelmét, a népvándorlást és a magyar nemzeti történelmet tanították, a horvát, valamint a többi európai ország és az egyetemes történelem kimaradt a tananyagból. V. osztályban azonban létezett egy sajátos, „Polgári jogok és kötelességek” című tantárgy, amelyen belül különösen a Horvát–Szlavón Királyság önállóságáról, valamint Ausztria és Magyarország kapcsolatáról oktattak.⁴⁹ A horvát közvélemény jogosan emelte ki a történelem tantárgyat mint a tanterv legproblémásabb szegmensét, különösen azt, hogy „*érintőlegesen vagy egyáltalán nem foglalkoznak a természeti, földrajzi és történelmi eseményekkel, a társadalmi szokásokkal, valamint Horvát- és Szlavónország iparával és kereskedelmével*”.⁵⁰ A probléma valójában abból adódott, hogy az oktatásban használt tankönyveket Magyarországon nyomtatták és hagyták jóvá.

A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter az ország minden iskolájának igazgatóságát tájékoztatta, hogy a Magyar Királyi Államvasutak által alapított zágrábi és eszéki iskolák teljesen egyenrangúak a magyar iskolarendszerrel, tanterveik pedig a magyar elemi iskolák tanterveivel megegyeznek, azokat követik. Azok a tanulók, akik ezekben az iskolákban fejezték be az ötödik osztályt, felvételt nyerhettek a gimnázium második osztályába, akik a hatodik, hetedik és nyolcadik osztályt végezték el, azok a magyar gimnáziumokban a harmadik, negyedik és ötödik osztályba kerülhettek, feltéve, ha a fent említett két iskolában választható tantárgyként latin nyelvet tanultak. A *Narodna obrana* ezt úgy magyarázta, hogy ezek az iskolák exterritoriális jogokkal rendelkeztek, és jó lenne, ha az „*illetékes hatóságok tisztáznák, hogyan lett ez a rendelet összhangba hozva az alapvető megállapodásainkkal és a mi autonómiánkat biztosító törvényeinkkel*.”⁵¹

Az eszéki magyar elemi népiskola működése az első világháború idején

Az 1914/1915-ös tanévkezdést az első világháború kezdetekor elhalasztották, az csak október 11-én indult el, de a bejáró diákok egy része a vasútvonalak megszűnése vagy a metrendváltás miatt nem tudott részt venni az oktatásban. Eközben már 1914 augusztusában a katonai parancsnokság elfoglalta az intézmény egy részét, ami az oktatómunkát tovább nehezítette. Az iskola átszervezte a meglévő helyiségeket (a napközit, az étkezőt, illetve a tanári szobákat), így a tanítás az iskola épületében megszakítás nélkül 1915. janu-

⁴⁷ Az iskola munkájának ezen aspektusáról bővebben lásd: NJARI 2023.

⁴⁸ Magjarska čitaonica u Osijeku. *Narodna obrana*, 11. ožujka [március] 1904. 2–3.; Osječko madžarstvo. *Narodna obrana*, 27. veljače [február] 1914. 3.

⁴⁹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07.

⁵⁰ Što se uči u madžarskim školama u Hrvatskoj. *Narodna obrana*, 17. travnja [április] 1914. 1.

⁵¹ Ravnopravnost madžarskih pučkih škola u Hrvatskoj s onima u Ugarskoj. *Narodna obrana*, 3. rujna [szep-tember] 1913. 1–2.

ár 30-ig zavartalanul folytatódhatott. Ekkor azonban kolerajárvány tört ki, és a hatóságok majdnem három hónapra bezárták az iskola főépületét (itt az I., II. és III. osztályosok tanítása zajlott). Mindezek mellett a járványhelyzet végével az épületet nem adták vissza az iskolának, azt a katonaság teljesen elfoglalta.⁵² Ezért az iskolavezetés kibérelte a szomszédos Gundulić utcai Pápai házat, melynek helyiségeit tantermekké alakították át 3000 korona összegért. A tanárok a háború alatt törekedtek a tanulók hazaszeretetre nevelésére, így előadásokat tartottak a Zrínyiekről, Hunyadiakról, Széchenyiről és Dugovicsról, de a fronton zajló aktuális eseményekkel is megismertették őket. A diákok egyebek mellett adományokat gyűjtöttek a fronton harcoló katonáknak, így például az 1914/1915-ös tanévben több mint 300 korona pénzadományt gyűjtöttek, továbbá párnákat, ágyneműt, cigarettát, különféle újságokat és egyéb hasznos tárgyakat küldtek a katonai kórházba, míg a lányok kézimunkaórán téli ruházatot varrtak a harctéren lévőeknek.⁵³

A következő háborús tanévben, 13 hónap után, 1915. szeptember 10-én a katonaság végül visszaszolgáltatta az épületet. Az igazgató az épület visszavételét az alábbiak szerint írta le:

„Szomorúan és fájdalommal kell megállapítanom, hogy iskolánk, amely minden szempontból tiszta, rendezett és ragyogóan felszerelt volt, siralmas állapotban került vissza hozzánk. Az épület homlokzata tette a szemlélőre a legszomorúbb benyomást, a legtöbb ablak betört, a falakról lehullott a vakolat, a kapuk és a kerítések ledőltek, mintha ellenséges lábak taposták volna végig a helyet. Azonban a legnagyobb veszteség az eszköztárban keletkezett, ami jóval meghaladja a fenti károkat. Az értékes illusztrációkat, képeket és tablókat személtápként használták, 10 iskolapadot felgyújtottak, a tanári asztalok dobogóit célpontként használták, a szekrényekről leszedték az összes zárat, az ott található iskolai naplókat, határidőnaplókat ételcsomagolásra használták, de még a könyvtár értékes könyveinek lapjait sem kímélték, így nyugodt lelkiismerettel kijelenthetjük, hogy az intézmény falain se belül, se kívül egyetlen tárgy sem maradt érintetlenül.”⁵⁴

Az okozott kár valóságát megerősítik a katonai parancsnok által felvett jegyzőkönyvek, aki ígéretet tett a kár megtérítésére.

Az 1915/1916-os tanévben a tanulócsoporthoz száma 16-ról 13-ra csökkent, elsősorban a tanárhiány miatt (akkor mindössze 13 tanár volt), de továbbra is nagy problémát jelentett a megváltozott vonatmenetrend, a vonatok gyakori késése, ami gyakran a bejárási diákok késését is jelentette, ebből adódóan a tanulók még a tanórák befejezése előtt kényszerültek hazaindulni.⁵⁵ Az ingázó tanulók létszáma 280 fő volt, ami az iskola összlétszámának körülbelül 40%-át tette ki.⁵⁶ A következő 1916/1917-es tanévben Pécs felől nem közlekedett vonat, ezért 70 diák Baranyából nem tudott iskolába járni. Viszont három új

⁵² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 4–5.

⁵³ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 6–7.

⁵⁴ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 6.

⁵⁵ Ez különösen a Nekkse és Diakovár irányába utazó diákokra vonatkozott, mivel az utolsó eszéki vonat ezen a vonalon 13 órakor indult.

⁵⁶ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 7.

tanárt alkalmaztak, így sikerült 15 tanulócsoporthoz elindítani. Az általános drágulás miatt a diákoknak az étkezést a napköziotthonos rendszer keretén belül sem tudták biztosítani.⁵⁷

A hitoktatás kérdése

A hitoktatás kérdése az eszéki magyar iskolában már a kezdetektől fogva nagy bonyodalmakat okozott.⁵⁸ Josip Juraj Strossmayer püspök (1815. február 4. – 1905. április 8.), akinek püspöksége alá tartozott Eszék városa is, a horvát kultúrtörténetben többek között az egyik legnagyobb horvát (a Jugoszláv Királyság és Jugoszlávia idején) politikusként szerepel. Ezt a jelzőt kulturális és vallási tevékenysége révén érdemelte ki, de ami a politikai nézeteit illeti, köszönhetően jórészt erős magyarellenes politikájának és magyargyűlölő attitűdjének, a magyarokat a délszláv eszme egyik legnagyobb hátráltatóinak tartotta.⁵⁹ Strossmayer már az elemi népiskola megnyitásakor „*a leghatározottabban kijelentette, hogy semmi szín alatt nem engedi a hittannak magyar nyelven való tanulását*”, azt minden lehetséges módon meg fogja akadályozni.⁶⁰ Magát az iskola megnyitását is Strossmayernek köszönhetően halasztották el, aki a horvát tartományi kormánynál személyesen tiltakozott az iskola megnyitása ellen azzal érvelve, hogy ellenzi „*a hittan oktatását egy olyan nyelven, amely nem a horvát, olyan iskolában, ahol leginkább horvát gyerekek tanulnak*”. Válaszul az iskola nyilvánosságra hozta tanulói névsorát, és eljuttatta azt Eszék város vezetéséhez, a horvát tartományi kormányhoz,⁶¹ és közzétette a sajtóban is. A *Budapesti Hírlap* hírül adta Eszék város közleményét, amely megerősítette, hogy „*97 százalék a tisztán magyar növendék, és csak 3 százaléka más nemzetiségű*.” Ezeket az adatokat a magyar sajtó is átvette, és azt írta, hogy ez is azt mutatja, hogy „*a gyakovári püspök mennyire szereti az igazságot*”.⁶² Az intézmény hamarosan engedélyt kapott a tanítás folytatására, és amíg pont nem került az ügy végére, a diákok a közeli Dárdára jártak iskolába, amely akkor a magyar Baranya vármegye és a pécsi püspökség területéhez tartozott, mely nem állt sem a horvát tartományi kormány, sem pedig Strossmayer püspök fennhatósága alatt.

Bár az iskola már 1897 szeptemberében eszéki épületében folytatta munkáját, a hittan kérdése továbbra is megoldatlan maradt, mivel Strossmayer változatlanul és szigorúan tiltotta papjainak a magyar nyelvű hitoktatást püspöksége területén. Emiatt a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága 1898 áprilisában a horvát tartományi kormányhoz fordult jogorvoslatért, kérve, hogy tegyék lehetővé a hittan oktatását azon a nyelven, melyet a gyerekek is megértenek, és megerősítették, hogy vállalják az összes ezzel járó többlet-

⁵⁷ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17. 6–7.

⁵⁸ A 19. századi hagyományos narratívát követő, a szlavóniai magyar iskolák hitoktatásában a magyar nyelv kérdésével kapcsolatos álláspont bemutatását lásd: ARTUKOVIĆ 2010. 153–169.

⁵⁹ Strossmayer püspök életművéről már életében is felettébb sok írás született, így beszédeiről, műveiről, valamint egész politikai tevékenységéről, életrajzáról szóló elemzésekből rendkívül gazdag szakirodalom áll rendelkezésre különböző szerzőktől, melyek többször is megjelentek. Áttekintés néhány róla szóló munkáról: SMIČIKLAS, Tadija: *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera*. Zagreb, 1906.; STROSSMAYER, Josip Juraj: *Izabrani književni i politički spisi*. Ur. JELČIĆ, Dubravko. Zagreb, 2005. (Stoljeća hrvatske književnosti 81.); PADOVAN, Ivo (ur.): *Zbornik radova o Josipu Jurju Strossmayeru*. Zagreb, 1997.

⁶⁰ Az eszéki magyarok iskolája. *Pesti Napló*, 1897. szeptember 14. 5.

⁶¹ DAOS, GPO, 1047., 667.

⁶² Az eszéki magyar iskola. *Budapesti Hírlap*, 1897. szeptember 15. 7.

költséget.⁶³ A magyar sajtó szerint az eszéki kapucinusok, „*akik fáradhatatlan lelki szemei a szlavóniai magyaroknak, különösen Eszéknek*”,⁶⁴ vállalni tudták a hitoktatást magyar nyelven. Az eszéki kapucinus templomban szentmisével nyitottak és zártak minden iskolai tanévet a katolikus szülők gyerekeinek, ugyanakkor itt ünnepelték az iskola dolgozói és tanulói a nagyobb katolikus ünnepeket is.⁶⁵

Az iskolakápolna megnyitója

A hitoktatást végül úgy oldották meg, hogy az eszéki magyar elemi népiskola épületét ismét bővítették, és annak belső terében kápolnát alakítottak ki. A kápolna megépítése Kossuth Ferenc (1841. november 16. – 1914. május 25.) akkori magyar kereskedelmi miniszter nagylelkű adományának volt köszönhető. Ez a kápolna volt az első olyan hely Eszéken, ahol katolikus magyar nyelvű prédikációt, magyar nyelvű énekek kíséretében pedig misét lehetett bemutatni. A magyar sajtó nagy teret szentelt ennek az eseménynek, kiemelve, hogy „*sok ezernyi magyar vérünk él a társországok területén, különösen Szlavóniában s mindez ideig nem volt a 180 ezernyi magyar katolikusnak olyan temploma, ahol magyar szó hangzott volna*”,⁶⁶ továbbá „*az Eszék és vidékén élő magyar katolikusoknak régi vágyuk megy teljésedésebe ennek létesítésével, mert Eszéken, ahol több ezerre rúg a magyarok száma, a magyarok nem dicsérhették eddig az Istent anyanyelvükön*”.⁶⁷ Ugyanakkor felháborítónak tartották, hogy a horvát papi kar „tiltakozásul” távol maradt az eseményről.⁶⁸

1909. június 19-én tanévzáró keretében került sor az oltár és Árpádházi Szent István király⁶⁹ oltárképének felszentelésére. Az ünnepség bankettel zárult, amelyen Rajačić vármezei főispán, Hrabar városi szenátor és Antunović kapitány is részt vettek. Az oltárt Kallányi Ferenc jáki apát szentelte fel, Szentiványi Károly, az Országos Katolikus Szövetség (Državni katolički savez) igazgatója pedig ünnepi prédikációval méltatta az eseményt, mindezt a diakóvári püspöki ordinariátus⁷⁰ engedélyével. A *Narodna obrana* nehezményezte, hogy az összes köszöntő és beszéd kizárólag magyar nyelven hangzott el, hogy a szentelést egy olyan pap végezte, akit „*Magyarországról importáltak*”⁷¹ erre a célra, és még Rajačić főispán sem üdvözölte a hívőket horvátul, aki kihangsúlyozta, hogy „*az apát imájához csak egy kívánsága van, hogy a horvát földön emelt magyar oltár járuljon hozzá a magyarok és horvátok közötti baráti és testvéri viszony megerősítéséhez*”.⁷² Az iskolaválasztmány elnöke, Szedressy Viktor a szentelés után ünnepi ebédre hívta meg Eszék város képviselőit, amit a *Narodna obrana* közzétett, és a következő szavakkal kommentált: „*A magyar iskolák a legnagyobb veszélyt jelentik a horvát nép számára. Ezek a magyarosítás csemetekertjei hazánk szomorú földjén. Aki tehát bárminemű hazafias érzéssel bír, aki rendelkezik némi nemzeti*

63 A magyar iskolák Horvátországban. *Budapesti Hírlap*, 1898. április 10. 8.

64 Adomány. *Pécsi Közlöny*, 1899. március 14. 3.

65 ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07.

66 Magyar kápolna Szlavóniában. *Vasárnapi Ujság*, 1909. július 11. 586.

67 Az eszéki magyar kápolna. *Pesti Hírlap*, 1909. június 8. 14.

68 Magyar ünnep Eszéken. *Pesti Hírlap*, 1909. június 22. 9.

69 ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 4.

70 Magyar ünnep Eszéken. *Pesti Hírlap*, 1909. június 22. 9.

71 Oltár u magjarskoj školi. *Narodna obrana*, 17. lipnja [június] 1909. 2.

72 Banket u magjarskoj školi. *Narodna obrana*, 22. lipnja [június] 1909. 1.

tisztességgel, az nem fog bábkodni eme »dicsőség« támogatásában.»⁷³

Az iskola azonban úgy vélte, hogy az itt felállított katolikus oltár és kápolna úgy tűndököl „mint a ragyogó nap az égen. Ahogyan annak melegsége és fénye elárasztja a földet, a hit életadó ajándéka diákjainknak, és hitünk fénye által megvilágítja egy sereg gyermek ártatlan szívét, melegségével így táplálja a szeretet gyümölcsét felebarátjuk iránt. Diákjaink vasárnap itt hallgatják a szentmisét. Itt, az imádság szárnyain emelkedik fel lelkük az örökkelvő Nap magasságába, a Mindenható trónja elé áldást kérve mindazokra, akik magasztos gondolataikkal és cselekedeteikkel lehetővé tették, hogy a mi elveszett magyar földünkön élő, idegenbe szakadt gyerekeink nemzetünk és dicső őseink szellemében nevelkedjenek és előre jussanak.»⁷⁴

A kápolnában a tanulók azon kívül, hogy magyar szentmisét hallgattak, karácsonyra és húsvétra is készültek, ahova időnként a necskei és a dályai magyar iskola tanulói is eljöttek. Utólag Szent Lászlóról és Szent Erzsébetről⁷⁵ mintázott, ólomüvegből készült ablakokat rakattak, illetve fokozatosan bővítették azokat az Árpád-házi szentek képeivel.

Egész napos iskola

A székesfehérvári hasonló gyakorlat mintájára az egész napos iskolai tartózkodás az 1907/08-as tanévben kezdődött az eszéki magyar iskolában, a Vasutas Szövetség Eszéki Kerülete (Društvo željezničara osječkoga okruga) kezdeményezésének és jelentős finanszírozásának köszönhetően.⁷⁶ Megszervezésére a Magyar Királyi Államvasutak 4000 koronát különített el.

A *Narodna obrana* a magyar elemi iskola tanulói számára a teljes napi tartózkodás lehetőségéről írva kiemelte, hogy az eszéki magyarok azt tervezik, hogy „építenek egy diákhont, azaz egy középületet, amelyben napközben magyar gyermekek tartózkodhatnak”, hozzáfűzve saját reményüket, mely szerint „a városi vezetés mindent megtesz annak érdekében, hogy megakadályozza az idegen hatások terjedését”⁷⁷. A *Pécsi Napló* ezzel szemben

3. kép – Magyar kápolna az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola épületében, 1909

⁷³ Oltar u magjarskoj školi. *Narodna obrana*, 17. lipnja [június] 1909. 2.

⁷⁴ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 6.

⁷⁵ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1912/13. 9.

⁷⁶ Ugyanez a társaság többek között egy magyar óvoda létrehozását javasolta Eszéken, ahova állításuk szerint mintegy száz gyermek járna. MNL OL Z 1524. 160307/1908.

⁷⁷ Jedan korak napried. *Narodna obrana*, 19. rujna [szepember] 1907. 3.

nyíltan üdvözölte az egész napos iskolai tartózkodás elindítását, mivel sok gyerek Eszék környékéről jött, és utazásukat a vonatok menetrendje befolyásolta, így minőségi módon tölthetik el szabadidejüket.⁷⁸

Az egész napos tartózkodás keretében a tanulók számára napi egyszeri meleg étkezés is biztosítva volt, ennek megőrződött az egyik heti menüje, hétfő: rántott leves krump-ligombóccal; kedd: paprikás; szerda: borsóleves és rizseshús; csütörtök: bab, péntek: paprikás krumpli. 1908 januárjától április közepéig (70 tanítási nap alatt) napi átlagban 178–180 adag ételt készítettek, ami egész évre kivetítve összesen 12.500 adagot jelentett. Az összköltsége ezeknek az ételadagoknak 1969 korona és 10 fillér volt, amelynek nagy részét a Vasutas Szövetség Eszéki Kerülete finanszírozta 1000 koronával, a Magyar Királyi Államvasutak 400 koronával járult hozzá, 484 korona volt a szülői önrész, illetve az adományok 85 korona és 10 fillér összegben támogatták az étkeztetést. A legmagasabb költséget a fűszerek tették ki (385,53 K), majd a személyzet fizetése (197,40 K) és egyéb élelmiszerek, amelyek közül a legnagyobb összeget húsrá (182,28 K), kolbászra (127,50 K), zsírra (142,78 K) és krumplira (52,05 K) költöttek.⁷⁹ A szegényebb sorból származó tanulók havi egy koronát, a tehetősebbek havi két koronát fizettek az iskolai étkezésért.⁸⁰ Az 1911/1912-es tanévben november 3. és április 2. között 27.763 étkezés jutott 91 iskolai napra. Az iskolaigazgató a tanév iskolai beszámolójában azt is megjegyezte, hogy „*Ha hozzátesszük, hogy legalább 100 gyerek minden nap repetázott (egyesek 3–4-szer is), akkor ez több mint 9100 adag ételt jelent 91 nap alatt. Biztosan állíthatjuk, hogy az idei egész napos iskolai tartózkodás alatt 37.000 ebédet biztosítottunk.*”⁸¹ Az adott évben napi étkeztetésben átlagosan 304 gyermek részesült, de azokon a napokon, amikor a necskei és dályai magyar iskola tanulói a kápolnába gyónni jöttek, vagy jelesebb ünnepnapokon megjelentek, több mint 500 gyerek számára biztosították az étkezést, ami a következő év ugyanezen időszakában 45.000 ételadagot tett ki.⁸²

A tanulók részére történő étkeztetés jelentős logisztikai kihívást jelentett az intézmény számára. Mivel e téren is magas szintű szolgáltatást kívántak nyújtani, az iskola 1912 tavaszán forrást biztosított az iskolaépület további bővítésére. Ezúttal egy 15 méter hosszú és 6 méter széles étkező építésével, megfelelő mellékhelyiségekkel „*annak érdekében, hogy a gyermekek kielégítő módon és megfelelő helyen legyenek ellátva.*”⁸³ Maga a bővítés az 1912-es év nyári szünetében valósult meg. Ezt követően az iskolában étkező gyerekek száma napi körülbelül négyszáz fő volt.⁸⁴

Az eszéki *Narodna obrana* rendkívül élesen bírálta az egész napos iskola szervezési formáját, feltételezve, hogy ez egy olyan intézeti forma, melynek segítségével horvát gyerekeket „csalogatnak” be magyar iskolákba:

„*Tanügyi törvényünk nem engedi beíratni magyar iskolákba azokat a gyerekeket, akiknek nem magyar az anyanyelvük. [...] Ezen felül a szegénységben élő gyerekek*

⁷⁸ Magyar gyermekotthon Eszéken. *Pécsi Napló*, 1908. január 17. 4.

⁷⁹ MNL OL Z 1524. 352532/1908.

⁸⁰ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 8.

⁸¹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 7.

⁸² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1912/13. 7.

⁸³ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1911/12. 2.; Bővül az eszéki magyar népiskola. *Pécsi Napló*, 1912. március 22. 3.

⁸⁴ Népes horvát–magyar iskola. *Pécsi Napló*, 1913. július 27. 6.; A Máv. magyar iskolája. *Pesti Hírlap*, 1913. július 31. 11.

nagyon olcsó étkezéshez is jutnak az iskolában. Három fillérért meleg levest, kenyeret, húst és lencsét kapnak! A mai drága világban természetes, hogy minden szülő az összes gyerekeit ezekbe az olcsó iskolákba küldené, ahol a gyerekeiket egész nap biztos felügyelet alatt tudják és ahol költségek nélkül taníttathatják őket. Ráadásul ezeknek a gyerekeknek jó állami munkák vagy legalább olyan állások vannak kiállításra helyezve, amelyek garantálják számukra a biztos jövőt. A mieink számára mindez egy óriási csapda, melybe belesétálnak, mint hal a hálóba. A gazdaság így is úgy is összeomlik, a szegénység és a nyomor előbukkan az élet minden területén, így a gondoskodás akarva-akaratlanul becsábítja őket a magyarosító csapdába. Az egyetlen akadály a mieink számára, hogy gyerekeiket ilyen olcsó ellátású magyar iskolákba küldjék maga az intézmény volt. De a magyar ügynökök már kisakkozták hogyan fogják kijátszani az intézményt. Beíratáskor ugyanis a horvát szülők bemonadják, hogy gyerekeik anyanyelve magyar, így a gyereket felveszik a magyar iskolákba, miközben a tanügyi törvényben leírtakat nem sértik meg, legalábbis a magyarosítók ezt a szülői kijelentést elfogadottnak tekintik.”⁸⁵

Az eszéki magyar elemi népiskola tanárai

Az eszéki magyar elemi népiskola első igazgatója Vrabély Gyula volt, akit pályázat útján a Magyar Királyi Államvasutak Szegedi Igazgatósága nevezett ki 1897-ben. Vrabély Gyula Bács-Bodrog vármegyében, Bajmokon született, anyanyelve magyar volt, magyar és horvát nyelvből diplomázott Kalocsán. Havi illetménye 1200 korona volt, ehhez még lakbértámogatásként 300 koronát kapott. Vörös János tanárt ugyanígy alkalmazták 1897-ben. A Zala megyei Resznekén született, anyanyelve magyar volt. Magyar és horvát nyelvű oklevelét Csáktornyan szerezte. Balogh Berta tanárnőt 1901-ben nevezte ki az igazgatóság. Anyanyelve magyar volt, magyar tanítói oklevelét Budapesten szerezte. Vörös és Balogh fizetése megegyezett az iskola igazgatójának illetményével.⁸⁶

⁸⁵ Magjarizacija. *Narodna obrana*, 21. rujna [szeptember] 1909. 1.

⁸⁶ SZLAVÓNIA 1904. 36–37.

Tanár	Oktatott tantárgy	Osztály	Heti óra-szám	A magyar iskolában eltöltött munka-évek száma	Oktatásban eltöltött évek száma
Bogdanović Lazar ortodox lelkész	hitoktatás	I–V.	1	6	22
Csincsek György	valamennyi tantárgy	IV.	23	2	11
Keresztély Hildebrand evangélikus lelkész	hitoktatás	I–V.	1	5	11
Lukász Péter	valamennyi tantárgy	V.	23,5	2	11
Molitor Tádé kapucinus lelkész	hitoktatás	I–V.	14	2	17
Punek Gyula	valamennyi tantárgy	I.b, IV–V.	20	1	1
Szabó Ilona nevelőnő	női kézimunka	III.	1	2	2
Szabó Margit	valamennyi tantárgy és női kézimunka	II.a II.a és V.	23,5	2	4
Szabó Marianna	valamennyi tantárgy és női kézimunka	II.b II.b és IV.	23,5	1	1
Spánier Árpád református hit-oktató	hitoktatás	I–V.	1	9	13
Dr. Ungár Simon rabbi	hitoktatás	I–V.	1	3	16
Vörös János	valamennyi tantárgy	III.	23	9	20
Vrábély Gyula igazgató	valamennyi tantárgy	I.a	19	10	16

4. táblázat: Az észéki magyar elemi népiskola tanárai az 1906/1907-es tanévben⁸⁷

⁸⁷ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07. 14.

Tanár	Oktatott tantárgy	Osztály	Heti óra-szám	A magyar iskolában eltöltött munka-évek száma	Oktatásban eltöltött évek száma
Tomassich Béla igazgató		-	-	4	18
Balogh Gallus	hadifogoly Oroszországban, Szinbirszkben	-	-	5	7
Csízsek Gusztáv	a harctéren	-	-	2	6
Darvas József	valamennyi tantárgy	V.c	23	10	11
Eszteleczky András	a harctéren	-	-	4	6
Frankovszky Irén	valamennyi tantárgy	I.b	21	4	6
Gyenes Gizella	valamennyi tantárgy a kézimunka kivételével	II.c	21	1	4
Kacsur Ágoston	valamennyi tantárgy	IV.a	23	4	18
Kacsur Ágoston felesége	valamennyi tantárgy	I.c	21	2	8
Kocsner Róbert felesége	valamennyi tantárgy	III.a	23	1	1
Lukász Péter	valamennyi tantárgy az éneken kívül	V.	24	12	21
Molnár Erzsébet	valamennyi tantárgy	I.c	21	4	12
Dr. Müller Henrik felesége	valamennyi tantárgy	II.a	23	3	2
Szabó Margit	valamennyi tantárgy a kézimunka kivételével	IV.b	22	12	14
Szathmáry Ella	valamennyi tantárgy	II.c	23	2,5	3
Szathmáry Aranka	valamennyi tantárgy a kézimunka kivételével	II.b	23	2	2
Vuics György	a harctéren	-	-	10	15
Weszelovszky Károly felesége	valamennyi tantárgy a kézimunka kivételével	III.b	21	7	15
Sárcsevich Károly	valamennyi tantárgy	I.a	21	1	9
Würtz István	a harctéren	-	-	4	4

Woger Gabriella	kézimunka	II–V.	6	1	3
Bogdanović, Lazar	ortodox hitoktatás	I–V.	2	3	30
Perčić Ferenc	római katolikus hit- oktatás	III–V.	14	¼	9
Spánuel Árpád református tanító	református hitoktatás	I–V.	2	18	21
Dr. Ungár Simon rabbi	zsidó hitoktatás	I–V.	2	3	25
Walter Antal evangelikus lelkész	evangelikus hitoktatás	I–V.	2	10	10

5. táblázat – Az eszéki magyar elemi népiskola tanárai az 1916/1917-es tanévben

Mivel az első világháború elején a tanárok egy része, mint Vuics György, Balogh Gallus, Eszteleczky András, Paulics Alajos, Rivészy Dezső, Würtz István és Kacsur Ágoston a fronton harcoltak, helyettesítésükre 1914-ben Jurcsó Irma és Horvát János érkeztek a bródi magyar iskolából, Rivészy Dezső Komorske-Moravicából, Csizsek Gusztáv Zágrábbból, míg Szathmáry Ella és Pálfi Károly felesége újonnan alkalmazott tanárok voltak.⁸⁸ Összegzésül elmondható, hogy a tanulólétszám növekedése és az iskola fizikai bővülése mellett a tanári kar is bővült; az 1897-es két fős alkalmazott tanári létszám 18 főre emelkedett az első világháború kezdetére, így az iskola a 20. század elejére Eszék egyik legnagyobb oktatási intézményévé nőtte ki magát.

Iskolai választmány

A tanügyi törvény 175. paragrafusa szerint az iskolai választmány tagjainak összetétele a következő volt: a) a település elöljárója, akinek közigazgatási területén az iskola található; b) a tanulók lelkésze (vegyes vallású községekben az adott vallásból származó lelkészek, legalább tíz tanuló esetében valamely más felekezetből); c) ha a községben több tanító van, akkor az igazgató-tanító, több igazgató-tanító esetén, a kinevezés szerinti legidősebb a tagja az iskolaválasztmánynak; d) orvos, ha van az iskola székhelyén, ha többen vannak, akkor kinevezés alapján a rangidős; e) az adott iskolai közösség népességéhez képest 2–5 közösségi tag; f) az iskola patrónusa. Az 1905. 520/03-as számú kormányrendelet a magyar elemi népiskola iskolai választmányával kapcsolatban az a) és d) pontokban ugyanazokat a rendelkezéseket hozta, mint a járási iskolai választmányok esetében, de az e) pontban szereplő tagok helyett delegált felügyelő lépett be a testületbe.⁸⁹ A Verőce megyei bizottság tagja, a dályi Weiss Julije az iskolai választmányi testülettel kapcsolatban írásban kérdéssel fordult a sajtóhoz: „*Most szabadjon feltenni a kérdést, hogy megyénk mely településén hívták meg valaha a település elöljáróját, a plébánost és az orvost a magyar iskolai*

⁸⁸ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 7.

⁸⁹ ŠBORNİK ZAKONAH 1905.

*választmány testületébe, illetve miért nem figyeltek a helyi hatóságok arra, hogy a magyar iskolai választmányt törvényesen a kormányrendelet szerint alakítsák meg?*⁹⁰

Az 1906/1907-es tanévben az elemi népiskola iskolai választmányi testületének tagjai a következők voltak: Szedressy Győző elnök, a Magyar Királyi Államvasutak mérnöke, kinevezett tagok voltak: Csorda Lajos, az eszéki vasútállomás igazgatója, Glád József pénzügyi igazgató, Hornitzek Henrik, az eszéki közlekedési hivatal igazgatója, Leipzig János földbirtokos és Schäffer Lajos, az eszéki közlekedési hivatal igazgatóhelyettese. Hivatalból tagjai: Bogdanović Lazar ortodox lelkész, dr. Geiger Mór, a vasút orvosa, Graff Konstantin polgármester, Keresztély Hildebrand evangélikus lelkész, Horvát József pápai prelátus, Józan Dániel, a rétfalvai református egyházközség lelkipásztora, dr. Langer Aurél, a Magyar Királyi Államvasutak iskolaügyi képviselője, dr. Ungár Simon rabbi és Vrabély Gyula iskolaigazgató.⁹¹

Tíz évvel később, az 1916/1917-es tanévben az elemi népiskola választmányi testületének tagjai a következők voltak: Rabong János elnök, a Magyar Királyi Államvasutak mérnöke; kinevezett tagok voltak: Ernst Mór, az eszéki vasútállomás igazgatója, Kellő Mór királyi tanácsadó, Sibalszky Sándor, a központi állami takarékpénztár felügyelője, Vajda Károly, a közlekedési hivatal igazgatóhelyettese. Hivatalból tagok voltak: Ágoston Sándor református lelkész, dr. Rechnitz Emil, a vasútállomás orvosa, Horváth József pápai prelátus, dr. Langer Aurél, a Magyar Királyi Államvasutak titkára, Pinterović Antun polgármester, Tomassich Béla iskolaigazgató, dr. Ungár Simon rabbi és Walter Antal evangélikus lelkipásztor.⁹² Az elemi népiskola iskolai választmányi testületének névsorából egyértelműen kiolvasható, hogy a tanügyi törvényt és annak rendelkezéseit következetesen végrehajtották.

Az eszéki magyar felső népiskola indulása

A magyar középiskola elindításának gondolata Eszéken nem sokkal a magyar elemi népiskola megnyitása után merült fel. A *Narodna obrana* ellenzéki lap már 1904-ben arról cikkezett, hogy „a magyar elemi népiskolán Eszéken nagy bővítések folynak” és a már említett iskolai fejlesztéseket összefüggésbe hozták egy „magyar felső népiskola megnyitásával, amelyről már így is elég mendemonda terjedt magyar hírforrásokon keresztül”.⁹³ A *Narodna obrana* felettébb kritikus hangnemben írt a lehetséges iskola megnyitásával kapcsolatban, és úgy vélték, hogy a magyarok azt szeretnék, hogy „horvát pénzből építsék fel a magyar középiskolát, ahol magyarosítani kívánják a helyben élő eszéki értelmiséget”.⁹⁴ „Milyen szánalmasak és gyávák magyarjaink az arrogáns magyarokhoz képest! (...) Még mindig a mi szegény városvezetőségünktől kérnek iskolájukhoz támogatást! Nem elég, hogy mi az idetelepült magyar tisztviselők étkezését saját pénzünkből biztosítjuk, ráadásul még arra is igényt tartanak, hogy a mi verejtékes munkánk révén emeljünk és támogassunk egy iskolát, amely az itteni magyarosítás új bástyája lesz!”⁹⁵ A német nyelvű *Die Drau* eszéki lap, amely többnyire

⁹⁰ Za zaštitu od mađarskih škola. *Narodna obrana*, 24. prosinca [december] 1913. 4–5.

⁹¹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07. 13.

⁹² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17. 9.

⁹³ Mađjarske srednje škole u Zagrebu i Osijeku. *Narodna obrana*, 31. prosinca [december] 1904. 3.

⁹⁴ Mađjarska gimnazija u Osijeku. *Narodna obrana*, 23. rujna [szepetember] 1904. 2.

⁹⁵ Mađjarska gimnazija u Osijeku. *Narodna obrana*, 14. rujna [szepetember] 1904. 2.

pozitívan írt a magyarokról, túlzónak és indokolatlannak tartotta a magyarosítástól való félelmet, és nem értette, hogyan képes egy magyar iskola „*elmagyarosítani egy egész országot*”.⁹⁶ Az ellenzéki *Narodna obrana* kifejezetten negatívan írt az iskoláról anélkül, hogy számos cikkében elkerülte volna az egyértelmű antiszemita diskurzust, amelyek közül ilusztrációként (még tíz évvel az iskola megnyitása előtt) a következő emelhető ki:

„*A horvát nemzeti ügyet még mindig kívülről szemlélő eszéki polgárok és kifejezetten a magyarosítással nyíltan rokonszenvező nagy számú zsidóság támogatásának köszönhetően, ez az iskola a magyarosítás rendkívül sikeres eszköze lenne, ezért a Narodna obrana csupán szent feladatát látja el, amikor nemzeti ügyünk igazságos védelmének nevében védi magát hazánk ezen kitett pontján a magyar középiskola ellen.*”⁹⁷ Vagy például: „*Figyelmeztetjük az eszéki ázsiaiakat, hogy Magyarország közel van, tehát gyerekeiket küldjék oda.*”⁹⁸

A magyar sajtó merőben másként vélekedett a kialakult helyzetről, és azt hangoztatta, hogy „*kétségbeejtő az, amit a magyarságnak, a magyar gyermekeknek a szó fizikai értelmében is szenvedniük kell, hogy nyelvüket Horvátországban megtarthassák*”,⁹⁹ főleg, hogy Horvát–Szlavónországban akkor még egyetlen magyar középiskola sem működött. Ezzel a problémával különösen az eszéki magyarok szembesültek, akiknek gyerekei kénytelenek voltak reggel fél 5-kor vonattal iskolába Pécsre utazni, ahonnan este 10 órakor értek haza, mivel a horvát kormány nem támogatta magyar középiskola elindítását Eszéken.

Ezen felül azok a magyar tanulók, akik az eszéki magyar elemi iskola befejezése után a város valamelyik horvát középiskolájában tanultak tovább, azzal szembesültek, hogy „*iskolatársaik bántották, a tanárok pedig sértegették őket*”,¹⁰⁰ illetve elvárták tőlük, hogy „*kétséget kizáró bizonyítékot nyújtsanak a teljes kroatizálódásukról*”, miközben arra is ösztönözték őket, hogy „*gyűlöljék saját nemzetüket, melyről csak a zsarolás és a sértegetés szavai voltak hallhatók.*”¹⁰¹

Az első hivatalos tervek egy magyar nyelvű felső népiskola megnyitására 1908-ra¹⁰² készültek el, viszont hogy a horvát kormány felé az ezirányú lépéseket megtegyék, a magyar kormány jóváhagyására volt szükség, amelyre csak 1910-ben került sor.¹⁰³ Emellett további gondot jelentett a megfelelő szaktanárok és tantermek hiánya és az utóbbiak kellő felszereltsége, valamint az iskolai könyvtár új könyvekkel való ellátottsága.¹⁰⁴

Az első elképzelések az eszéki magyar felső népiskola 1908-as megnyitására vonatkozóan a magyar sajtóban is megjelentek, ahol csupán egy előzetes bejelentést tettek közzé.¹⁰⁵ A *Narodna obrana* viszont már erre a bejelentésre is hevesen reagált, mivel „*pofátlanságnak*” tartotta, hogy „*azoknak a jövevényeknek, akiknek az útleveleiket sem láttuk, még egy magyar nyelvű iskolát nyissanak*”, hozzátéve, hogy az Eszéken dolgozó magyar vasutasok

96 Erweiterung der ungarischen Volksschule. *Die Drau*, 10. Juli [július] 1904. 5.

97 Magjarska gimnazija u Osieku. *Narodna obrana*, 16. srpnja [július] 1904. 3.

98 Madžarizacija Slavonije. *Narodna obrana*, 3. listopada [október] 1911. 2–3.

99 A zagrebi diszpolgár. *Pesti Hírlap*, 1913. július 11. 1.

100 Magyar középiskolát Eszékre. *Szlavóniai Magyar Újság*, 1912. március 3. 2.

101 Magyar középiskolát Eszékre. *Szlavóniai Magyar Újság*, 1912. március 3. 2.

102 MNL OL Z 1524. 83540/1908.

103 MNL OL Z 1524. 51925/1910.

104 MNL OL Z 1524. 278905/1913.

105 Az eszéki magyar gimnázium. *Pesti Hírlap*, 1908. július 26. 12.

közül „vannak, akik már több mint 30 éve itt szolgálnak, de megmukkanni sem tudnak horvátul”.¹⁰⁶

Az elemi népiskola számos tanulója iratkozott be annak 5. vagy ismétlő osztályába, de jelentős volt azoknak a száma is, akik tanulmányaikat valamelyik más eszéki, horvát nyelvű felsőbb iskolában folytatták, amit a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága különösen veszélyesnek tartott, hiszen ezeket az iskolákat a „gyerekekre gyakorolt magyarellenes nemzeti befolyás” jellemezte. A tanulók más alternatíva híján kénytelenek voltak vonattal Pécsre utazni, hogy középiskolába járhassanak, ezért a szülők többször is megkeresték a Magyar Királyi Államvasutat azzal a kéréssel, hogy nyissanak Eszéken magyar tannyelvű középiskolát gyerekeik számára.¹⁰⁷

A konkrét építkezés 1910-ben kezdődött el, amikor a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága 80 000 koronáért Eszéken megvásárolta az elemi iskola szomszédságában lévő házat Graff Imrétől.¹⁰⁸ Ezt a házat összeépítették az iskola már meglévő épületével, és helyiségeit a középiskola számára alakították át.

A felső népiskola megnyitásának átfogó terveire az ellenzéki horvát közvélemény nagyon hevesen reagált, és „külföldi invázióknak” nevezte, amit határozottan ellenzett, de azt is leszögezte, hogy egyes horvátok „dölyfös elragadtatással hangoztatják, hogy alig várják már, hogy felépüljön a magyar középiskola, ez a pompázatos és olcsó intézmény, ahova gyerekeiket küldhetik. Valljuk be őszintén, hogy főleg Eszéken nem tudjuk megakadályozni a rendkívül élénk érdeklődést a magyar középiskola iránt, mert mint mondtuk, sok nemzetellenes elem él itt.”¹⁰⁹ A meglehetősen terjedelmes cikk egy kimondottan durva fennhangú felhívással zárult: „A jövőben pedig ne válasszanak a városi képviselőtestületbe, gazdasági, kulturális, és jótékonyági társaságokba olyan polgárt, aki a gyerekeit ebbe az iskolába küldi. Remélhetőleg a helyi iskolaügyi hatóságok tudni fogják, hogyan akadályozzák meg a gyerekek horvát intézményekből való elcsábítását és határozottan közbelépnek.”¹¹⁰ Mivel a horvát tartományi kormány az akkoriban erősen kiéleződött horvátországi magyarellenes légkör miatt késleltette a középiskola megnyitásának engedélyezését, a magyar sajtóban is kiélezettebbé vált a diskurzus, a *Pécsi Napló* például így reagált a kialakult helyzetre:

„azt is mindjobban átérzi a horvát közvélemény, hogy neki az anyaországgal szemben kötelességei vannak s ott, ahol az anyaország kultúrájának és nyelvének elvitathatatlan jogaival szembe kerül, neki is engednie kell. Ezért keresi és várja a kiegyenlítést és a kiegyenlítésnek sikerrel biztató eszközét látja abban, hogy a horvát intelligencia egy része tanul magyarul. De azt kívánja, hogy a Horvátországban működő magyar tisztviselők is tanuljanak meg horvátul legalább annyit, amennyit a köznép legmérsékeltőbb érdeke megköveteli. Jobb eszközt ennek elérésére a részben horvát nyelvű, Horvátországhoz közel alapítandó magyar középiskolánál eddig még senki sem vetett fel.”¹¹¹

¹⁰⁶ Magjarska gimnazija u Osijeku. *Narodna obrana*, 31. srpnja [július] 1908. 3.

¹⁰⁷ MNL OL Z 1524. 211109/1908, 49721/1909, 39084/1910.

¹⁰⁸ Az államvasút, mint iskolafentartó [sic!]. *Pécsi Napló*, 1910. december 11. 6.

¹⁰⁹ Az „olcsó intézmény” megjelölés elsősorban azt jelentette, hogy az iskola megfizethető étkeztést, a szegényebb sorsú tanulóknak ingyenes tankönyveket és tanszereket biztosított, a legszegényebbeknek pedig ruházatról és lábbeliről is gondoskodott.

¹¹⁰ U Osijeku će se podignuti magjarska gimnazija. *Narodna obrana*, 3. studenoga [november] 1908. 2.

¹¹¹ Horvát nyelv magyar középiskolában. *Pécsi Napló*, 1909. augusztus 28. 2.

A pécsi lap viszont arról is írt, hogy „az eszéki horvátok kézzel-lábbal tiltakoztak az ellen, hogy a magyar iskola megvethesse lábát a Dráván túl”.¹¹² Az alábbi cikk különösen szemléletesen mutatja be a fenti problémát magyar nézőpontból:

„Az eszéki magyar gyermekek kénytelenek Pécsen tanulni, a szegénysorsúak már reggel fél négykor felkelnek, hogy négy óra negyven perckor elutazhassanak Pécsre, ahová fél nyolckor nép iskolanyitásra érkeznek meg. Reggeltől estig idegen városban vannak, a tanteremből, nehogy csavarogjanak, vagy bajuk essék, nem távozhatnak el, és öreg este, háromnegyed nyolc is van már, amikor hazautazhatnak Eszékre. Fél tízkor jön meg velük a vonat, reggel fél négykor pedig újra kezdődik napi gyötrelmük, elrabolt álommal, nyugalommal, elkeserített gyermekesztenőkkel. S a magyar sajtóban mégis akad hang, amely azt hirdeti, hogy mi – a szomorú valóságban üldözöttek – elnyomjuk a horvátokat.”¹¹³

A Magyar Államvasutak Igazgatósága, valamint az Eszéki Magyar Elemi Népiskola vezetősége ezért azt javasolták, hogy a magyar középiskolát Drávamentén (Podravlje), a Dráva túlsó partján fekvő faluban alapítsák meg, amely közvetlenül Eszék szomszédságában található. A Dráva akkoriban határfolyó volt Horvát- és Szlavónország, illetve Magyarország között, ezért a Drávamente már magyar területen feküdt, így nem kellett a horvát kormány vagy az eszéki városvezetés hozzájárulása az iskola alapításához ezen a településen. Drávamente lakossága akkoriban mindössze 375 főt számlált, és teljesen egyértelmű volt, hogy az iskolát szinte kizárólag Eszék és környékének magyarjai számára alapítanák. Végül erre a lépésre nem volt szükség.

Habár a Magyar Királyi Államvasutak már 1911-re elkülönítette a pénzt a magyar középiskola alapítására, és csak a horvát tartományi kormány Vallás- és Közoktatásügyi Osztályának¹¹⁴ engedélyére vártak, ezt csak 1913. március 26-án kapták meg.¹¹⁵ A *Budapesti Hírlap* lehozta, hogy az Eszéki Magyar Felső Népiskola tantervének jóváhagyását „nagy elégedettséggel fogadták a horvát és szlavóniai magyarok körében”. Az utolsó szükséges engedély pedig azt jelentette, hogy az iskola első évfolyama szeptember elején akár 50 tanuló befogadásával elindulhat. Minden következő évben engedélyezték a felsőbb évfolyamok elindítását, és a további bővítések és felújítások befejezésével párhuzamos osztályok is elindulhattak. A tanítás nyelve a jóváhagyott tanterv szerint kizárólag a magyar nyelv volt, míg a horvátot heti négy órában tanították. E modellt követve tervezte a Magyar Királyi Államvasutak magyar középiskolák megnyitását Zágrábban, Vinkovciban, Bródban és Ingyijában (Indija).¹¹⁶

¹¹² A megcsonkított pécsi forgalmi főnökség. *Pécsi Napló*, 1911. szeptember 1. 1.

¹¹³ A legsötétebb Horvátországból. *Pesti Hírlap*, 1912. augusztus 8. 3.; A horvát helyzet. *Pesti Hírlap*, 1912. december 4. 6.

¹¹⁴ MNL OL Z 1524. 244081/AI, 8287/1913.

¹¹⁵ MNL OL Z 1524. 90979/1913, 2954/1913.; KASABAŠIĆ 1996. 200.

¹¹⁶ Mađžarske gradjanske škole u Hrvatskoj. *Narodna obrana*, 25. lipnja [június] 1913. 3.

Az eszéki magyar felső népiskola

Az 1913/1914-es tanév volt az első, amikor a magyar középiskola megkezdte működését, de sajnos nem ismert, hogy a kezdetekről bárhol is megmaradtak volna valamiféle dokumentumok. Fennmaradt viszont a teljes levelezés a Magyar Királyi Államvasutak és a horvát tartományi kormány között a középiskola magyar nyelvű oktatásának engedélyezéséről,¹¹⁷ továbbá egy 1913. március 26-i végleges engedély, amelyet a horvát tartományi kormány adott ki, engedélyezve ezzel az iskola megnyitását, illetve a tanítás megkezdését a már meglévő magyar elemi iskola épületében. Mellékelve van az iskola jóváhagyott tanterve is.¹¹⁸ 1913 szeptemberében az iskolában megkezdődött az oktatás az V. osztály elindításával, ahol a latin nyelv választható tantárgyként szerepelt. Igazgatónak Tailsbauer Miklós¹¹⁹ latin nyelvet oktató nyelvtanárt nevezték ki, aki korábban az eszéki reálgimnázium tanára volt.¹²⁰

Az első, 1914/1915-ös tanévből fennmaradt iskolai értesítőben, amelyet a világháború kitörése is fémjelez, az iskolai beszámoló hangvétele hazafias érzelmekkel volt áthatva, amit talán a legjobban a következő mondat szemléltet: „*A gyerekeket Isten és a Haza szellemében kell nevelni, hogy soha ne felejtsek el irántuk való kötelezettségeiket!*”¹²¹ Ami figyelemre méltó, hogy sehol sincs egyértelműen megnevezve, hogy melyik is az a haza, amely iránt hazafiasságra kellene nevelni: Magyarország, a Magyar Királyság, a Monarchia, Horvátország, Szlavónia vagy esetleg valamelyik másik állam. Továbbá az iskola meglétének fontos céljaként szerepelt az is, hogy a gyerekek 14–15 éves korukig a szülői házban maradhassanak, és lehetőségük legyen anyanyelvükön tanulni.¹²²

Az iskola tanterve összhangban volt az akkori magyarországi középiskolák felsőbb évfolyamainak programjaival, és viszonylag összevethető volt elsősorban a horvátországi reálgimnáziumok akkori tananyagával is. A legnagyobb különbség a két program között az idegen nyelv tantárgy volt, a horvát iskolákban a latin, míg a magyar iskolában a francia nyelv volt a kötelező. Potenciális nehézségként a Magyar Királyi Államvasutak közvetlenül az iskola megnyitása előtt felvetette, hogy az eszéki magyar elemi iskola diákjainak jelentős része nem mutatott érdeklődést egy ilyen program iránt, ezért inkább egy klasszikus gimnázium alapítását javasolják. Azonban 1913 tavasza már túl késő volt ahhoz, hogy az iskola tervezett profilját módosítsák.¹²³ A végleges programjavaslatra a horvát tartományi

¹¹⁷ A kormánynak címzett leveleket horvát nyelvre is lefordították, így az egyik kérelem szemléltetéséként a következő levél emelhető ki: „*Tisztelt Királyi Biztos Úr! Tanulóink szülei, akiknek gyerekei magyar népiskoláinkban magyar nyelvű oktatásban vesznek részt Eszéken, rendszerint és egyre hangsúlyosabban fejezik ki azon óhajukat, hogy gyerekeik tanulmánya ne érjen véget az iskola V. osztályával, hanem az folytatódjon. Mivel a szülők jogos kívánságának szeretnénk eleget tenni, úgy gondoltuk, hogy a kérdéses iskolát egyelőre hat osztályra bővítjük ugyanúgy, ahogyan azt egy zágrábi területi iskolánál tették. A legnagyobb tisztelettel kérem a Méltóságos Urat, hogy az engedélyt a bővítésre megadni szíveskedjék. Egyben tisztelettel tájékoztatjuk, hogy a tantervet, amelyet a zágrábi magyar iskola tantervének alapján készítünk el, a megadott engedély birtokában később nyújthassuk be.*” MNL OL Z 1524. 29024/1913.

¹¹⁸ MNL OL Z 1524. 90979/1913, 2954/1913.

¹¹⁹ Tailsbauerről bővebben lásd: FILIPOVIĆ 2023. 300.

¹²⁰ Magjarska škola u Osijeku. *Svjatlost*, 21. rujna [szeptember] 1913. 4.

¹²¹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 3.

¹²² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 34.

¹²³ MNL OL Z 1524. 154947/1913.

kormánynak három fő észrevétele volt: a horvát nyelv óraszámát háromról heti négyre emeljék (a németet csökkentsék heti négyről három órára), az V. osztályos földrajzórák során először a Horvátországról és Szlavóniáról szóló ismereteket tekintsék át, majd ezt kövesse a Magyarországról szóló ismeretanyag, továbbá a VI. osztályban vezessenek be egy órát a horvát történelemről (mivel az eredeti programjavaslatban nem szerepelt történelemóra az V. és VI. osztályban).¹²⁴

Tantárgy	Osztály				Óraszám összesen
	V.	VI.	VII.	VIII.	
Vallástan	2	2	2	2	8
Magyar nyelv	5	5	4	4	18
Horvát nyelv	4	4	3	2	13
Német nyelv	3	3	3	3	12
Történelem	-	1	3	3	7
Természetrajz	2	2	-	3	7
Természettan	-	-	-	2	2
Mennyiségtan	4	4	3	3	14
Rajzoló geometria	4	4	2	2	12
Rajzolás	-	-	2	1	3
Élet- és egészségtan	-	-	-	1	1
Háztartás- és neveléstan				2	2
Szépírás	1	1	-	-	2
Női kézimunka	2	2	2	2	8
Éneklés	-	-	1	1	2
Testgyakorlás	1	1	1	1	4
Latin nyelv (választható)	(5)	(5)	(5)	(5)	(20)
Francia nyelv (választható)			(5)	(5)	(10)
Összesen L/F	31/29	32/30	32/30	32/30	127/129

6. táblázat – Az észéki magyar középiskola tanterve évfolyamonként¹²⁵

A *Narodna obrana* így módon cikkezett: „a magyarok Magyarországról hoznak könyveket, ezek fő üzenete a térképről is letörölt Horvátország iránti gyűlöletkeltés. Ezekben Kossuth dicsőségét méltatják, minden nemzeti törekvést kigúnyolnak, kivéve a magyart, a horvát nyelvet pedig megvetik és egyáltalán nem tanítják.”¹²⁶

¹²⁴ MNL OL Z 1524. 10114/1913; Z 1524. 29024/1913.

¹²⁵ MNL OL Z 1524. 278905/1913.

¹²⁶ Nepodopštine julijanskih škola. *Narodna obrana*, 26. srpnja [július] 1911. 1.

Az iskola a korabeli Vasút utca (Željeznička) 54. szám alatt, az elemi népiskola épületében kapott helyet, helyiségeit pedig közösen használták (Stjepana Radića, ahol most az Állam- és Jogtudományi Kar található). 1915 áprilisában a háborús körülmények miatt, részben pedig amiatt, hogy az épület egy részét elfoglalta a katonaság, az oktatás az iskola tornateremében zajlott.¹²⁷ Az iskola azonban a „Weisz-féle” házvásárlással bővítésre került. 1918-ban az iskolai könyvtár állománya 727 db könyvet számlált, relatíve gazdag szertári felszereltséggel rendelkezett, például a fizika tanításához szükséges eszközökkel, megtalálható volt földgömb, tellurium, különféle tablók, térképek a történelem és földrajz oktatásához, továbbá volt egy Pfaff és egy Singer varrógép is a női kézimunka órákhoz.¹²⁸

Tanév	Magyar	Horvát	Német	Egyéb
1914/1915.	64	8	22	2
1915/1916.	109	5	16	-
1916/1917.	165	6	40	-
1917/1918.	210	13	40	-

7. táblázat – A magyar felső népiskola tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása

A középiskolások anyanyelvére vonatkozó adatokat elemezve, és párhuzamba állítva az elemi iskolások anyanyelvére vonatkozó adatokkal, kitűnik, hogy a magyar anyanyelvű diákok aránya láthatóan magasabb, mint az elemi iskolában. Így az 1914/1915-ös tanévben a diákok 66,67%-a volt magyar anyanyelvű (német 22,92%),¹²⁹ 1915/1916-ban 83,85% (német 12,31%),¹³⁰ 1916/1917-ben 78,20% (német 18,96%),¹³¹ az 1917/1918-as tanévben pedig 79,85% (német 15,21%) volt ez az arány.¹³² Ugyanakkor a horvát anyanyelvű tanulók száma az összes vizsgált évben 5% alatt maradt, kivéve az 1914/1915-ös tanévet, amikor ez az arány a legmagasabbra, 8,33%-ra ugrott. Mivel a diákok többsége már magyar anyanyelvű volt ekkor, semmiképpen sem állhatott meg az akkoriban oly gyakran hangoztatott állítás, amelyet a korabeli horvát ellenzék és a magyarokkal szemben ellenséges hangot megütő újságok állítottak az iskolával kapcsolatban, vádolva és támadva őket azzal, miszerint a horvátok asszimilációját szolgálják.

Különös, hogy a *Narodna obrana*, amely hagyományosan mindig ellenségesen és nagyon kritikusan viszonyult a magyarokhoz, az 1900-as népszámlálási adatok tükrében címlapcikkében a következőket írta: „*a magyar földművesek könnyebben válnak horvátokká, mint a németek. Vegyes közösségben ahol nem voltak többségben, ott általában már az első betelepülők gyermekei is elveszítették anyanyelvüket. Újabban a magyar betelepülők mesterségesen (református egyház, iskola, propaganda stb.) őrzik nemzetiségüket, ebben pedig segítséget kapnak a közös kormányzattól. A magyarok gyorsabban sajátítják el a horvát nyelvet, mint a németek. Szlavóniában ezek a magyarok a lakosság 8,25%-át teszik ki. A népszámlálási*

¹²⁷ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 4–5.

¹²⁸ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 12–13.

¹²⁹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 34–35.

¹³⁰ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 67–68.

¹³¹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17. 24–25.

¹³² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 29–30.

*adatok alapján bizonyossággal állítható, hogy a szlavóniai magyarok 59,46%-a (tehát három ötöde) beszél horvátul.*¹³³

A felső népiskola értesítői rendkívül értékes adatokat tartalmaznak (ezek nem szerepelnek az eszéki magyar népiskola iskolai jelentéseiben), ugyanis ezekben nemcsak az iskola tanulóinak anyanyelvére vonatkozó adatok jelennek meg, hanem kiterjednek a nyelvtudásra is. Ezek az adatok biztos, hogy közzétételre kerültek, mivel az iskola igazgatósága nyilvános terjesztésük révén világosan szeretne jelezni, hogy az iskolában szó sincs semmiféle magyarosításról a horvát anyanyelvű tanulók körében. Minden elérhető értesítőtől egyértelműen kitűnik, hogy az iskola összes tanulója tudott magyarul, és csak egy kisebbség (tanévtől függően a diákok 20% és 25%-a) tudott a magyar mellett horvátul vagy németül is, vagy mind a három nyelven, melyeket akkoriban Eszéken beszéltek (vö. 8. táblázat).¹³⁴

Tanév	Csak magyarul	Magyarul és horvátul	Magyarul és németül	Magyarul, németül és horvátul
1914/1915.	30	23	26	17
1915/1916.	17	30	43	50
1916/1917.	34	56	40	81
1917/1918.	70	46	41	106

8. táblázat – A magyar felső népiskola tanulóinak nyelvismeret szerinti megoszlása

A 9. táblázat adataiból látható, hogy az iskola tanulóinak abszolút többségét olyan szülők gyermekei alkották, akik a vasút alkalmazásában álltak. Csak két gyermek szülei tartoztak a módosabb társadalmi réteghez, akik a nagybirtokosok közé sorolhatók. Másrészt látható, hogy a kisbirtokosok gyerekei közül jóval kevesebben voltak, mint más foglalkozáshoz tartozók.¹³⁵ Mindenesetre tisztán kivehető, hogy az iskola tanulóinak szülei között a városi lakosság volt a domináns, tehát azok, akik nem mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoztak (iparosok, kereskedők, különböző tisztviselők, állami alkalmazottak, vasúti dolgozók stb.).

Tanév	Nagybirtokos	Kisbirtokos	Vasúti alkalmazott	Kézműves és/vagy kereskedő	Közalkalmazott	Egyéb
1914/1915.	-	3	52	21	6	14
1915/1916.	-	-	76	31	6	17
1916/1917.	2	10	110	47	19	23
1917/1918.	2	25	110	40	24	62

9. táblázat – A tanulók szüleinek foglalkozás szerinti megoszlása a magyar felső népiskolában

¹³³ Suhe brojke – Magjari u Slavoniji. *Narodna obrana*, 9. siječnja [január] 1904. 1.

¹³⁴ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 34–35.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 67–68.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17. 24–25.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 29–30.

¹³⁵ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1914/15. 34–35.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 67–68.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17. 24–25.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 29–30.

Az első világháború eseményei miatt a katonaság használatba vette a középiskola helyiségeit, így az oktatás ideiglenesen szünetelt, majd áthelyezésre került. Az első három osztály az eszéki Ferences kolostor helyiségeiben, míg egy osztály a püspöki szeminárium-ban folytatta a tanulmányait.¹³⁶ Az iskolavezetés és a városvezetés mindent megtett annak érdekében, hogy legalább az iskolaépület egyes helyiségei felszabaduljanak, de ebben a kérdéskörben a hadügyminisztériumban folyamatosan elutasító döntések születtek.¹³⁷ Az 1915/1916-os tanévtől az 1917/1918-as tanévig az oktatás bérelt házakban zajlott, melyek a Vučenović, Weisz és Vorberger családok tulajdonában voltak, az akkori Vasút utca (Kolodvorska ma Radićeva) 52-es, 54-es és 54a szám alatt.¹³⁸ Érdekes, hogy még így, a háborús viszonyok között is szerveztek tanórán kívüli programokat. 1916 nyarán a diákok és tanáraik kirándulást tettek Erdődre és Belistyre, 1917-ben Máriagyűdre és Bellyére, 1918. március 19-én Pécsre kirándultak, április 18-án pedig látogatást tettek az eszéki gyufagyárban.¹³⁹ Erdődön Cseh Ervin földbirtokos volt a házigazdájuk, akinek a diákok „néhány hazafias dalt énekelték, amit a nagylelkű úr cukorkával jutalmazott”. Belistyén a tanulókat Guttman báró fogadta, megismerhették birtokát, fűrészmalmát és üzemét, a Vöröskereszt kórházát, míg Valpón a katolikus templomot és Normann gróf kastélyát, valamint a kastélyt övező parkot nézték meg.¹⁴⁰

A behívóparancsok miatt általános tanárhiány lépett fel, így a megmaradt tanári kar nemcsak a kötelező óraszám felül dolgozott pénzügyi kompenzáció nélkül, de a tanárok nagy összegű hadikölcsönt is felvettek, fejenként 100–200 koronát (a tanári karhoz lásd a 10. táblázatot).¹⁴¹ A diákok háborús célokra szederlevelet (amiből 13 kg-ot gyűjtöttek az 1915/1916-os tanévben), valamint „nagy” mennyiségű rezes, különféle téli ruhákat, cigarettát, könyveket és egyéb más dolgokat gyűjtöttek a katonáknak. A lányok a női kézimunka órákon katonai zsákokat és téli sapkákat varrtak a fronton harcolóknak.

„(...) A diákok körében általánosságban érezhető volt a depresszió, különösen azok-nál, akiknek az apjuk a hadseregben szolgált. (...) A testnevelés órákon nagyon szívesen felvették a katonai sapkákat és gyakorolták a fegyverkezelést. Lelkesedéssel énekelték a háborús dalokat, szívesen hallgatták a harctérről hazatérő hőseink da-lait. Az V. (I.) osztályból két diákunk észrevétlenül elhagyta a szülői házat és óriási lelkesedéssel indultak a katonák után, akik a harctérre mentek. Természetesen út-közben a katonák ezt észrevették és visszaküldték őket otthonaikba.”¹⁴²

¹³⁶ Der Unterricht im Gymnasium. *Die Slavonische Presse*, 29. Januar [január] 1915. 2.

¹³⁷ Die Schulgebäude können auch weiterhin nicht verwendet werden. *Die Slavonische Presse*, 23. August [augusztus] 1916. 2.

¹³⁸ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 9.

¹³⁹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17. 11.; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 12.

¹⁴⁰ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 57.

¹⁴¹ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 40–41.

¹⁴² ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1915/16. 41–42.

Tanító/nő neve	Oktatott tantárgy	Osztály	Heti óra- szám	Szolgálati időtartam
Tailsbauer Miklós igazgató				
Dr. Cservinka Jenő	Osztályfőnök Természetrajz	V. I–V.	17	1
Kocsner Róbert	Német nyelv Magyar nyelv	IV–V. V.	17	6
Maksa Béla	Osztályfőnök Magyar nyelv Latin nyelv	III. II.b, III.a III., V.	19	3
Mártonffy Ernő	Osztályfőnök Magyar nyelv Latin nyelv Történelem	I.a I.a I.a, IV.a II.a, II.b, III.	20	1
Mrkobrad György	Horvát nyelv	I.b, II.a, II.b, III., IV.	18	6
Rozmán Gyula	Számтан Természetтан	II.a., II.b., III., IV., V., IV.	19	1
Simon Ilona	Földrajz Történelem	I.a, II.a, II.b IV.	15	7
Simon Károly	Osztályfőnök Magyar nyelv Latin nyelv	II.a II.a, IV. II.a	14	4
Soós András	Osztályfőnök Rajzoló geometria Szabadkézi rajz	II.b I.a, II.a, II.b, III., IV. III., IV.	20	3
Welle Olivér	Osztályfőnök Német nyelv	I.b I.b, II.b, III.	14	20
Perčić Ferenc	Római katolikus hittan	I.a, I.b, II.a, II.b, III., IV.	8	10
Dömötör Boriska	Rajzoló geometria Számтан Egész napos fel- ügyelet	I.b I.a, I.b	12	9
Sárcsevich Károly	Torna Egész napos fel- ügyelet	Minden osztály	10	10

Szabó Marianna	Női kézimunka Földrajz Szépírás Háztartástan	Minden osztály I.b I.a, I.b, II.a, II.b IV.	17	12
Szilvágyi Irén	Leánytorna	Minden osztály	4	
Borenich Róbert	Ének	III., IV.	2	
Dr. Rechnitz Emil	Egészségtan	IV.	1	
Sonnenschein Zsigmond	Horvát nyelv	I.a	4	
Ágoston Sándor	Református hittan	Minden osztály		
Bogdanović, Lazar	Ortodox hittan	Minden osztály		
Dr. Ungár Simon rabbi	Zsidó hittan	Minden osztály		
Walther Antal	Evangélikus hittan	Minden osztály		

10. táblázat – Az eszéki felső népiskola tanári kara az 1917/1918. tanévben¹⁴³

A magyarok elvándorlása és az iskolák megszűnése

Az eszéki magyar iskolák 1918. október végén a városban kialakult kaotikus események és utcai lövöldözések miatt beszüntették működésüket. Miután a rögtönítélő bíróság egész Verőce megyére kiterjedő rendkívüli közleményt adott ki, az 1500 fős nemzetőrségnek nagy erőfeszítések árán sikerült helyreállítani a rendet a városban. 1918. október 31-én feloszlatták az eszéki magyar elemi és felső népiskolát, továbbá felfüggesztették az elemi iskola már megkezdett bővítését is. Az eszéki magyar iskola épületegyüttese a Radićeva és a Gundulićeva utcában az újonnan alakult állam tulajdonába került.¹⁴⁴

A magyar iskolák bezárása mellett – ebben az erősen magyarellenes légkörben – a *Szlavóniai Magyar Újság*¹⁴⁵ kiadása is megszűnt. Utolsó, nyomtatásban megjelent lapszámában felhívással fordult a szlavóniai magyarsághoz, hogy földjeiket ne adják el Szlavóniában, melynek hatására a Nemzeti Tanács Bizottsága tovább szigorította az eladást, az eszéki sajtó pedig emiatt továbbra is határozottan lépett fel éles és szigorú stílusával az újsággal szemben, farkasembernek titulálva például Poliány Zoltán főszerkesztőt.¹⁴⁶ A *Szlavóniai Magyar Újság* helyett új lap kiadását tervezték *Testvériség (Bratstvo)* néven, amelynek főszerkesztője Berényi Zsigmond, az eszéki magyar iskola tanítója lett volna, és fő céljainak pedig a „horvátok és szerbek, valamint a magyar anyanyelvű délszláv állampolgárok közötti jó kapcsolatok propagálását és ápolását” tűzte ki. Figyelemre méltó, hogy az amúgy rendkívül magyarellenes *Jug*-ban publikált írás hogyan reagált az új sajtótermék megjelenésére, miszerint, erre „szükség volt, mert a hozzánk csatolandó egykori magyar te-

¹⁴³ ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1916/17; ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1917/18. 6–8.

¹⁴⁴ Madžarske škole u Osijeku zatvorene. *Jug*, 31. listopada [október] 1918. 2.

¹⁴⁵ Uspostavljen red u Osijeku; Szlavóniai Magyar Újság kiadása megszűnik. *Jug*, 31. listopada [október] 1918. 2.

¹⁴⁶ Szlavóniai Magyar Ujsag. *Jug*, 10. studenog [november] 1918. 3.

rületeken a nyelvünket nem értő magyar családok ezrei is állami fennhatóságunk alá kerülnek, ezért őket magyar nyelven kell tájékoztatni az új lehetőségekről”. Megjegyzi továbbá, hogy a sajtótermék az új kormány hozzájárulásával jelenne meg.¹⁴⁷ Szinte felfoghatatlan a Jug ilyenfajta megnyilvánulása, illetve pálfordulása, mellyel elismerte volna egy magyar nyelvű sajtóorgánium létjogosultságát, valamint annak tényét, hogy számos olyan magyar család él ezen a területen, akik nem beszélik a horvát nyelvet. Az újság azonban soha nem jelent meg.

1918 novemberében a magyarok tömeges kivándorlásba kezdtek Eszékről Magyarországra, ami oda vezetett, hogy a vasúti forgalom gyakorlatilag leállt, melynek eredményeképpen sajtófelhíváson keresztül próbáltak munkaerőt toborozni, megszólítva minden „18–32 év közötti, egészséges, horvát vagy szerb nyelvet jól tudó férfit, hogy jelentkezzen”, a „távozó vasutasok” helyére.¹⁴⁸ Az Eszéken maradt magyar vasutasok saját érdekeik érvényesítéséhez jogvédő szervezetet hoztak létre. Delegációjukat Martonffy professzor vezetésével, a vasutak biztosa, Wilder fogadta Zágrábban, akinek a küldöttség vezetője az eszéki vasutasok igényeit közvetítette. A biztos ígéretet tett, hogy a dolgozók, akárcsak magyarországi kollégáik, járandóságukat megkapják. A magyar iskolákkal kapcsolatosan kijelentette, hogy azok továbbra is működni fognak, de „egy oktatási biztos felügyelete alatt, aki gondoskodik az iskola tanárainak és professzorainak fizetéséről”, illetve garantálta az iskola épületegyüttesének visszaszolgáltatását. Az eszéki vasutasok közgyűlésén 1918. december 13-án este Martonffy beszámolt a tárgyalás eredményéről, amely feszült légkörben zajlott. A vezetők csak nagy nehézségek árán tudták megfékezni az eluralkodó sztrájkhangulatot. Végezetül megállapodtak, hogy küldöttséget indítanak Budapestre a Magyar Államvasutak vezetőségéhez, miután Zágrábban követeléseiket csak részben teljesítették.¹⁴⁹

Közvetlenül 1918 karácsonya előtt az Eszéki Rendőrkapitányság parancsot adott az eszéki magyar felső népiskola négy tanárának az országból való kitoloncolására. Bár a tanárok tagadták, hogy bármiféle jogsértést követtek volna el, karácsony napján mégis kénytelenek voltak elhagyni a várost. A kiutasított pedagógusok kézhez kapták a felmondásukat. A döntés ellen fellebbeztek a MÁV pécsi vezetőségénél, azok pedig a magyar kormány védelmét kérték. A magyar kormány beavatkozásának köszönhetően rövid időre sikerül kedvére tenni a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormányának, így az engedélyezte az eszéki magyar iskolák további működését. Ennek következtében 1919. január elején újra megnyíltak a magyar iskolák, a kiutasított tanárok pedig visszatérhettek munkahelyükre.¹⁵⁰ Ez az állapot csak átmenetileg tartott, mivel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya újra napirendre vette a magyar vasutasok 1918. decemberi „sztrájk”-kérdését, elbocsátva az eszéki vasút szinte valamennyi magyar alkalmazottját, illetve a magyar iskolák csaknem valamennyi tanárát. A magyarok tömeges elvándorlása a városból 1919. január végén tovább folytatódott, melynek során mindkét eszéki magyar iskola valamennyi

¹⁴⁷ Jugoslavenski list na madžarskom jeziku. *Jug*, 8. prosinca [december] 1918. 2.

¹⁴⁸ Namještenje željeznica. *Jug*, 10. studenog [november] 1918. 4.

¹⁴⁹ Pokret osječkih željezničara. *Jug*, 14. prosinca [december] 1918. 2.

¹⁵⁰ Az eszéki kiutasított magyar tanárok visszahelyezése. *Pécsi Napló*, 1919. január 3. 4.; Visszahelyezték a Máv. eszéki magyar tanárait. *Pesti Napló*, 1919. január 7. 9.; Visszahelyezték az eszéki magyar tanárokat. *Az Újság*, 1919. január 7. 7.

tanára gyakorlatilag áttelepült.¹⁵¹ Végül, az eszéki városvezetőség 1919. február 5-i döntése értelmében az eszéki magyar iskolákat ismételt és véglegesen bezárták. Az iskolaépületeket az állam az Eszéki Kereskedelmi Középiskolának adta át használatra.¹⁵²

4. kép – A Radičeva és a Gunduličeva sarkán található épületegyüttes mai modern megjelenése, amely 1897-től 1919-ig a magyar elemi és felső népiskolához tartozott (ma az épületet az eszéki jogi kar használja)

¹⁵¹ MNL OL Z 1524. 16.761/919; 26.125/919; 2813/919; 77.003/919.

¹⁵² Az eszéki magyar középiskolát bezárták. *Világ*, 1919. január 31. 7.; Megszűnt a magyar középiskola Eszéken. *Pécsi Napló*, 1919. január 4. 2.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola épülete 1897-ben (a mai Radićeva és Gundulićeva sarkán az emeletráépítés és a hozzáépítés előtt). <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1906. szeptember 9. 586.
2. kép	Az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola épülete emeletráépítés után (1908 körül). Zempléni Múzeum képeslevezőlap-gyűjteménye, ltsz. 0120457. https://gallery.hungaricana.hu/en/SzerencsKepeslap/1185941/ [2025. 03. 24.]
3. kép	Magyar kápolna az eszéki magyar tanítási nyelvű elemi népiskola épületében. 1909. <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1909. július 11. 586.
4. kép	A Radićeva és a Gundulićeva sarkán található épületegyüttes mai modern megjelenése, amely 1897-től 1919-ig a magyar elemi és felső népiskolához tartozott (ma az épületet az eszéki jogi kar használja). A szerző felvétele.

FORRÁSOK

DAOS	Državni arhiv u Osijeku
GPO	Gradsko poglavarstvo Osijek
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Z 1524	Magyar Államvasutak Igazgatósága, Bizalmas jelzésű iratok (1888–1949)

NYOMATOTT FORRÁSOK

ESZÉK/OSIJEK ÉRTESÍTŐ 1906/07– 1917/18	A Magyar Királyi Államvasutak eszéki/osijeki elemi népiskolájának értesítője az [...]. tanévről.
SBORNIK ZAKONAH 1905	Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, Kraljevska zemaljska tiskara, Zagreb, 1905.
SZLAVÓNIA 1904	Szlavónia. Magyarajkuak. Az 1903. évben történtek és az 1904. évben teendők. Budapest, 1904. (Az idegenbe vándorolt magyar honosok nemzeti gondozása)

SAJTÓFORRÁSOK

Az Ujság, 1919
Budapesti Hírlap, 1897, 1898, 1908, 1909, 1913
Die Drau, 1895, 1896, 1904
Die Slavonische Presse, 1915, 1916
Jug, 1918

Magyarország, 1898
Narodna obrana, 1904, 1907, 1908, 1909, 1911, 1913, 1914
Pécsi Közlöny, 1899
Pécsi Napló, 1907, 1908, 1910, 1911, 1913, 1919
Pesti Hírlap, 1895, 1909, 1912, 1913
Pesti Napló, 1909, 1919
Svjetlost, 1913
Szlavóniai Magyar Újság, 1912
Vasárnapi Újság, 1909
Világ, 1919

IRODALOM

- ARTUKOVIĆ 2010 ARTUKOVIĆ, Mato: Biskup Strossmayer i pitanje jezika u školama „Mađarskih kralj. državnih željeznica“ u Hrvatskoj“. *Croatica Christiana periodica* 34. (2010):66. 153–169.
- BURKE 2001 BURKE, Peter: *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, 2001.
- FILIPOVIĆ 2023 FILIPOVIĆ, Sergej: *Srednje školstvo u Osijeku (1918–1941)*. Disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu. Zagreb, 2023.
- KASABAŠIĆ 1996 KASABAŠIĆ, Miroslav: „Školstvo“. U: *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Ur. MAŽURAN, Ive. Osijek, 1996. 192–203.
- NJARI 2023 NJARI, Denis: „Mađari u Osijeku od 1895. do 1918. – vrijeme organiziranja i demonstracija“. *Osječki zbornik* 38. (2023) 65–90.
- SRŠAN 1996 SRŠAN, Stjepan: *Prometnice i gradski promet*. U: *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Ur. MAŽURAN, Ive. Osijek, 1996.
- SRŠAN 2008 SRŠAN, Stjepan (prir.): *Zapisnici grada Osijeka od 1896. do 1901. godine*. Osijek, 2008.
- VRBANUS 2016 VRBANUS, Milan: *Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja. U: Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*. Ur. ŠVOGER, Vlasta – TURKALJ, Jasna. Zagreb, 2016. 187–224.

Hungarian Schools in Osijek in the Time of Austria-Hungary

by Denis Njari

(Summary)

The paper encompasses the period of the First Elementary and Secondary School, founded in Osijek in the late 19th century, with the assistance from the Hungarian Royal State Railway when classes were conducted in Hungarian. The paper is based on Hungarian and Croatian archival records as well as newspaper articles reporting on the above-mentioned institution and its associated occurrences. Attention has been drawn to the role and significance of the school in promoting the Hungarian language and culture for the Hungarians of Osijek and the surrounding area. As the school operated during a period of unstable Hungarian–Croatian relations, the political and social impact of the school on the Croatian population has also been analysed. The paper endeavours to contribute to a deeper understanding of the historical and cultural context of the Hungarian minority in Osijek and to highlight the complex demands placed on the school. These expectations involved acting as the central Hungarian national institution while at the same time ensuring that its operation did not make the local Croatian population feel threatened.

MŰHELY

Ungvári Zsuzsanna

Az ELTE IK Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet digitális gyűjteményei – ritka kincsek virtuális „tárháza”

Bevezetés

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Karán (ELTE IK) működő Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet térképtára a tavalyi évben ünnepelte fennállásának 70. évfordulóját. Az 1954-ben létesített – akkor még csak – könyvtárat dr. Irmédi-Molnár László (1895–1971) hívta életre azzal a céllal, hogy biztosítsa a tanszék oktatói és hallgatói számára a szükséges szakirodalmat és térképanyagot.

A könyvtár szerkezete, funkciója és felépítése 70 év alatt számos változáson ment keresztül, melynek rövid áttekintését adjuk a tanulmányban, egészen addig a pontig, amíg 2023-ban létrejött az archívum, amely gyűjteményünk régebbi darabjait őrzi. Az archívum ad otthont régi térképeinknek, atlaszainknak és számos további ritka eszköznek is. Jelentős darabokat őrzünk a glóbuszok, a dombormodellek és a szemléltető eszközök csoportjaiból. Ezen gyűjteményrész történeti alakulásának bemutatásán túl az olvasó megismerkedhet az egyes részegységekben őrzött unikális darabok sorsával, jelenlegi szerepével.

A gyűjteményünk eredeti formájában nehézkesen használható, s viszonylag korlátozottan tudja betölteni az új kor által támasztott funkcióit. Az oktatás és kutatás támogatásához szükséges volt az anyagok digitális átmentése. Ez az elmúlt évtizedben három különböző fejlesztés során valósult meg: létrejött a Virtuális Glóbuszok Múzeuma (VGM), a Virtuális Dombormodellek Múzeum (VDM) és a Szertár.

A VGM nemzetközileg is ismert, és nemcsak a benne bemutatott glóbuszok számát tekintve, hanem a hozzájuk tartozó leírások szakmaisága miatt is egyedülálló gyűjtemény. A VDM is nagyobb volumenű virtuális gyűjtemény, melyben az intézet állományában fellelhető, értékes, sokszor egy példányos dombormodelleket mutatjuk be, majd háromdimenziós, virtuális modellként tesszük közzé őket. A Szertár e pillanatban három oktatási segédeszközt mutat be, azok részletes használati útmutatójával és nagy felbontású, szkennelt képével együtt. Ezeket modern webes technológiák segítségével újítottuk meg és tettük „kipróbálhatóvá”.

Bármely gyűjteményrész anyagát is vizsgáljuk, az oktatásban és ismeretterjesztésben jól használható eszközökről van szó, így virtuális megjelenítésük több mint az eredeti tárgyak túléltetése. Azon túl, hogy enélkül a tárgyak egyszerűen feledésbe merülnének, digitalizálásuk a kartográfiai örökség megmentésében is fontos szerepet játszik. A cikkben részletesen kitérünk a virtuális gyűjtemények létrehozásának módszerére, jelenlegi hozzáférhetőségére és az egyetemi és közoktatásban, illetve a kutatásban játszott szerepére.

A térképtár és az archívum

A Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet Könyv- és Térképtárában könyveink, atlaszaink és térképeink mellett föld- és éggömböket, dombormodelleket és számos hagyatékot is őrzünk az 1954-es alapítás óta. A teljes állomány ma közel 8000 dokumentumot tartalmaz. A térképtári gyűjtemény régi és ritka anyagából Oláh Krisztina egykori térképtárvezető kollégánk 2023 őszén létrehozta az intézeti archívumot, amely speciális körülmények között őrzi és mutatja be a régi térképeket, atlaszokat, a hagyatéki anyagok kincseit, a – sok esetben egy példányos – föld- és éggömböket, dombormodelleket.

1. kép – Kiállítás az archívumban

A Könyv- és Térképtár rövid történeti áttekintése

Könyvtárunk a budapesti Puskin utcában kezdte meg működését az 1953/1954-es tanévben, majd 1965-ben átköltözött a régi Ludovika Akadémia épületébe, ahol több mint 30 éven át szolgálta az egyetemi oktatás és kutatás igényeit. 1972–1990 között számos titkos, főleg topográfiai térképeket őrzött a gyűjtemény, ezek a térképek a mai napig megtalálhatók itt, immáron a „titkos” minősítés nélkül. 1998-ban a Térképtudományi Tanszék Lágymányosra, a Pázmány Péter sétány 1/A. szám alá, vagyis a Lágymányosi Campus Északi Tömbjébe költözött, vele a könyvtár is. Az új helyszínen már csak szervezeti változások történtek, 2002-ben megalakult a TTK Kari Könyvtár, ebbe tagozódott be a korábbi környezetfizikai tanszékcsoport állománya, amelyhez a térképtár tartozott. 2003-ban a Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék az Informatikai Karhoz csatlakozott, amely a könyvtári állományt 2006-tól vette át. 2020-ban az IK szervezeti átalakulása miatt a tanszékből intézet lett. A gyűjtemény nem nyilvános könyvtár, de oktatási és kuta-

tási célra igénybevehető más egyetemek oktatói, hallgatói és kutatóintézetek munkatársai számára is.¹

A könyvtár és a térképtár gyűjtőköre

A könyvtár gyűjtőköre a térképtudomány, geodézia, földrajz és a határtudományok hazai és külföldi szakirodalma (tudományos könyvek, monográfiák, lexikonok, kézikönyvek, jegyzetek), valamint az intézetben készült disszertációk, szakdolgozatok és diplomamunkák. Ez utóbbiak teljes digitalizálása 2025-ben kezdődött, és ezután kerül majd fel az ELTE EDIT repozitóriumába.²

A térképtár gyűjtőkörébe főleg térképek, atlaszok, falitérképek, dombormodellek és földgömbök tartoznak, de van régi neves térképészekről készült portré- (24 db) és a régi terepfelméréseket bemutató festménygyűjteményünk (18 db) is. Az archívumban az 1850 előtti kiadású térképeket (200 db), a ritka atlaszokat (70) és könyveket (77 db), a föld- és éggömböket (51 db) és a dombormodelleket (33 db) őrizzük, továbbá a szakma jeles képviselőinek hagyatékait. A térképtár örökségként kapta a Magyar Földrajzi Intézet Rt. megmaradt térképanyagát, a Honvéd Térképészeti Intézet térképeinek egyes példányait, ezen kívül Irmédi-Molnár László korábbi tanszékvezető egyetemi tanár és dr. Takács József (1901–1986) térképész–geográfus hagyatékát, aki főleg a földrajzi nevek helyesírásában jeleskedett, valamint a Magyar Földrajzinév-bizottság egyik alapító tagja is volt.³

Az elmúlt 70 évben a Könyv- és Térképtár elsődleges feladata az oktatás és kutatás szakirodalommal és térképekkel való kiszolgálása és támogatása volt, ezért a gyűjtemény törzsanyaga ehhez alkalmazkodott. A nagyméretarányú topográfiai térképekből számos sorozat található meg a térképtárban. Az egyik legnagyobb példányszámú az *Egységes Országos Térképrendszer* 1:10 000-es szelvényei, amelyből több mint 4000 db van. Ezt a hallgatók nagyméretarányú térképezési gyakorlathoz, valamint térképkészítési feladatokhoz tudják felhasználni az ország bármely területéről. A térképtárban megtalálhatók még más topográfiai térképrendszerek, például a 2,5 milliós méretarányú topográfiai világtérkép-sorozatok, de számos egyéb közepes- és kisméretarányú térképpel és tematikus térképpel is rendelkezünk.

A föld- és éggömbök az elmúlt kétszáz évben fontos szerepet játszottak az iskolai földrajzoktatásban. Mária Terézia *Ratio Educationis* rendelete (1777) előírta többek között azt is, hogy az oktatási intézményeket megfelelő tanszerekkel és tankönyvekkel lássák el. Sajnos a 18. században a technikai feltételek még nem kedveztek a föld- és éggömbök tömeges gyártásának, így ekkoriban leginkább a tanárok vagy diákok által készített kéziratos glóbuszokat használták, amelyekből igen kevés maradt fent, például a debreceni tógátus diákok kéziratos földgömbjei, amelyet ma Debrecenben, a Református Kollégium Könyvtárában őriznek. Az ezt követő további reformok és rendeletek következményeként a magyar nyelvű földgömbök kötelező felszereléssé váltak az iskolákban, hiszen az 1868. évi népoktatási törvény kötelezővé tette a földrajzoktatást. Mivel ekkoriban Magyarországon nem volt alkalmas technológia és vállalkozás a glóbuszgyártásra, ezért külföldről kellett beszerezni.⁴

1 VEREBI 2011.

2 <https://edit.elte.hu/> [2025.08.22.]

3 VEREBI 2011.

4 MÁRTON – TORONYI 2020.

Ebben az időben, kb. 1860 után jelentek meg az első magyarított földgömbök, és ezekből számos példány fennmaradt különböző könyvtárak, gyűjtemények vagy magángyűjtők tulajdonában. Az intézeti térképtárban is találunk jó pár példányt ebből az időszakból, amelyek a prágai, később roztoki (ma Roztoky nad Vltavou) székhelyű Felkl János és fiai cégének vagy a berlini székhelyű Schotte Ernő és társa kiadásában jelentek meg.⁵ Ebben az időszakban a földgömbök egy-egy térképprajzzal, de több nyelven készültek: a névrajz magyarítását a kor két neves földrajztudósa, Hunfalvy János és Gönczy Pál végezte. A századforduló előtt alapította Kogutowicz Manó a Magyar Földrajzi Intézetet (később Rt.) (1890), amely szintén rengeteg térképet, iskolai atlaszt és földgömböt gyártott az 1930-as évekig. Ezek példányai szintén fellelhetők az intézeti térképtárban. Számos földgömbünk van a Kartográfiai Vállalattól. A cég a második világháború után alakult, éppen a háború után megnövekedett polgári térkép-, atlasz- és földgömbigények kielégítésére.⁶ A fentiekén kívül számos külföldi kiadású földgömb, néhány domborgömb, holdgömbök és éggömbök is találhatóak a gyűjteményben. Érdekességgént említem meg, hogy a tárban némely földgömb térképnymata is megtalálható.

A *dombormodellek* olyan 3D-s térképszerű ábrázolások, amelyek a Föld felszínének egy részletét ábrázolják úgy, hogy a terület domborzata kiemelkedik a síkból, erre feszül rá a térkép síkrajza (vízrajz, közlekedési hálózat, települések stb.). A domborzatot általában (2–5-szörös) magassági torzítással ábrázoljuk, azért, hogy a terület kiemelkedjen annyira a síkból, hogy az látványos legyen, de ne túlzó. A dombormodellek éppen ezért igen népszerű szemléltető eszközök voltak a földrajzoktatásban, mert a harmadik dimenzió bevonása könnyebben értelmezhetővé teszi a térképet. A terepformák szemléltetése erősen támogatja a földrajztanítást, mivel ily módon, kellőképp szemléletesen ábrázolható például az, hogy teljesen más felszínformák jellemzők egy vulkanikus eredetű területen, mint egy mészkővidéken.

A dombormodellek változatos méretben készülnek a kicsi, asztali használatra tervezettől (kb. 20×30 cm-estől) egészen a nagyméretű faliképekig. Anyaghasználatuk szintén sokszínű. Készülhetnek fémből, gipszből, műanyagból vagy gipsszel és papírral borított

2. kép – Néhány földgömb állványa megsemmisült, ezek lógatva vannak tárolva

⁵ MÁRTON – UNGVÁRI 2021.

⁶ MÁRTON 2025.

falemezből. A dombormodellek számos előnnyel rendelkeznek a szemléltetés és az oktatás területén, itt azonban két hátrányukat említem meg. Az egyik, hogy a tárolásuk nem egyszerű: sokszor nagy kiterjedésűek, emellett akár 10 kg feletti súllyal is rendelkeznek. Ezek legjobban a falra rögzítve helyezhetők el, ezáltal ki vannak téve a környezeti ártalmaknak (erős napsugárzás, páratartalom-változás, egyéb fizikai behatások). A kisebb méretű, műanyaglapokból domborított, így viszonylag kis súlyú térképek tárolása sem egyszerű: az öregedő műanyag könnyen reped, törik, ezekből sem lehet túl sokat egymásra halmozni, mivel elcsúsznak egymáson. A II. világháború után a műanyag termékek elterjedésével a dombormodellek sorozatgyártása jócskán egyszerűsödött, mindamellett meg kell jegyezni, hogy bármely más anyagból készült modell elkészítése igen munka- és időigényes, ezért kevésbé jellemző a sorozatgyártás, és sok egyedi példány létezik a dombormodellekből. Ezek jelentős kulturális értékkel bírnak, érdemesek arra, hogy jelen állapotukban digitalizáljuk és közkinccsé tegyük őket.

3. kép – Kézzel festett, fém dombormodell. Hügelrand, 1:12500, kiadta Mod. V. v. Reitzner Wien. Mérete: 21,2×15,2×0,8 cm

Kis számban ugyan, de vannak egyéb *földrajzoktatást támogató eszközeink* is, például koronglexikon, napmagasság-mutatók, planiszféra stb. Ezeket a Szertár fantázianevű, virtuális gyűjteményünkben dolgoztuk fel és ismertetjük részletesen.

Virtuális gyűjteményeinkről

Gyűjteményünk eredeti formájában nehézkesen használható, s viszonylag korlátozottan tudja betölteni a modern kor által támasztott követelményeket, például egyszerű online keresőfelület nincs hozzá, ezáltal nem lehet előnézetben megtekinteni ezeket az anyagokat. Többek között azért, hogy minél inkább hozzáférhető tegyük a gyűjteményt, vala-

mint az oktatás és kutatás támogatásához szükséges volt az anyagok digitális átmentése. Ez az elmúlt évtizedben három különböző fejlesztés során valósult meg: létrejött a Virtuális Glóbuszok Múzeuma (VGM), a Virtuális Dombormodellek Múzeum (VDM) és a Szertár. Ebben a részben ezek létrejöttét és tartalmát mutatjuk be röviden.

A Virtuális Glóbuszok Múzeuma

A VGM Intézetünk legrégebbi és egyben legismertebb virtuális gyűjteménye, amelyben régi és korunkbeli föld- és éggömbök és ritkább esetben egyéb égitestek virtuális 3D-s hasonmásai szerepelnek. A projekt 2007-ben indult prof. dr. Márton Mátyás és dr. Gede Mátyás vezetésével, amely célja kezdetben a Kartográfiai Vállalat glóbuszkiadványainak digitalizálása és összegyűjtése volt; ez a cél aztán hamar kibővült: azóta minden magyar kiadású vagy magyar vonatkozású glóbuszt keresünk és digitalizálunk lehetőség szerint.⁷ A VGM-ben jelenleg (2025-ben) közel 190 virtuális glóbusz van, és minden évben sikerül néhány példánnyal növelni a számukat. A virtuális glóbuszok készítéséről több cikkben is beszámoltunk.⁸ A gömbről először nagy felbontású, egymással átfedésben lévő fotósorozatot készítünk, majd ezt állítjuk össze hagyományos kézi georeferálással vagy automatikus feldolgozással virtuális gömbbé. Újabban inkább automatikus feldolgozást alkalmazunk, mivel ezáltal jelentős mértékben csökken a feldolgozási idő. A glóbuszok 3D-s modelljét egymással jelentős átfedésben lévő képekből az alkalmazott szoftver Structure from Motion típusú algoritmus⁹ használatával állítja össze. Az algoritmus azonosítja a két kép közös pontjait, majd több ilyen pontból kiszámítja a két kép egymáshoz viszonyított térbeli állását, amiből aztán visszanyerhető lesz a felületek pontszerű modellje. A pontfelhőből felület interpolálható, amelyre ráfeszítjük a lefényképezett textúrát.

Szerencsésebb eset, ha megvan a földgömb nyomata is, ugyanis ezek sokszor szebb állapotban őrződtek meg, mint maguk a gömbök. Míg a nyomatokat fénytől és erős páratartalom-változásoktól megóvva, zárt szekrényekben tárolták, addig a gömbök a környezetbefolyásoló hatásoknak erősen kitett helyen szoktak állni, például a Nap által megvilágított nyílt polcon, de a nedves kendős tisztítás sem ideális, stb. A nyomatok szkennelése és georeferálása után ugyanúgy jön létre a 3D-s modell.

A weboldalra kétféle 3D modell kerül fel: az egyik beágyazódik a weboldalba, míg a másik egy a Google Earth Pro asztali verziójában megnyitható és a földgömbre feszíthető textúra, amely részletes összehasonlítást tesz lehetővé a mai földrajzi viszonyokkal. A virtuális gyűjteményben igyekszünk nemcsak képi, hanem szöveges anyagokat, leírásokat, tanulmányokat is közzétenni a gömbökről.¹⁰

⁷ MÁRTON 2018.

⁸ GEDE 2016; GEDE 2015; GEDE et al. 2013.

⁹ ULLMAN 1979.

¹⁰ A gyűjtemény a <http://vgm.elte.hu> címen érhető el.

4. kép – A Kartográfiai Vállalat 40 cm átmérőjű tektonikai földgömbje (1988)

Virtuális Dombormodellek Múzeuma (VDM)

A VDM is nagyobb volumenű virtuális gyűjtemény, melyben az intézetben fellelhető értékes, sokszor egy példányos dombormodelleket mutatjuk be, majd háromdimenziós, virtuális modellként tesszük közzé őket. Ezen dombormodellek mérete az egészen kicsitől (kb. 20×30 cm) a faliképekig (1–2×2–3 m) terjed. Az anyaguk szintén változatos: igazi ritkaságoknak számítanak az egyedi, nagy fatáblákra szegelt, szintvonalas domborzatábrázolást használó, majd papír- és gipszréteggel simított dombormodellek. A térképi anyag ezeken egyedi, kézi rajzzal és festéssel születt. Többségük 1950–1980 között keletkezett. A dombormodellek sorozatgyártása a műanyagok térhódításával terjedt el és vált a legnépszerűbb hordozóvá. A műanyaglemezre nyomtatott és domborított térképek tartalmilag talán a legrészletesebbek (hála a nyomtatásnak). Méretük alapján általában kicsi vagy közepes nagyságúak, bár akad közöttük néhány nagyobb (falitérkép méretű) példány is. Emellett az intézeti gyűjteményben még a fém és a gipsz anyagú modellekből is találunk néhány érdekes példányt.¹¹

A modellek digitalizálása fényképezéssel történt. A fényképezés módszere egy hagyományos fotogrammetria felméréshez hasonlít, amelynek során a terep egy részletéről – itt a dombormodellről – nagy felbontású, egymással jelentős (kb. 50%, de általában ennél jóval nagyobb) átfedésben lévő fényképfelvételeket készítünk. A felvételek több sorban és oszlopban készülnek. A fényképezéskor számos befolyásoló tényezőt azonosítottunk, amelyek kihívás elé állítottak minket, ezek pedig a következők: a fényképezés során érdemes szórt fényt használni, mivel a direkt megvilágításnál a modellek bizonyos részei becsillannak, amely fehér foltként jelenik meg a 3D-s modellen. A csillogás mértéke erősen függ a dombormodell anyagától (a műanyag például jobban csillog), valamint a felület fényességétől vagy mattságától. Az objektív tengelye lehetőleg minél inkább merőlegesen helyezkedjen el a dombormodellhez képest, így kevesebb olyan rész van, amely a mélység-élesség miatt homályos lesz (bár nagyobb magasságkülönbségek okozhatnak élességi problémát kisebb területeken). Ferde kameraállást csak a modell szélein használhatunk, olyan

¹¹ BALLA 1975; PETROV 1958.

esetben, amikor láttatni szeretnénk a modell vastagságát, de így is ügyelni kell arra, hogy a modelltől távolabbi részek ne kerüljenek be a képbe. A tárgy távolság a kisebb modellek esetén 30–40 cm, a nagyobbaknál (modell tartalmi részletességétől függően) 50–75 cm.¹²

A 3D-s modell SfM (Structure from Motion) algoritmust használó szoftver (Agisoft Metashape) alkalmazásával áll össze, hasonlóan a glóbuszokhoz. Az így elkészült 3D-s modelleket a Sketchfab nevű webes alkalmazásba töltjük fel, és onnan egy link segítségével ágyazzuk be a weboldalba. A 3D-modell mellett néhány alapvető információ olvasható még a modellekről, úgymint a jelzete, a készítés és a kiadás éve, valamint a készítő neve, az ábrázolt terület és a méretarány, valamint a modell fizikai méretei.¹³

5. kép – A Mátra dombortérképe (1:25 000). Fizikai méretei: 178×114×14 cm

Szertár

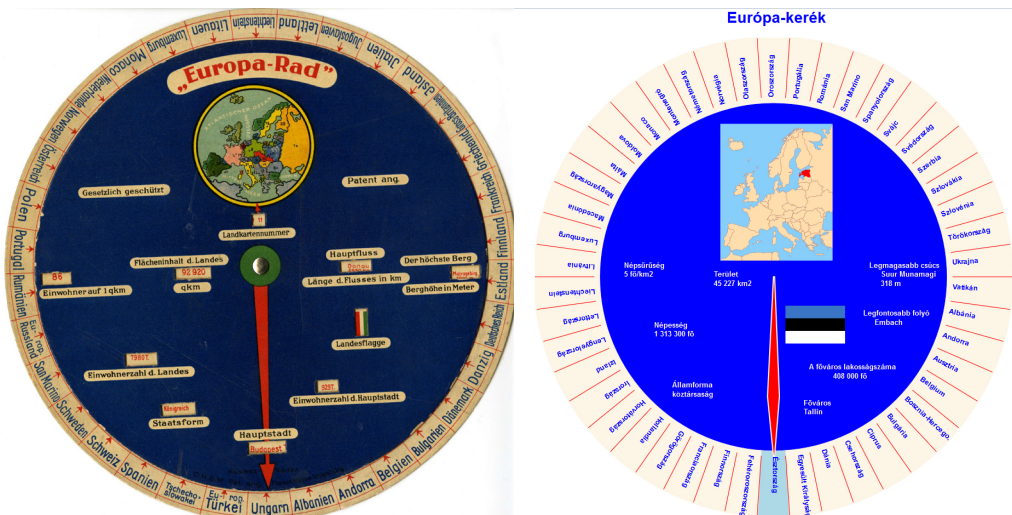
A Szertár a három gyűjtemény közül a legkisebb, jelenleg három oktatási segédeszközt mutat be, azok nagy felbontású képével, részletes működési magyarázatával.¹⁴ A Szertár azért különleges, mert az itt látható eszközökből készítettünk modern webes technológiák segítségével vizualizációkat, ahol a látogatók kipróbálhatják és részletesen megismerhetik ezen kellékek működését, amely a mai felhasználók számára nem biztos, hogy egyértelmű.

Ezen három tárgyat a 20. század első felében adták ki és használták az általános és középiskolai oktatásban. A legegyszerűbb ezek közül az Európa-kerék, amely valójában egy interaktív lexikon, amely korabeli országok legfontosabb statisztikai adatait tartalmazza, úgymint terület, népesség, népsűrűség, főváros, leghosszabb folyó stb. Emellett egy apró térképen látható maga az ország is. A virtuális változata Európa mai országait és azok válogatott statisztikai adatait mutatja be.

¹² PÁL et al. 2024.

¹³ A gyűjtemény a <http://terkeptar.elte.hu/vmrm> címen érhető el.

¹⁴ IRÁS – UNGVÁRI 2021.

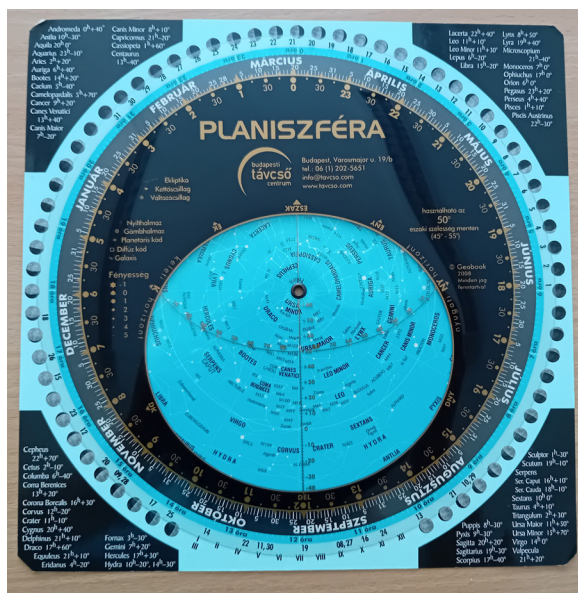

6. kép – Az „Europa-Rad” országlexikon eredeti és interaktív webes változata

Az összehasonlító időtárca keletkezése az időzónák bevezetése előtti időszakra tehető. Ezen játékos szerkezet segítségével a tárcsán megjelölt városok közötti földrajzi hosszúság és helyi időkülönbségek olvashatók le. A modern webes változatában a helyi idők mellett a zónaidők különbségei is szerepelnek a téli és nyári időszámítás figyelembevételével.

A három közül a legbonyolultabb eszköz a Napmutató, amelyről a Nap magassága olvasható le az év és egy nap bármely szakaszában. Segítségével jól követhető a Nap delelési magasságának változása különböző földrajzi szélességeken az év folyamán. A webes vizualizációban megadható a földrajzi helyzet és a dátum (év–hónap–nap–óra–perc pontossággal). Ehhez rajzolja és írja ki a napmagasságot, valamint új információként a Nap láthatóságának irányát, a napfelkelte és napnyugta időpontját.¹⁵

Ezt a virtuális gyűjteményt további eszközökkel szeretnénk még bővíteni. Az egyik ilyen „a Nap és a csillagok járása”-tárca, amelyről szintén a Nap magassága olvasható le. A másik egy planiszféra, amelyen az adott időpontban látható éjszakai égboltot lehet beállítani, és a csillagképek felismerésében nyújt segítséget. Emellett megállapítható velük az égi objektumok kelte és nyugta.

7. kép – A planiszféra

¹⁵ A gyűjtemény a <http://szertar.elte.hu> url-en érhető el.

Digitális gyűjtemények az oktatás és ismeretterjesztés szolgálatában

A fent ismertetett eszközök közül talán a térképek, atlaszok mellett a földgömbök azok az oktatási eszközök, amelyek továbbra is univerzálisan érhetők el a közoktatásban. A többi eszközből kivételes esetben található meg talán egy-egy példány néhány iskolában, de ezek az intenzív használatban hamar rongálódnak, tönkremennek. Pedig látványosak, minden esetben a tananyag mélyebb megértését segítik, így nem kérdés, hogy érdemes lenne ezeket újra bevetni a napi gyakorlatban. Ehhez szolgálhatnak kiváló segítségként virtuális gyűjteményeink, amelyekben lehetőség van megvizsgálni, megnézni közelről az eredeti példányokat is. Például a Glóbuszmúzeumban meg lehet vizsgálni a régi földgömbök partvonalrajzát, és ezáltal követni lehet a földrajzi felfedezések alakulását, a földrajzi ismeretek változását. A földgömbök szintén alkalmasak a határváltozások nyomon követésére.

A Szertárban különleges eszközöket mutatunk be, amelyek interaktív formában kipróbálhatók, emellett a látogatók a működési elvüket is megismerhetik. Ezek megértése segítheti az adott földrajzi jelenség mélyebb megértését.

A dombormodellekből a virtuális múzeum számos egyedi példányt tartalmaz, amelyek szemléletes módon segítik a domborzati sajátosságok bemutatását és felismerését, ezen túl számos módon könnyítik a térbeli érzékelést.

Az „analóg” és virtuális gyűjteményeket az egyetemi oktatásban több tantárgy keretében is használjuk. Minden kurzuson kissé más szempontból közelítjük meg a gyűjtemények megismerését. Ebbe beletartozik ezek áttekintése és az online gyűjtemények feldolgozási, adatbázisépítési, technológiai ismertetése is. Például a „Térképtárak és gyűjtemények” tantárgyon részt vevő hallgatók részletes ismertetést kapnak az intézet gyűjteményi anyagáról. A „Két és háromdimenziós digitalizálás” (korábban „Glóbuszdigitalizálás”) kurzus keretein belül a hallgatók részletesen megismerkednek a digitalizálási, adatfeldolgozás- és megjelenítési technikákkal, amelyeket a VGM-ben és a VDM-ben használunk. A „Térképszerű ábrázolások” óra keretében többek között a glóbuszok és dombormodellek történeti és technológiai áttekintése zajlik, amelyhez az egyes példányok jelentik a demonstrációs eszközt. Emellett a „Geoinformatika” és „Adatbázis-kezelés” tantárgyakon is bemutatjuk, hogyan kell felépíteni az informatikai hátteret.

Összefoglalás

A Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet Könyv- és Térképtára számos értékes kincssel rendelkezik, amelyekből számos példányt digitalizáltunk és mutatunk be a három virtuális gyűjteményünkben. Ezek a virtuális gyűjtemények nemcsak a nagyközönség számára engednek betekintést e kincsek világába, hanem a digitalizálás során segíti a kulturális értékmentést és a tudományos kutatást is.

Az online gyűjtemények bővítésén folyamatosan dolgozunk, a jövőben remélhetőleg még számos értékes, egyedi darab fog bekerülni mindhárom virtuális „tárházba”.

KÉPJEGYZÉK

1. kép Kiállítás az archívumban. Az ELTE Informatikai Kar Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet fényképei. (<http://lazarus.elte.hu/hun/mta-kart/ttn-2023/original/1720.html>) [2025.08.22.]
2. kép Néhány földgömb állványa megsemmisült, ezek lógatva vannak tárolva. A kép bal oldalán az 1832-ben kiadott Newton, Son & Berry által kiadott, angol nyelvű földgömb látható. Az ELTE Informatikai Kar Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet fényképei. (<http://lazarus.elte.hu/hun/mta-kart/ttn-2023/original/1718.html>) [2025.08.22.]
3. kép Kézzel festett, fém dombormodell. Hügelland, 1:12500, kiadta Mod. V. v. Reitzner Wien. Mérete: 21,2×15,2×0,8 cm. Az ELTE térképtárának honlapja. Virtuális Dombormodellek Múzeuma. (<http://terkeptar.elte.hu/vmr/adatlap.php?id=13>) [2025.08.22.]
4. kép A Kartográfiai Vállalat 40 cm átmérőjű tektonikai földgömbje és virtuális hasonmása (1988). Virtuális Glóbuszok Múzeuma. (<https://vgm.elte.hu/2/?lang=hu&show=globe&id=66>) [2025.08.22.]
5. kép A Mátra dombortérképe (1:25 000). Fizikai méretei: 178×114×14 cm. Virtuális Dombormodellek Múzeuma. (<http://terkeptar.elte.hu/vmr/adatlap.php?id=2>) [2025.08.22.]
6. kép Az „Europa-Rad” országlexikon eredeti és interaktív webes változata. Szertár. (<http://szertar.elte.hu>) [2025.08.22.]
7. kép A planiszféra. A szerző felvétele. Budapesti Távcső Centrum.

IRODALOM

- BALLA 1975 BALLA Sándor: Korszerű dombortérkép-készítés műanyagok segítségével. *Geodézia és kartográfia* 27. (1975):3 180–185.
- GEDE – UNGVÁRI – ZENTAI 2013 GEDE Mátyás – UNGVÁRI Zsuzsanna – ZENTAI László: Virtual Globes Museum 2.0 – Adding the Power of Community. In: *Proceedings of the 26th International Cartographic Conference*. Ed. BUCHROITHNER, Manfred F. Dresden, 2013. 1–7.
- GEDE 2015 GEDE Mátyás: Novel Globe Publishing Techniques Using WebGL. *e-Perimetron* 10. (2015):2. 87–93.
- GEDE 2016 GEDE Mátyás: Automatic reconstruction of old globes by photogrammetry and its accuracy. In: *11th Conference on Digital Approaches to Cartographic Heritage*. Ed. EVANGELOS, Livieratos. Riga, 2016. 416–425.

- IRÁS – UNGVÁRI 2021 IRÁS Krisztina – UNGVÁRI Zsuzsanna: Wheels of Geography: Interactive renewal of antique educational instruments. *e-Perimetretron* 16. (2021):2. 94–105.
- MÁRTON – TORONYI 2020 MÁRTON Mátyás – TORONYI Bence: Az első magyar nyelvű Felkl-globusz 1855-ben és megalkotói. *Geodézia és Kartográfia* 72. (2020):4. 20–28.
- MÁRTON 2018 MÁRTON Mátyás: A virtuális Globuszok Múzeuma és szerepe a hazai globusztörténet kutatásban. Az első tíz esztendő. *Geodézia és Kartográfia* 70. (2018):2. 10–18.
- MÁRTON 2025 MÁRTON Mátyás: A Virtuális Globuszok Múzeuma az iskolai oktatás szolgálatában. *Geometodika. Földrajz szak módszertani folyóirat* 9. (2025):1. 27–42.
- MÁRTON – UNGVÁRI 2021 MÁRTON Mátyás – UNGVÁRI Zsuzsanna: „A mi Gönczynk”. Gönczy Pál egyik első Felkl-globusz magyarítása. In: *Arányérték. Studia Cartologica*. Szerk. ZENTAI László – TÖRÖK Zsolt Győző. Budapest, 2021. 39–49. (Térképtudományi tanulmányok 16.)
- PÁL et al. 2024 PÁL Bianka – UNGVÁRI Zsuzsanna – OLÁH Krisztina – GEDE Mátyás: Virtual Museum of Relief Models 2.0. In: *18th ICA Conference Digital Approaches to Cartographic Heritage*. Ed. ANGELIKI, Tsorlini – CHRYSOULA, Boutoura. Bologna, 2024. 311–318.
- PETROV 1958 PETROV, G. N.: Dombortérképek készítése. *Geodézia és Kartográfia* 10. (1958):2. 116–120.
- ULLMAN 1979 ULLMAN, S.: The Interpretation of Structure from Motion. *Proceedings of the Royal Society of London* 203. (1979):1153. 405–426.
- VEREBI 2011 VEREBI Sándorné: *Az ELTE Térképtudományi és Geoinformatika Tanszék Könyvtára*. Budapest, 2011. Online ismeretterjesztő jegyzet. (<http://lazarus.elte.hu/hun/konyvtar/konyvtar.pdf>) [2025.08.22.]

Digital Collections of the Institute of Cartography and Geoinformatics, ELTE Faculty of Informatics – a Virtual “Treasury” of Rare Gems

by Zsuzsanna Ungvári

(Summary)

The Map Collection of the Institute of Cartography and Geoinformatics at the Faculty of Informatics, Eötvös Loránd University celebrated its 70th anniversary last year. The library, established in 1954 by dr. László Irmédi-Molnár, was originally founded to provide the department’s lecturers and students with the necessary literature and cartographic materials.

Over the past 70 years, the structure, function, and composition of the library have undergone many changes. This paper gives a brief overview of this development, up until the establishment of the Archive in 2023, which preserves the oldest items of our collection. The Archive houses old maps, atlases, and numerous other rare instruments.

Significant items are preserved from the categories of globes, relief models, and educational tools. Beyond presenting the historical development of this collection, the article introduces readers to the fate and current role of unique items preserved in its sub-collections.

In their original form, our collections are difficult to use and only partially capable of fulfilling the functions required by the modern era. To support education and research, the materials needed to be digitized. This was achieved in the past decade through three separate development projects: the creation of the Virtual Globes Museum (VGM), the Virtual Museum of Relief Models (VMRM), and the Collection of Instruments (Szertár).

The VGM is internationally recognized, not only because of the number of globes it presents but also due to the professional quality of their accompanying descriptions. The VMRM is also a virtual collection, showcasing valuable, often unique relief models found in the Institute’s Archive, published as three-dimensional virtual models. The Collection of Instruments currently features three educational tools, each presented with detailed usage instructions and high-resolution scanned images. Using modern web technologies, these have been renewed and made “interactive.”

The items of the institutional collection serve as excellent tools for education and public outreach. Their virtual representation is more than just a way of prolonging the life of the original objects. Without this process, the items would simply fall into oblivion, while digitization also plays an important role in preserving our cartographic heritage. This paper discusses in detail the methodology behind the creation of the virtual collections, their current accessibility, and their role in university and public education as well as in research.

Heilauf Zsuzsanna – Jásperné Nagy Melinda – Pápai Tamás László

A Tomory Lajos Múzeum gyűjteménye az oktatásban, az oktatási gyűjtemény a múzeumban

2026-ban lesz hetven éve, hogy Tomory Lajos iskolaigazgató elkezdte megalapozni a Budapest XVIII. kerületi Tomory Lajos Múzeum pedagógiai és helytörténeti gyűjteményét. Pestszentlőrinc város és Pestszentimre nagyközség 1950 óta része Budapest XVIII. kerületének. Ennek a kerületnek megvan a saját története és identitása. Megyei, városnyi település, amely 22 városrészből, köztük 5 lakótelepből és a főváros nemzetközi repülőtéréből, valamint egy nagyobb erdőből áll. Több mint 80 középülettel rendelkezik. Az 1980-as évektől már százezer lakosú településen jelenleg is több mint 20 általános iskola és 5 középiskola működik. A 19. század végétől intenzíven fejlődő terület saját történetét ugyan helyben már a második világháború előtt is kutatták, de az első helytörténeti oktatási segédanyagok az 1950-es évek második felében születtek meg. A helyi pedagógusok mind a helytörténeti anyag kutatásában, mind feldolgozásában fontos szerepet vállaltak, kiemelkedik közülük Tekes Sándorné Zsebők Kornélia, Téglás Tivadar és Tomory Lajos munkássága.

Tomory már korábbi iskoláiban, a Felvidéken is aktívan gyűjtött, és használta nevelőmunkájához a gyűjteményét. A XVIII. kerületben több iskolában dolgozott, és 1956-ban döntött úgy, hogy diákjaival gyűjtésbe kezd. A folyamatosan gyarapodó anyag évtizedekig különböző iskolaépületekben kapott helyet. Az alapító mind nagyobb közönségnek igyekezett bemutatni tárgyait, dokumentumait, elsősorban a kerületi iskolásoknak, majd a kerület lakosainak. Végül gyűjteményét a XVIII. kerületnek adományozta. Ezt követően a kerület vezetése és az általuk biztosított szakembergárda gondoskodott a gyűjteményről, sokáig Tomory Lajos aktív közreműködésével. Lajos bácsi mellett a gyűjteményben kiváló pedagógusok dolgoztak a kezdetektől napjainkig, sőt, hosszú ideig a kerületi pedagógiai szakmai szolgáltatóval egy intézményben működött. Az alapító szándékához híven a múzeum a mai napig megőrizte, sőt kiterjesztette a gyűjtemény pedagógiai profilját. A múzeumpedagógiai foglalkozások, ismeretterjesztő tartalmak széleskörűen mutatják be a gyűjtemény hely- és oktatástörténeti anyagát a látogatóknak a valós és virtuális térben egyaránt. A különféle együttműködések, közös fejlesztések a kerületi oktatási intézményekkel pedig megsokszorozzák a múzeum erőforrásait és anyagának, feldolgozásainak, tudományos eredményeinek közzétételét, amely így sokkal több emberhez juthat el.

A múzeum története

A múzeum gyűjteményét 1956. szeptember 1-jén alapozta meg Tomory Lajos, a Budapest XVIII. kerületi, Bajcsy-Zsilinszky utcai általános iskola igazgatója. Kezdetben főként az iskolával és az ifjúsággal kapcsolatos anyagok gyűltek össze, ezért alapvetően pedagógiai gyűjtemény volt, majd a gyarapodó állomány sok elővárosi/kisvárosi/kertvárosi életmódtörténetre jellemző emléktárggyal bővült. Pestszentlőrinc és Pestszentimre oktatása már jóval a települések hivatalos megszűlése előtt is több épületbe szerveződő iskola- és óvodarend-

szerből állt. Ezek voltak az intenzíven fejlődő települések első közintézményei, így Tomory kezdeményezése egyfelől a helyi oktatás relikviáit és történetét őrizte meg, másfelől az oktatási és az életmódtörténeti anyag segítette a tananyag illusztrálását, szemléltetését.

Tomory Lajos összegyűjtött anyagára alapozva már 1957-ben elkezdte szorgalmazni egy pedagógiai múzeum létesítését Budapesten. *„Magam nem vagyok múzeumi szakember, műkedvelő gyűjtögetést végzek két évtizede. Amíg a háború el nem söpörte, iskolai, néprajzi és helytörténeti múzeumom volt. Újból kezdtem a gyűjtést, s most az iskolával és az oktatással kapcsolatos tárgyakat rendezgetem”* – írta ekkor.¹

Budapest XVIII. kerülete és elődtelepülései, Pestszentlőrinc és Pestszentimre intenzív betelepüléssel növekedtek, így a kertvárosi lakóházakba az itt otthonra találó lakók, családok, pedagógusok magukkal hozták a sokszor több generáció óta őrzött relikviáikat, amelyeket örömmel bízta a gyűjteményre. Az intézményhálózat és a középületek fejlesztése mindig – sokszor jelentős – késéssel követte az 1880 és 1980 közötti, évtizedeként átlagosan 10 000 fős lakosságnövekedést, így az iskolaépületek az oktatási funkciók mellett közösségi térként, a még épülettel nem rendelkező közfunkciók befogadásával is segítették a települések működését. Így volt ez a helyi templomok és a kerület múzeuma esetében is.

„A múzeum – csak így hívják. A gyerekek nevezték el így, pedig csak három szekrény a folyosó fehér falának támasztva. Közöséges szertári üvegfalú szekrények, de ami bennük van, valóban múzeumba illenek”.² Tomory Lajos gyűjtötte a hajdani diákélet minden fellelhető írásos és tárgyi emlékét, például az 1819-ben és 1821-ben Pozsonyban és Nagyszombatban nyomtatott tankönyveket, a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosságának rendeleteit. *„Az egyik dobozban száz esztendős iskolajelvények, író tollak, ellenőrző könyvek, ákom-bákomos és számárfüles irkák, kiszolgált tolltartók, diáknyelvű szótár, félszáz éves ballagási meghívók, palatáblák, kifakult fényképek”*.³

1965 elején az egyre gyarapodó anyagot (okmányokat, tankönyveket, albumokat, térképeket, plakátokat, újságokat, röplapokat, bizonyítványokat, szemléltető eszközöket stb.) az igazgató négy iskolai szekrénybe és számos asztalba bezsúfolva tudta elhelyezni az 1927-ben épült iskolaépületben, a folyosón és a pincelejárásban. *„Ha kinyitja az ajtót, hogy kiemljen valamit, »ömlesztve« csúszik ki a szekrény tartalma. (...) Még szerencse, hogy az íróasztal-fiókok is tele vannak, mert így némi kotorászás után valóságos kiállítás tárul elém az asztal lapján, a bőség ízelítőjeként. Van itt minden, ami összefügg a régi pedagógus élettel, diák-szokásokkal, sőt a neveléstudomány fejlődésével”* – mutatja be a gyűjteményt a *Pedagógusok Lapja* újságírója.⁴

1965-ben a pedagógiai múzeumot az általa gyűjtött anyagra alapozva képzelte el, helyet pedig a XVIII. kerület vezetésétől kért, és Csincsik Imre vb-titkár ígéretet is tett, hogy egyelőre egy-két helyiséget biztosítanak Tomory Lajos gyűjteménye számára.⁵

A gyűjtemény 1972 szeptemberében – mivel Lajos bácsi igazgatói tisztségét nyugdíjba vonulása miatt letette – a közeli Kassa utcai iskola második emeleti, közepes nagyságú

¹ TOMORY 1957. 145.

² K. I.: Múzeum az iskolában. *Népszava*, 1964. szeptember 13. 4.

³ K. I.: Múzeum az iskolában. *Népszava*, 1964. szeptember 13. 4.

⁴ MIKLÓS 1965.

⁵ MIKLÓS 1965. 5.; TOMORY 1965. 8.

tantermében kapott helyet. Ekkor már 5–6 szekrényt töltött meg a gyűjtemény, és az oktatási mellett egyre több helyi vonatkozású anyaggal is bővült. „*A kerületi gyűjtemény anyaga igen változatos. Részben a kerülettel kapcsolatos, másrészt általános jellegű. Megkerült a legrégebbi lőrinci iskolai anyakönyv, 1883-ból keltezve. Hosszú időn keresztül sorolja fel az akkori egyetlen iskola tanulóit, azok szüleinek nevét, foglalkozását. (...) A mai fiatalok ámulva nézik a palatáblát, melyre nagyszüleik annak idején gondosan vésték palavesszővel a betűket. Négyféle változatát sikerült begyűjteni.*”⁶ 1973-ban sikerült az anyagból kiállítást is rendezni, amelyet elsősorban a kerület pedagógusai, diákjai látogattak.

1973 júliusában országos hírnévre tett szert a gyűjtemény, ugyanis „*Padba vésett üzenet*” címmel műsort közvetített innen a rádió, bemutatva a gyűjtemény értékes pedagógiai emlékeit, dokumentumait. Ekkortól már alkalmi látogatók is felkeresték. Közben a gyűjtő továbbra is biztatta a kerület lakosait, hozzák be régiségeiket a formálódó gyűjteménybe.

1977 januárjában itt ülésezett a Hazafias Népfront helytörténeti bizottsága,⁷ ekkor Tomory szorgalmazta, hogy a betelepülés, illetve a gyáripár történetét is fel kellene tárni. „*Ha több helyiségből álló állandó jellegű épületet kapna a helytörténeti és pedagógiai gyűjtemény, amit a Párt és a Tanács vezetősége erősen szorgalmaz, a széles körben meginduló gyűjtő és feldolgozó munka megnyugtató választ tudna adni az előbb felvetett kérdésekre. A ma még csak raktározás, leltározás, rendszerezés célját szolgáló egyetlen helyiség helyett a kiállítás célját szolgáló termekben a kerület lakosai is megismerhetnék lakóhelyük sokrétű történetét. Ehhez persze még sok anyagra lenne szükség, melyeket egyrészt fiókok mélyén féltve őriznek, másrészt padlásokon elfeledetten hagynak porosodni.*”⁸ 1979-ben Tomory Lajos mint a kerületi pedagógiai gyűjtemény vezetője Budapest Főváros Tanácsának elnökétől kiemelkedő társadalmi munkájáért a „*Budapestért*” kitüntetést vehette át.

1981. január 2-án Tomory Lajos évtizedeken át gyűjtött anyagát – értékét hozzávetőlegesen 500.000 forintban megállapítva – a XVIII. kerületnek ajándékozta, és már 1980 novemberében muzeológus szakember részvételével megindult az anyag rendezése. „*A több ezer kötetnyi könyvtárban nem ritkaság a kétszáz éves könyv; az ezer darabot meghaladó plakátgyűjteményben is jócskán akad olyan, mely kerületünk múltjának megismerését segíti, az adattár pedig már nem egyszer látta el anyaggal az ide kopogtatókat. Rendszerezésre kerül az érem- és jelvénygyűjtemény is, elnyeri egykori fényét az üveg, porcelán és kerámia, megszabadul a rozsdától a sok konyhaeszköz, szerszám, valamint konzerválásra kerülnek a fa és szalma alapanyagú tárgyak is.*”⁹

1981-től – ekkor még mindig a Kassa utcai iskola a helyszín – dr. Magyar György vette át a gyűjtemény vezetését. Már kirajzolódtak az egyes gyűjtemények: a könyvtár, a plakát-

⁶ TOMORY 1972. 4.

⁷ 1963-ban a Hazafias Népfront XVIII. kerületi bizottságában helytörténeti akcióbizottság (aktíva) alakult, mely elkezdte feltárni Pestlőrinc és Pestimre múltját. Vezetője Tekes Sándorné Zsebők Kornélia volt. Helytörténeti mozgalmat szerveztek, 1969-ben a kerületi csapat győztesen vett részt a főváros által rendezett televíziós vetélkedőn. 1970-ben pedig sikerült egykori villája helyén mellszobor formájában emléket állítani Eötvös Lorándnak is.

⁸ TOMORY 1977. 12.

⁹ MAGYAR 1981. 13.

tár (elsősorban az iskolákba kerülő, sokszor ismeretterjesztő plakátokból), az adattár (ide gyűjtik a kisnyomtatványokat is), a dokumentumtár, illetve a tárgyi gyűjtemény.

Az 1980-as évek elején a Bajcsy-Zsilinszky utca 83. szám alatti egykori iskolaépületben kapott önálló helyet az anyag.¹⁰ 1983-ban aztán a közelben álló, Brassó utcai iskola pincéjéből költözhetett át hosszú távra a kerület központjába, a Vörös Hadsereg útja 87. (ma Üllői út 399.) szám alatti, egykori villából átalakított óvodaépületbe. Az utca felőli oldalon volt a két szobából kialakított kiállítóterem, egy nagyobb, udvarra néző helyiség jutott a könyvtárnak. Itt tíz évig működött a XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény.¹¹

1984 tavaszán még csak alkalmi látogatókat tudtak fogadni. Elsősorban kutatószolgálat keretében olyan érdeklődőket, akik szakdolgozathoz, doktori értekezéshez gyűjtöttek pedagógiai jellegű adatokat – ők helyben olvashattak a könyvtárban, kutathattak az adattárban.

A Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény oktatási témájú állandó helytörténeti kiállítását – „*Iskoláink múltja és jelene*” címmel – 1985. október 25-én nyitotta meg Csincsik Imre, a Budapest XVIII. kerületi Tanács Művelődésügyi, Egészségügyi és Sport Osztályának vezetője. Ürögi Imre az alábbi sorokban ismertette a kiállítást a *Köznevelés* hasábjain:

„Igen sok tárgyi emléket láthatunk az alig ötven négyzetméteren. Az anyagbőség kissé zsúfolttá teszi a kiállítást, amelynek fő értéke, hogy tükrözi (mint a csepp a tengert) a magyar neveléstörténet 125 évét. A kiállított anyag igen jól rendezett, s az iskolai élet minden területét felöleli.

Az egyik sarokban petróleumlámpával működtetett vetítógépet vehetünk szemügyre. Szép, színes, idillikus-didaktikus faliképek vonzzák a tekintetet (Ruhamosás; Madarak etetése; Szántás, vetés, boronálás; Jön a vonat!). Az állványos tábla és a régi Magyarország-térkép is felidézi a múltba hanyatlott hajdani tanórák hangulatát. A régi szemléltető képekkel a jelent idézően mostani óvodások bűbájos-naiv rajzocskái, festménykéi néznek szembe.

Az ember (ha – mondjuk – ötven év körüli) meghatódva fedezi föl régi tolltartójának társát, benne a tolltörlőnek külön rekesze volt. Itt vannak a széles margójú vonalas füzetek is. Hátsó borítójukon az írott nagy ábécé...

Elandalodni, elgondolkodni és tanulni lehet itt. Megnézzük az I. világháború végén érvényes hadi irkát, elolvassuk egy polgárista diáklány lelkesült hangú dolgozatát 1919. május 1-ről, eredeti dokumentumokból értesülünk arról, mivel vádolták a lőrinci pedagógusokat a Tanácsköztársaság után, s hogy mire ítélték őket.

Egy 1763-as kiadású – Maróthy-féle – Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége című könyv belső borítóján felfedezzük a régi iskolamester kézírását. Receptet közöl a »jó téncta« készítésére. Meghalványodva bár, de kitűnően olvasható a rég elporladt kéz írása.»¹²

¹⁰ SCHMIDT 2001. 41–43.

¹¹ FÖLDESI 1984. 4.

¹² ÜRÖGI 1985. 15.

Ez a kiállítás és a gyűjteményben dolgozó szakemberek sok-sok iskolai csoport számára jelentettek az 1980-as években életre szóló igazodási pontot. Köztük a múzeum jelenlegi igazgatójának is, aki középiskolai osztályával tett látogatást a kiállításon. A kerületiek megszokták és megszerették ezt a helyszínt, amelyet még a kétezres évek elején is emlegettek.

Az 1980-as években a XVIII. kerületi tanács művelődési osztályához tartozó önálló intézmény szakemberei dr. Téglás Tivadarné vezetésével – a kerület egyetlen tudományos kutatással foglalkozó szervezeteként –, a XVIII. kerületi Hazafias Népfront Honismereti és Helytörténeti Bizottságával együttműködve lefektették a helytörténeti kutatás és irodalom alapjait, valamint 1987 és 1991 között az állandó mellett hét időszak kiállítást készítettek helytörténetről, az őszirózsás forradalomról, sportklubokról, illetve megkezdődött a szakszerű alapnyilvántartások vezetése.

A munkának meglett az eredménye. A szakmai felügyeletet ellátó Budapesti Történeti Múzeum indítványozta, hogy az anyag nagysága és az itt folyó lelkes kutatómunka, közművelődési és oktatással kapcsolatos tevékenység alapján a kerület kérje hivatalosan is a szakmai rangot jelentő minisztériumi gyűjteményi besorolást. A XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény 1990 áprilisában hivatalos minisztériumi működési engedélyt kapott. Időközben az Üllői úti épületet – amelyben évente közel kétezren is megfordultak – már kinőtte az intézmény. Az egyre gyarapodó gyűjteménynek kevés volt a hely, és egy idő után már csak külső helyszíneken tudtak időszak kiállításokat rendezni, ezért a sokak által jól ismert villából 1993 decemberében a Havanna-lakótelepre (Kondor Béla sétány 10.) költöztették.

1994. január 1-jén új szervezeti keretbe is szerveződött a gyűjtemény, összevonták az ekkor létrehozott pedagógiai szakmai szolgáltatóval. A XVIII. kerületi Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény (PIHGY) a Kondor I. (1995-től Csontváry Kosztka Tivadar) Általános Iskola udvarán, az egyemeletes CLASP könnyűszerkezetes melléképületben talált otthonra. A nyolc tantermes iskolai melléképületet 1983 szeptemberében adták át, de a megfogytakozó diáklétszám miatt az 1990-es évek elején már megüresedett.

Az összevont intézmény, azaz a PIHGY igazgatójának novemberben Pilhoffer Ferenc pedagógust, iskolaigazgatót nevezték ki. Az épületet egészen 2005-ig csak az iskola főépületén keresztül lehetett megközelíteni. Tovább rontotta a gyűjtemény elérhetőségét, hogy az anyag és a kiállítások az emeletre kerültek. Így mind a látogatók, mind a kutatók számára komoly kihívást jelentett a megtalálása még az önálló, a mellékutcából nyíló utcai bejárat kialakítása után is. Így a gyűjtemény az átlagember számára szinte láthatatlanná vált, viszont szorosabbá vált a kerületi iskolai kapcsolatrendszere a Pedagógiai Intézeten keresztül.

Az új helyszínen az első állandó kiállítást „Iskoláink régen és ma” címmel 1994 áprilisában építették fel, és május 11-én nyitotta meg Erdélyi László alpolgármester. A *Népszabadság* külön cikkben számolt be a kiállításról.

„Aztán átmegyünk egy tökéletesen berendezett régi tanterembe, ahol a három lábon álló tábla mögött ott lóg a falon az elmaradhatatlan Kogutowicz Manó féle térkép, mellette a beszéd- és értelemgyakorlatokat segítő faliképsorozat. A katedrán nádpálca és tintatartótartó, amely arra szolgált, hogy a szünetben ebbe gyűjtse a tanító a

nebulók tintatartóit, megelőzendő a tintával elkövethető rendbontás minden fajtáját. (...) Körös körül tablók mutatják be a lőrinci iskolarendszer fejlődését az első, 1860-as majorsági népiskolától kezdődően.”¹³

Az 1990-es évek második felében a gyűjtemény munkatársai kutatásaik és tapasztalataik alapján meghatározó helytörténeti munkákat készítettek. Ezek közül is kiemelkedik a máig egyedülálló monográfia, a *Pestszentlőrinc krónikája*, illetve Téglás Tivadar és felesége, valamint Pándy Tamás a kerületi általános és középiskolások számára készített *Helytörténeti olvasókönyve*.

1996. június 5-én Gulyás István iskolai, régészeti, katonai gyűjteményéből nyílt kiállítás „1000 éves a magyar iskola” címmel a Pedagógiai Intézet emeleti tanácstermében, amelyet a korábbiakhoz hasonlóan Tomory Lajos rendezett. 1996. szeptember 1-jén – a gyűjtés kezdetének negyvenedik évfordulóján – a kétszeres Pro Urbe-díjas gyűjteményalapító bejelentette, hogy a Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjteményben végzett munkájáról december 31-ével lemond.

1999 decemberében az egy évvel korábban elhunyt alapító emlékére az épület emeletén Tomory-termet avattak. Az itt lévő „Az elemitől az általánosig” – a XVIII. kerület alsó fokú iskoláinak története című állandó kiállítást dr. Schmidt Jánosné pedagógus, gyűjteményi referens rendezte.¹⁴ Ekkor még az emelet nagy részét a közgyűjtemény használta: állandó iskolatörténeti kiállítást, szabadpolcos – az oktatást segítő – látványraktárt rendeztek be. Önálló helyet kapott a könyvtár, a fotó- és dokumentumtár, és kiemelt szempont lett az állományvédelem is. Azonban már ekkor látszott, hogy időszaki kiállításokra és gyűjteménygyarapításra nincs hely az egyre növekvő létszámú Pedagógiai Intézet és az épület földszintjét elfoglaló Nevelési Tanácsadó mellett.

„Az eredetileg iskolai célra épült kétszintes épület felső szintjén az egyik termet raktár-múzeumnak is nevezhetjük, ahol egy-egy érdeklődő vagy egy kisebb csoport, vezető kíséretével, kedvére szemlélődhet. Itt helyeztük el a térkép-, téglá- és zászló-gyűjteményt, a háztartási eszközöket, bútorokat, a majorsági gazdasági élet tárgyait, az iskolai kísérleti eszközöket, a kisipari szerszámokat.”¹⁵ (...)

A másik hasonló nagyságú terem az állandó kiállításunknak ad otthont, melynek címe »Az elemitől az általánosig«, a kerület alsó fokú iskoláinak története. A belépő egy osztályteremben találja magát, melyben a berendezési tárgyak, az iskolai eszközök a XIX–XX. század emlékei. Kötelességünknek érezzük, hogy a NAT-ban meghatározott helyismereti követelmények teljesítéséhez minél több segítséget adjunk a pedagógusoknak, ezért az osztályok számára múzeumi foglalkozásokat is tartunk. A két településrész (Pestszentlőrinc és Pestszentimre) iskolahálózatának kialakulását tablókön mutatjuk be. Az alattuk lévő üveges tárlókban időszakos bemutatásokat rendezünk. Jelenleg az írás–olvasás tanítási eszközei láthatók a »századvégtől századvégig«. A kiállítás rendezésénél már eleve az általános iskolások adottságait, igényeit vettük figyelembe. A tanulók a korabeli padokban ülve követhetik a »tanító néni« vagy a »tanító bácsi« szavait a régi iskolák életéről, szokásairól.”¹⁶

¹³ S. M.: Tintatartó és nádpálca. *Népszabadság*, 1995. március 10. IV.

¹⁴ PAPP 2002. 15.

¹⁵ Ez volt a mai látványraktár elődje.

¹⁶ SCHMIDT 2001. 41–43.

1. kép – Az 1999-ben megnyitott állandó iskolatörténeti kiállítás

Mivel az épületben időszaki kiállításokra csak igen korlátozottan nyílt lehetőség, ezért 2000 áprilisától Schmidt Jánosné a kerület több pontján bemutatott vándorkiállítást állított össze „*Pestszentlőrinc története Nagy-Budapest kialakításáig*” címmel. Az első vándorkiállítást több is követte, sokáig ezek a képes, szöveges tablósorozatok voltak a legfontosabb eszközök, hogy a kerületi iskolák legtöbbjébe eljuthasson helytörténeti ismeretterjesztő anyag. Ezekhez feldolgozást segítő, játékos feladatlapokat is készítettek a gyűjtemény munkatársai. 2003. október 10-én szintén külső helyszínen, egy Havannalakótelepi óvodában Mezeyné Bakóczay Hedvig óvodai referens rendezett a gyűjtemény anyagából óvodatörténeti kiállítást, amelyet aztán a gyűjtemény munkatársai újítottak meg rendszeresen, illetve fejlesztettek tovább. Az épített kiállításokat múzeumpedagógiai foglalkozásokkal és tárlatvezetésekkel, a tablókiallításokat játékos feladatlapokkal, füzetekkel és digitális segédanyagokkal egészítették ki.

2002 augusztusában Frank Gabriella lett a PIHGY új igazgatója, aki a gyűjtemény vezetésével dr. Schmidt Jánosné pedagógust (napközis munkaközösség-vezetőt) bízta meg. A feladatellátásban több fő- és mellékállású munkatárs vett részt, de csak egy rendelkezett szakirányú végzettséggel, a könyvtáros–múzeumpedagógus. Ekkor már a második szakfelügyeleti vizsgálat szorgalmazta, hogy alkalmazzanak állandó munkatársként megfelelő végzettségű muzeológust. 2004. december 1-jétől irányítja a Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjteményt Heilau Zsuzsanna történész–muzeológus, aki azóta is az időközben területi múzeumi rangra emelkedett intézmény vezetője.

Az egyre gyarapodó gyűjtemény a 2000-es években folyamatosan kiszorult az épületből. 2005-ben az állandó oktatástörténeti kiállítás átalakítás miatt már nem volt látogatható, a terem később a gyűjtemény irodájaként használták, a látványraktár mind jobban megtelt tárgyakkal, és már belépni is alig lehetett, a pedagógiai és helytörténeti könyvgyűjtemény a Pedagógiai Intézet modern tankönyvtárával osztozott egy termen, a kisebb helyiségeket pedig a Pedagógiai Intézet munkatársai használták.

A gyűjtemény 2006-ban kapott először ideiglenes külső kiállítóhelyet (Múzeumsarok) egy-egy időszaki kiállításra. Az első, 1956-ot és az 1950-es éveket bemutató kiállításban is jelentős szerep jutott a helyi oktatást bemutató anyagnak. Ahogy a korábbi oktatástörténeti kiállítás esetében, ehhez is múzeumpedagógiai program kapcsolódott. 2008-ban a Múzeumsarokban olyan interaktív kiállítás nyílt, amelyen két hónap alatt 72 helyi iskolai osztály járt. A tanulók többek között a papírmerítést és a nyomtatást is kipróbálhatták. A rendszeres időszaki táblókiállításokat iskolák és szabadtéri programok fogadták be, és elkészültek az első honlapra kerülő kiállítások.

Állandó kiállítótér híján került kiállítás a kerületi önkormányzat aulájába, rendszeresen a kerület két közösségi házába (Kondor és PIK), az óvodáskorú gyermekek számára az óvodatörténeti térbe.¹⁷ Több rendkívül sikeres időszaki kiállítás és folyamatos épületkeresés után a 2010-es évek elején végre sikerült folyamatos használatra megkapni a Múzeumsarkot, illetve ezzel párhuzamosan a Havanna-lakótelepen is egy olyan saját kezelésű teret (Havanna Kiállítóhely), ahol végre volt lehetőség önálló múzeumpedagógiai helyiség kialakítására is. Ebben az időszakban négy különféle uniós alapú pályázattal¹⁸ dolgoztak a helytörténeti gyűjtemény munkatársai sikeresen. Az ingatlanok kiállítóhellyé alakítása és a sorra nyíló kiállítások mellett a múzeumi anyagra épülő legfrissebb múzeumpedagógiai fejlesztések organikusan egészítették ki egymást.¹⁹ Természetes volt, hogy az első új állandó kiállításon hangsúlyos szerepet kap a pedagógiai/oktatástörténeti anyag is.

A gyűjtemény sikeres megújulását és fejlődését jelezte az azt elismerő, 2011-es, átfogó szakfelüyeleti vizsgálat és az Év múzeuma különdíj 2012-ben.²⁰ A gyűjtemény és a Pedagógiai Intézet közös működéséből adódó természetes oktatási kapcsolatokat a pályázatok segítségével is intenzíven sikerült kihasználni, de az oktatás rendszerszintű átalakításával 2012-ben egy korszak véget ért. A XVIII. kerületi, későbbi nevén Tomory Lajos²¹ Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény kerületi fenntartásban maradt, miközben a pedagógiai szakmai szolgáltatót tankerületbe államosították. A gyűjtemény a kerületi közművelődés egyik intézményéhez került, vezetője mint igazgatóhelyettes irányította „helytörténeti” munkáját.

A Kondor Béla Községi Ház és Intézményei égisze alatt továbbra is a Pedagógiai Intézettel közös épületben működött a gyűjtemény, de egyre szétagoltabb módon, a két külső kiállítóhely mellett külső raktárt (2007-től), majd raktárakat igénybe véve. A Múzeumsarok kicsinek bizonyult. Bár a kezdetekben még kerültek ide időszaki kiállítások (középiskolai kiállítás), de 2013-ban helyhiány miatt a Malév légiforgalmi kiállításnak

17 Ez a korábban említett Havanna-lakótelepi óvoda kimondottan óvodás korosztályúaknak kialakított tere, amely két csoportszobából állt.

18 TÁMOP 3.2.8; TÁMOP 3.2.11; Havanna-projekt; Alfa-program.

19 A két TÁMOP kiadvány részletesen beszámol a fejlesztett múzeumpedagógiai programokról: FEITL – HEILAUF – KOVÁCS – NAGY 2011; HEILAUF 2012.

20 2010 és 2025 között számos saját és önkormányzattal, kerületi intézményekkel vagy civil szervezetekkel közös pályázat segítette a folyamatos fejlődést. A sikeres működést a 2024-es szakfelüyeleti vizsgálat is megállapította, de ezt mutatják az időközben megszerzett díjak és minősítések: a 2012-es Év Múzeuma különdíj; Év kiállítása oklevél 2019; Családbarát Múzeum 2020, 2023; Múzeumpedagógiai Nívódíj 2023; Községi Múzeum 2024.

21 A gyűjtemény alapítója nevét Tomory Lajos születése 100. évfordulóján, 2012-ben vette fel.

már egy bevásárlóközpont adott helyet.²² Mind a Havannán, mind a Múzeumsarokban csak osztott csoportban fért el 1–1 osztály, közben továbbra is készültek iskolai tablósorozatok, digitális felületek. Egy-egy témáról – például kerületi évfordulók, a XVIII. kerülethez kötődő nevezetes személyek, a települési városközpontok története – könnyen kezelhető ponyva felületekre, egységes méretű 70x100-as képes, a diákok számára megfelelő stílusú, rövid szövegezésű tablósorozatokat készítettünk. Ezekhez kiegészítésként digitális információs felületeket hoztunk létre, további kiegészítő adatokkal, és a témától függően térképekre illesztve. Ezek egy jelentős része ma is elérhető, mivel az informatikai alapfejlesztésekbe minden esetben a szakmai munkatársak szerkesztették be az összegyűjtött adatokat.

Az elődök hagyományait követve a múzeumban a mai napig erős a gyűjteményi és a múzeumpedagógiai munkakapcsolat, a múzeumpedagógiai programokban a gyűjteményt kezelő muzeológusok is sokszor részt vesznek. Ezért most is előnyt jelent a muzeológusok számára a pedagógiai végzettség, tapasztalat. Az viszont tény, hogy a múzeumpedagógia már olyan új megismerési formákkal dolgozik az óvodáskorúaktól a nyugdíjasokig, amely az erre szakosodott munkatársak nélkül elképzelhetetlen lenne.

A gyűjtemény továbbra is egyre inkább kiszorult a lakótelepi épületből, amely ráadásul – mivel nyáron rendkívül felmelegedett – nem igazán alkalmas a gyűjteményi anyag elhelyezésére. A zsúfoltságot tovább növelte, hogy – a PIHGY iratanyaga mellett – szigorú válogatással a múzeum 2015-ben átvette a megszüntetett Pedagógiai Intézet könyvtárának állományát, amely több kiadó különböző tankönyveit tartalmazta, és addig a tanárok tankönyvválasztását segítette elő. A könyvtárban emellett a helyi iskolák évkönyvei és egykori diáklapjai rendezetten, könnyen hozzáférhetően vannak elhelyezve, és rendszeresen készül mentés a „suliújságok” mai – digitális – formátumáról is.

Már a 2010-es évek első felében döntés született arról, hogy az épület felújítása után a gyűjtemény az egykori Pedagógiai Intézettel közösen használt iskolai melléképületből a mai főépületbe, a Herrich–Kiss villába költözik.²³ A 2010-es évek egyszerre szólt a költözésről, az új módszerekkel, megoldásokkal való kísérletezésről. Továbbra is előnyt élveztek a pályázati alapú, komplex fejlesztések – kiállítások, hozzá kapcsolódó játékos feladatok, kiadvány- és digitálisfelület-fejlesztések (például az 1956 helyi történetét feldolgozó), amelyek minden korosztályt, különösen az iskolásokat kívánták elérni. A TÁMOP pályázatokból is sokat profitált az intézmény, ezen alapult sok iskolával, többek között a speciális igényű gyermekekkel foglalkozó SOFI-val a hosszú távú, intenzív kapcsolat. A több mint húsz általános, illetve öt középiskola és a – ma már – múzeum között mindig

²² A XVIII. kerületben van a főváros nemzetközi repülőtere, amely ma Liszt Ferenc nevét viseli. A kerületiek többsége kötődik valamilyen formában a repülőtérhez, az ott működő cégekhez, így a magyar légitársaság csődje sokakat megrendített. A gyűjtemény az első pillanattól kezdve intenzíven kereste a lehetőséget az anyag gyűjtésére és kiállítására, együttműködve magánszemélyekkel és az Aeropark munkatársaival. Mivel a kerületi fenntartású épületekben nem sikerült az összegyűjtött nagy anyagnak megfelelő kiállítóhelyet találni, először egy helyi üzletház fogadta be azt, majd a szomszédos kerületben működő üzletközpont (KÖKI terminál), amelylyel így hosszabb távú együttműködés alakult ki; 2013 és 2017 között több időszaki kiállításra biztosítottak helyet.

²³ Ez 2025-ben is még csak részlegesen valósulhatott meg. Az épület felújítása 2016-ban kezdődött, több ütemben folyt és folyik ma is.

kölcsönösen folyik a partnerkeresés egy-egy új fejlesztéshez, az Eötvös Lorándhoz köthető, fizikai kísérleteket is tartalmazó programtól a képes interaktív helytörténeti gyermek-tankönyvig.

2016-ban fontos mérföldkőhöz érkezett a helytörténeti gyűjtemény. A képzőművészeti szakág létrehozásával működési engedélyt kapott a Tomory Lajos Múzeum, amely önálló székhelyére költözésének évében, 2018-ban önálló intézménnyé szerveződött.²⁴ Az új székhely egyik állandó kiállítása az a látványtár volt, amelynek alapjait, tárgycsoportjait megteremtette, amelyekkel kiegészítette, színesítette a tanórákat az alapító Tomory Lajos.

Tudásátadás, kutatástámogatás

A Tomory Lajos Múzeum már a 2000-es évek közepe óta a nyomtatott mellett digitális adathordozókon (például a 100 éves helyi sajtó szemléje, képválogatás az egykori Állami lakótelep életéből), illetve az interneten is megoszt helytörténeti tartalmakat. Kezdetben ez elsősorban az intézményi honlapra feltett ismeretterjesztő írásokat, tanulmányokat jelentett – mint például a 2010-es tanulmánykötet szövegei –, de a 2010-es évek közepétől a térképes, adatvizualizációs megjelenítés lépett előtérbe. Ennek jegyében készült el 2015-ben a 18kerterkepen.hu, mely egy korábbi – még helyben nézhető – platform kibővítése. Segítségével az érdeklődők információkat tudhatnak meg a XVIII. kerület utcaneveiről, szobairól, emléktábláiról, intézményeiről. A felület szövegesen és térképesen egyaránt használható. Egyedi fejlesztésű oldalt kapott a tanulmánykötet tartalmára támaszkodva a téma helybeli jelentősége miatt 1956 helyi története (18ker1956.hu).

A 18kerterkepen.hu-hoz hasonló felületen valósult meg a Pestszentlőrinc és Pestszentimre XX. század eleji építkezéseit bemutató 18kerhajjegyzek.hu című tematikus honlapunk, amelynek információit a Tomory Lajos Múzeum és a Budapest Főváros Levéltára anyagaival folyamatosan bővítjük. Évről évre kerülnek fel a kilencven évvel ezelőtti építkezések, valamint az egykori tulajdonosok és a lakók/választók neveit tartalmazó adatok, emellett a korai iskolai jegyzékek adattartalmát is igyekszünk megosztani a kerületünk múltja iránt érdeklődőkkel.

A bp18ker.hu oldal egyre inkább XVIII. kerületi ismeretterjesztő digitális platformmá válik. 2022-ben az Átló Team különleges adatvizualizációs fejlesztéseit vettük igénybe, így módon különböző rétegekben tudtuk ábrázolni a kerületet jellemző információkat, történelmi térképeket tudtunk ráhelyezni a mai állapotra, valamint korábbi tartalmainkat (közterek, emlékművek, iskolák–óvodák, telektulajdonosok) tudtuk látványosabb formában bemutatni.

Az oldalon azóta helyet kaptak a kerület egyes részeit, híres embereit bemutató kisfilmek, valamint lehetőség van kiadványaink elegáns, könyvszerű, lapozgatható formában való közzétételére is.

A honlap tartalma folyamatosan bővül különböző tartalmakkal – itt érhetőek el a Thinglink programmal a kiállításainkhoz készült ismeretterjesztő játékok, valamint a gyár- és egyháztörténeti, illetve az oktatástörténeti időszak kiállításához kapcsolódó konferenciák előadásainak felvételei is.

²⁴ Az önálló intézmény a fenntartó XVIII. kerületi önkormányzat támogatásával nemcsak átvészelte a járvány és az energiaválság időszakát, hanem intenzíven fejlődött. Az előbb felsorolt díjak és minősítések mellett ezt a 2024-es szakfelületei vizsgálat is megerősítette.

Szintén kisfilmes formában megvalósult, a középiskolásokat célzó pályaeorientációs pályázat volt a *Tudósok és innovátorok egykor és ma Magyarországon*, amely a Karinthy Frigyes Gimnázium bevonásával készült, és amely elérhető a tudosok.tomorylajos-muzeum.hu oldalon.

A kutatástámogatás részeként kiadványainkat eljuttatjuk az iskolai könyvtárakba és a helyi pedagógusokhoz, részt veszünk az iskolák saját történetét feldolgozó kiállításainak összeállításában. Segítjük a szakdolgozatírókat és a minősítésre készülőket, országos pályázatok és vetélkedők sikeres teljesítéséhez adunk háttéranyagot, szakmai segítséget, fotóhelyszínt.

Fejlesztéseinkhez felhasználjuk a kínálkozó pályázati lehetőségeket (például NKA, Mecenatúra), melyeket kiegészítünk a múzeum forrásaival, és biztosítjuk a felületek fenn tartását, fejlesztését. A felületek egy részét a fenntartó önkormányzat és társintézmények pályázatai keretében fejlesztették.

A múzeum oktatástörténeti gyűjteményének bemutatása a jelenlegi múzeumpedagógia segítségével

A Tomory Lajos Múzeum ma is kiemelten fontosnak tartja oktatástörténeti gyűjteménye bemutatását, a kerületi oktatási intézményekkel, különösen a kerületi általános és középiskolákkal ápolt intenzív kapcsolatot. A kezdeti iskolai gyűjteményből az iskolatörténeti anyag jelenleg két helyszínen is kiállításon látható. A Múzeumsarokban található állandó kiállítás – „200 év emlékei” Budapest 18. kerület, Pestszentlőrinc–Pestszentimre múltjából – része az oktatástörténeti terem egy kisebb oktatási látványtárral. A 2025 elején megnyitott időszak kiállítás (*PAD-TÁRS – A 18. kerület iskolái A–Z-ig*) pedig a MŰ-hely kiállítóhelyen nyújt panorámaképet a XVIII. kerületi oktatás múltjáról több mint 250 négyzetméteren. A kisebb állandó kiállítás mellett a múzeum fontosnak tartotta, hogy ne csak megidézzék a húsz éve, azaz 2005-ben bezárt egykori tanteremnyi oktatástörténeti kiállítást, de újra is gondolja, tematikus csoportokba rendezze és jelenkorkutatással gyarapítsa tovább (ennek keretében valamennyi iskolaépületről fotók készültek, és a dokumentum-, illetve a tárgyi anyagot is gyarapítják a kiállításához most kapott további anyagok). A két, a kerületi iskolák 1990-es évekbeli sorsát áttekintő konferencia is ezt szolgálta.

Számos múzeumpedagógiai, helytörténeti ismeretterjesztő program kapcsolódik a kiállításokhoz, hogy élménnyé váljon a múzeumlátogatás a nevelési és oktatási intézmények gyermekei, tanulói, illetve a kerületi lakosok számára. Így ápolja ma a múzeum azt a hagyományt, amelyet Tomory Lajos a kezdetektől fogva megalapozott a helyi közösséggel. Egyre elterjedtebb gyakorlat itthon is, hogy a múzeumok oktatási tevékenységüket az ország Nemzeti Alaptantervében az életkori sajátosságok alapján meghatározott, fejlesztendő kompetenciakörökhöz igazítják a tudásmegosztás mellett. A múzeumnak a tanítási órakeret csekély százalékában,²⁵ viszont az iskolában töltött tanítási időn kívüli szabadon felhasználható órakeret nagyobb százalékában van lehetősége programot, foglal-

²⁵ A 2020-as NAT-hoz illeszkedő tartalmi szabályozók magyar nyelv és irodalom kerettantervében 5–12. évfolyamon említik a múzeumlátogatást: „Az órakeret 20%-át a szaktanár választása alapján a tananyagok mélyebb, sokszínűbb tanítására, ismételésre, gyakorlásra vagy a tanórán kívüli tudásszerzésre (múzeumlátogatás, színházi előadás megtekintése, előadó meghívása), kompetenciafejlesztésre, projektmunkák megalkotására lehet felhasználni.” *Kerettanterv az általános iskola 5–8. évfolyama számára. Magyar nyelv és irodalom* (<https://www.oktatas.hu>)

kozást nyújtani a közoktatásban tanuló gyermekek számára. Egyre gyakrabban témanap, témahét, projektnap, ünnepek és hagyományosan a kirándulások szervezése során keresik fel a múzeumot a pedagógusok a nevelési és oktatási intézményekből. A múzeum lépést tart a világ változásával, a technikai fejlődéssel, a jelenléti foglalkozások mellett a múzeum honlapjain²⁶ digitális múzeumpedagógiai lehetőségek is rendelkezésre állnak az érdeklődők számára a sokféle segédanyag és kiadvány mellett. Utóbbiak segítenek az iskoláknak saját történetük feldolgozásában és megélésében. Nemcsak a kutató diákoknak és pedagógusoknak jut segítség, hanem sok évtizedes hagyományt követve a múzeum munkatársai jelenleg is több iskola saját évfordulójához segítenek nívós kiállítások, kiadványok helyszíni összeállításában, közös múzeumpedagógiai alapú projektek kidolgozásában és végrehajtásában.

2. kép – PAD-TÁRS-kiállítás a MŰ-helyben

Múzeumpedagógiai foglalkozások

A múzeum már óvodáskortól egészen a középiskola 11. osztályáig kínál múzeumpedagógiai foglalkozásokat a különböző korosztályoknak életkori sajátosságaik figyelembevételével. A tanórai keretbe illeszthető foglalkozáson kívül projektnaphoz kapcsolódó foglalkozást, múzeumi tábort és olyan komplex játékos vetélkedőket is meghirdet a múzeum, amelyeken a tanulókon kívül a felnőttek is szívesen vesznek részt a múzeum kiállítóhelyein és/vagy a kerület egyéb helyszínein. A közelmúltban és jelenleg is nagy sikerű programok

koznevels/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8 Kerettanterv az általános iskola 9–12. évfolyama számára. Magyar nyelv és irodalom) [2025.06.26.]

²⁶ www.tomorylajos-muzeum.hu/online-muzeumpedagogia/, <https://www.bp18ker.hu/jatekok/> [2025.10.22.]

közül a témához kapcsolódóan legkeresettebb foglalkozásokat a továbbiakban kívánjuk áttekinteni, különös tekintettel azok tartalmi sajátosságaira.

A MŰ-hely kiállítóhely időszaki tárlatához kapcsolódó, oktatástörténeti gyűjteményre épülő foglalkozásain interaktív, élményszerű módon mutatkozik be a kerületi iskolák múltja. A hagyományos szemléltetőeszközök, iskolai bútorok, taneszközök, régi tankönyvek, bizonyítványok, öltözetek, az iskolai életet megörökítő fotók nemcsak vizuális élményt jelentenek, hanem bizonyos elemei kipróbálhatók működés közben, megtapinthatók. A foglalkozások során a gyerekek beülhetnek az egykori iskolapadokba, felvehetik az iskolai köpenyt, és megismerkedhetnek a régi szertárak eszközeivel. Ezáltal személyesebb és emlékezetesebb élményt szereznek a múltból. Játék- és drámapedagógiai módszerek segítik az ismeretek elmélyítését. A tárgytapogatás játékkal az érzékelést fejlesztjük. Tapintás után kiscsoportokban a gyerekek leírják a bűvös dobozban talált tárgyak tulajdonságait, megkeresik a kiállításban úgy, hogy a többi csapat előtt ne fedjék fel a saját tárgyukat. Ezután a csapatok külön-külön felolvassák a tulajdonságokat, miután a tárgyak közelébe vezettek mindenkit, és a többieknek kell megfejtetni a hallottak alapján, hogy melyik tárgyat tapogatta ki a csapat. A dramatizált írásóra, a mártogató tollal való írás alkalmas arra, hogy a maitól egészen eltérő tanulásra alkalmas lelkiállapot jöjjön létre. Óvodásoknak, alsó tagozatos értelmileg akadályozott gyermekeknek a palatábla használata jelent különleges élményt, cselekvésen keresztül szereznek ismereteket a régi iskolai életről. Középiskolásoknak az *Időkapszula a suliból* című foglalkozáson dobozbon-tás-módszert alkalmazunk a csoportalkotáshoz. A dobozban található tárgyak öt témakörhöz kapcsolhatók: menza, közösségi élet, uniformis, táblától a krétáig, iskolai szabályok. Ezeket az eszközöket a tanulók elhelyezik a kiállítás tematikailag megfelelő helyére. A feladat megbeszélése után arra kérjük a tanulókat, hogy csoportjukkal abban a témában találják ki, milyen lenne az iskolájuk a jövőben, amellyel kapcsolatos tárgyat kaptak. Az ötleteiket fóliára készíthetik. Az elkészült kreatív anyagot egy régi írásvetítőn mutatják be rövid előadás formájában, a résztvevők hozzászólásokkal, felszólalásokkal egészítik ki. Régi eszközökkel, a jelen ötleteit jövőbe mutatónak kell megvalósítani a foglalkozáson. A foglalkozást mentiméteren készített online szavazással zárjuk, amelyben választ keresünk arra, melyik ötletet tartják megvalósíthatónak, a legjobbnak.

A Múzeumsarokban található állandó kiállítás oktatástörténeti terméhez és az oktatási látványtár anyagához kapcsolódóan is választható a *Régi iskola*-foglalkozás a kiállítóhely adottságaihoz igazítva. A tárlatról szerzett első benyomások után a véleményvonal bevezető játék következik, majd a régi iskolai eszközökkel való ismerkedés. Azután textilkesztyűt húzva az addig megszerzett ismeretek alapján a régi órarendnek megfelelően pakolnak be a gyerekek taneszközöket egy korabeli iskolatáskába. Útra kelünk a múzeumban „időben” is, a helytörténeti kiállítás végigvezet a kerület múltján. Végül megérkezik a csapat a „rég iskolába”, ahol írásórán vesznek részt.

A kerület iskoláiban lehetőség van „bőröndmúzeumi” programon részt venni, így a *Régi iskola* című foglalkozás nemcsak a honismereti óra keretébe illeszthető be, hanem akár projektnap, évforduló alkalmával; múzeumon kívül az iskolában mindenki számára elérhető a program. A foglalkozás során a tanulók kézbe vehetik a régi taneszközöket, tan szereket, ismereteket szereznek iskolájuk történetével kapcsolatban. Dramatikus játékok (*Véleményvonal, Bújj a tárgy bőrébe!, Milyen volt egy 100 évvel ezelőtti írásóra?*) segítségével tesszük élményszerűvé és emlékezetessé a múzeumpedagógiai foglalkozást.

3. kép – „Régi iskola”-foglalkozás a Gulner Gyula Általános Iskolában

Múzeumpedagógiai projektek

A pályaorientációs foglalkozást „*Mi lesz a végén?*” címmel az általános iskolai pedagógusok igényei hívták életre. A pályaorientációs tematikus projektnap bevezetése óta az elmúlt években több megkeresést kapott a múzeum, hogy a *Nemzeti Alaptanterv*ben tartalmilag is meghatározott pályaorientációhoz kapcsolt ismeretanyag átadásához nyújtson segítséget, s ennek okán szívesen tennének látogatást a múzeumban az osztályfőnökök osztályaikkal. A foglalkozás koncepciójának kidolgozása során meghatározták a múzeumpedagógusok, hogy mindenképpen a múzeum gyűjteményéhez és a XVIII. kerület múltjához kapcsolódjon a foglalkozás úgy, hogy közben teljeskörűen idomuljon a pályaorientációs iskolai követelményekhez, ismeretanyaghoz. A tanulók játékos formában kapnak visszajelzést, hogyan viszonyulnak magukhoz és másokhoz, mire tartják magukat alkalmasnak, mi az érdeklődési körük, mely tulajdonságaik, képességeik számítanak erősségnek, miközben kerületi híres, hivatásukban kiemelkedő személyeket, illetve a helytörténeti és érintőlegesen az oktatástörténeti gyűjteményt is megismerik. A foglalkozás célja, hogy felismerjék: az önismeret, az élethosszig tartó tanulás és a reziliencia kompetenciájának fejlesztése a 21. századi ember egyik legfontosabb feladata az egyre gyorsabban változó világban. Élménypedagógiai, drámapedagógiai, kooperatív módszerekkel közvetítenek a múzeumpedagógusok helytörténeti, oktatástörténeti ismereteket, a PAD-TÁRS-kiállítás tárgyaival kapcsolatos ismereteket, és segítik az osztályfőnököket a pályaválasztással kapcsolatos munkájuk során. A foglalkozás célcsoportja elsősorban a felső tagozatos általános iskolások és középiskolások, de a pedagógusok kérésére alsós évfolyamok irányába is kibő-

vült a kínálat. A 3–4. évfolyamon tanulók életkori sajátosságaihoz igazított változat teljes mértékben érthető, élvezhető és hasznos a gyerekek számára.

A múzeum rendszeresen szervez múzeumi nyári táborokat gyerekeknek, ahol az oktatástörténeti téma is szerepet kap játékos formában. A tábor helyszíne a Múzeumsarokban az oktatástörténeti terem, így adott a lehetőség, hogy a tárgyi gyűjteménnyel ismerkedjenek. Ezen kívül a kerületi napközis tábor résztvevői számára is kínál múzeumpedagógia-foglalkozásokat, amelyek során a csoportok bepillantást nyernek a kerület oktatástörténetébe, a régi iskolák világába. A táborozók számára a múzeum kertje szabadon használható, a tudásátadás az épületen kívül is folytatódik. A Herrich–Kiss villa melletti erdős részen tanösvény, valamint fűszernövénykert található. Ezt a lehetőséget a múzeumpedagógiai foglalkozások tervezésekor is figyelembe veszik a múzeumpedagógusok. *A természet tündérei* szemléletformáló, környezetvédelmi komplex foglalkozás során az óvodások és kiskolások megismerkednek a komposztálás szabályaival, a szelektív hulladékgyűjtéssel és a kertben lévő gyógy- és fűszernövényekkel.

„Családbarát Múzeum” múzeumpedagógiája

A kerület különböző helyszíneit, híres személyiségeit, történelmi múltját felfedező helytörténeti játékokat indít a múzeum nemcsak oktatási intézmények számára, hanem a családoknak, kerületi lakosoknak. Népszerű játék volt a *QR-kódvadászat a 18. kerületben*. A programon a gyermekcsoportok, családok önállóan, felfedező tarisznyába helyezett, információkat tartalmazó nyomok, kellékek segítségével járták be a kerület egy-egy részét. A kódvadászatban részt vettek olyan csapatok, amelyek Pestszentlőrincen és Pestszentimrén is végigjárták az útvonalat, így a játékra fordított idő és energia tekintetében is kiemelkedtek a többi csapat közül. Az okostelefonnal beolvasott kódokkal elért oldalak leírást vagy videót és játékos feladatokat tartalmaztak, melyeket a helyszínen együtt, kooperatív módon kellett megoldaniuk a játékosoknak a tarisznyában található segédeszközök, kellékek segítségével. A kódokat köztéri műalkotásokhoz, a kerület jelentősebb épületeihez, közparkjaiba, a múzeum kiállítóhelyeire és a csatlakozó partnerintézményekhez telepítettük, ahol mindig az adott helyszínen kutatva, azt jobban megismerve találták meg a feladatok megoldását a résztvevők. A kész jegyzőkönyvet, az elkészült produktumokat, fotókat elektronikus levelezés útján juttatták el a múzeum számára.

Az *Eötvös Loránd nyomában Pestszentlőrincen* című helytörténeti vetélkedőn a gyermekcsoportok, családok önállóan, felfedező csomagba helyezett kellékekkel járták be a térképes útmutató segítségével a kerület egy részét és kutatták fel az egyes helyszíneken elhelyezett molinókat. A molinókon olvasható információk tájékoztatták a résztvevőket; a rajta lévő (okostelefonnal beolvasható) QR-kódokon keresztül elért oldalak egy-egy leírást vagy videót és játékos feladatokat tartalmaztak, melyeket a helyszínen együtt, kooperatív módon kellett megoldaniuk a játékosoknak, esetenként a csomagban található kellékek segítségével. A feltöltött megoldások egy drive felületen keresztül követhetők voltak a szervezők számára is, így lehetett tájékoztatást adni a résztvevőknek is, ha elbizonytalanodtak, hogy sikerült-e feltölteni megoldásukat. A program egyszerre támogatta a valós térben és térképen való önálló tájékozódást. Az anyanyelvi, matematikai és informatikai kompetenciák fejlődését is segítette, illetve az adaptív készségeket is fejlesztette a vetélke-

dő. A jelentkezők a Múzeumsarokban vehették át a nyomozás kellékeit, és ott, helyben lehetőség volt a felületi feszültséghez kapcsolódó kísérlet elvégzéséhez. Az iskolai csoportok a kellékek átvételekor múzeumpedagógiai foglalkozáson vehettek részt. Ez a bevezető lehetőséget teremtett, hogy könnyebben megértsék a világhírű fizikus munkásságát, jelentőségét. Ezen a kiindulási ponton tekinthették meg a résztvevők az Eötvös–Pekár-féle ingát, amely a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeumtól kölcsönszerződés útján került a Múzeumsarok kiállítóhelyünkre. A térkép elkalauzolta a játékosokat a Zila Kávéházhoz, a FSZEK XVIII. kerületi főkönyvtárához, az Eötvös-szoborhoz, amely az egykori Eötvös-villa közelében található. Onnan a Lónyay-villához sétáltak el a versenyzők, végül az Eötvös Loránd Általános Iskolánál fedezhették fel az utolsó molinót.

A 2025. évi Múzeumok Majálisán mini oktatástörténeti kiállításához interaktív játékot fejlesztettek ki a múzeum munkatársai. Múltba vezető utazáson lehetett részt venni a „csodaalagúton” keresztül, amely habszivacs lapokból készült a biztonság érdekében. A kaland során UV lámpa segítségével régi iskolai tárgyak képét fedezhették fel a vállalkozó kedvű játékosok. Ezeknek a memorizálása volt az egyik cél, mert az „utazás” után ki kellett választani azokat az eszközöket a minikiállítás tárgyai közül, amelyeknek a képe az alagútban volt. Majd a megoldás, az átélt élmények megbeszélésével fejeződött be a játék. Az esélyegyenlőség jegyében egy másik verzió is készült. Újrahasznosított anyagból, egy megfelelő méretű papírdobozból készítették el a múzeum makettjét a múzeum munkatársai, amelynek két oldalán egy-egy UV lámpa segítségével lehetett keresni az iskolai tárgyak UV filccel rajzolt képeit. A játékot örömmel próbálták ki az érdeklődők, és remek párbeszédek alakultak ki a különböző generációk tapasztalatai alapján.

4. kép – Megvan! Izgalmas iskolai tárgyak a múltból

5. kép – Múzeumok Majálisa 2025

A Tomory Lajos Múzeum – az alapító által lefektetett alapokhoz híven – ma is aktívan, sokrétűen és interaktív módon gyűjti, kutatja, őrzi, dolgozza fel és teszi közzé a helyi közoktatási intézményekkel és pedagógusokkal sok formában együttműködve Budapest XVIII. kerület és kiemelten a kerületi közoktatás egyre gyarapodó emlékeit. Az itt élő százezer ember és az intézményhálózat mögött álló több mint 150 év közös történetünk, a két modern település fejlődése elképzelhetetlen lenne a helyi oktatási intézmények nélkül, amelyek otthonai és igazodási pontjai, számos közös élmény adói immár több generációnak. Szerencsések vagyunk, hogy a múltat egy olyan lelkes és innovatív közösséggel ismerhetjük és őrízhetjük meg, amely igényli, javasolja és mindig jól fogadja az új megoldásokat, amelyek bevezetésében, fejlesztésében és felhasználásában is aktív részt vállalt és vállal.

6. kép – Gépmaajális a Herrich–Kiss villa kertjében

KÉPJEGYZÉK

1. kép	Az 1999-ben megnyitott állandó iskolatörténeti kiállítás. Fotó: Tomory Lajos Múzeum
2. kép	PAD-TÁRS-kiállítás a MŰ-helyben. Fotó: Tomory Lajos Múzeum
3. kép	„Régi iskola”-foglalkozás a Gulner Gyula Általános Iskolában. Fotó: Tomory Lajos Múzeum
4. kép	Megvan! Izgalmas iskolai tárgyak a múltból. Fotó: Tomory Lajos Múzeum
5. kép	Múzeumok Majálisa 2025. Fotó: Tomory Lajos Múzeum
6. kép	Gépmajális a Herrich–Kiss villa kertjében. Fotó: Tomory Lajos Múzeum

SAJTÓFORRÁSOK

Köznevelés, 1957, 1985
Magyar Múzeumok, 2001
Népszabadság, 1995
Népszava, 1964
Pedagógusok Lapja, 1965
Peremváros, 1965, 1972, 1977, 1981, 1984
Városkép, 2002

IRODALOM

FEITL – HEILAUF
– KOVÁCS – NAGY
2011	FEITL Írisz – HEILAUF Zsuzsanna – KOVÁCS Márk – NAGY Veronika Sára: <i>Körülöttünk forog a világ? – Összefogással múltunk értékeinek megismeréséért. A Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény és a kerületi általános és középiskolák együttműködése múzeumpedagógiai foglalkozások megtartására.</i> Budapest, 2011.
FÖLDESI 1984	FÖLDESI László: A kerületi múzeum otthonra talált. <i>Peremváros</i> 21. (1984):1. 4.
HEILAUF 2012	<i>Ezerarcú világ – Múltunk értékeinek bemutatása múzeumi eszközökkel.</i> Szerk. HEILAUF Zsuzsanna. Budapest, 2012.
MAGYAR 1981	MAGYAR György: A helytörténeti gyűjtemény bemutatkozik. <i>Peremváros</i> 18. (1981):1. 13.
MIKLÓS 1965	MIKLÓS: Múzeum? Igen! De hol? <i>Pedagógusok Lapja</i> 21. (1965):1. 5.

- PAPP 2002 PAPP: A helytörténet gyűjteménye. *Városkép* 11. (2002):7. 15.
- SCHMIDT 2001 SCHMIDT Jánosné: Kis múzeumok a nagyvárosban. A XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény. *Magyar Múzeumok* 7. (2001):3. 41–43.
- TOMORY 1957 TOMORY Lajos: Pedagógiai múzeumot! *Köznevelés* 13. (1957):6. 145.
- TOMORY 1965 TOMORY Lajos: Egy múzeum otthont keres. *Peremváros* 3. (1965):1. 8.
- TOMORY 1972 TOMORY Lajos: Kerületünk pedagógiai gyűjteménye. *Peremváros* 9. (1972):1. 4.
- TOMORY 1977 TOMORY Lajos: Emlékezzünk a régiekről! *Peremváros* 14. (1977):1. 12.
- ÜRÖGI 1985 ÜRÖGI Imre: Pedagógiai gyűjtemény Pestlőrincen. *Köznevelés* 41. (1985):37. 15.

The Collection of the Tomory Lajos Museum in Education, the Educational Collection in the Museum

by Zsuzsanna Heilauf – Melinda Jásperné Nagy – Tamás László Pápai

(Summary)

The collection of the Tomory Lajos Museum, located in the 18. district of Budapest, has been concerned with the history of education from its very birth. Lajos Tomory, the founding headmaster of the school, decided in 1956 to collect with his students old objects and school equipment from the surroundings of his school in the 18th district. His great dream was to create a pedagogical museum based on his collection, for which he engaged in a lively public and research activity. In 1981, he donated his collection, which had grown to include local history as well as education, and which he could only house in school cupboards and cellars, to the 18th district, which has provided a venue and organisation for the growing collection since 1987. From the very beginning, the founder and the public collection felt it was important to present the district's educational past in temporary and permanent exhibitions, and since 1985 there has been an almost continuous permanent exhibition on the subject - in various locations. Drawing on the educational and local historical material, guided tours for schoolchildren in the district, successful museum education sessions and joint exhibitions have been held since the beginning. In addition to the educational history material, the thematic material of the museum's display library is based on the founder's concept of education, on previous thematic collections and on the display of the museum's collections, and is also linked to a variety of museum education programmes.

Currently, the Tomory Lajos Museum is an independent institution (in a villa more than 150 years old) with several exhibition spaces. The educational material, which is popular with school groups in the district's primary and secondary schools, is on permanent display as part of the permanent exhibition on the history of the municipality, but recently, in addition to a research project on the present, the educational material held in the repository has been published in a larger permanent exhibition in thematic units.

Szöts Zoltán

A Völgységi Múzeum szerepe az oktatásban és a tudományos ismeretterjesztésben (1987–2020)

A bonyhádi múzeumügy történetéből

Az oktatás szolgálatában

A bonyhádi, illetve a völgységi helytörténeti kutatások a 18. századi tájleíró, honismereti ismékig, Bél Mátyásig nyúlnak vissza. Az első szociográfia Bonyhádról a tudós plébános Egyed Antalé, Vörösmarty Mihály költőtársáé és barátjáé. Bonyhádon már százötven évvel ezelőtt is volt egy olyan muzeális közgyűjtemény, amely a nagyközönség rendelkezésére állt, és elsősorban az oktatást szolgálta. 1870. szeptember 6-án kezdődött a tanítás a Sárszentlőrincről idetelepített algimnáziumban, ahol már 1871-ben létesült régiség- és természetrajzi gyűjtemény.¹ Ez a kezdetben valószínűleg igen szerény anyag a gimnázium értesítőinek tanúsága szerint a következő ötven évben szépen gyarapodott. Mérőföldkő az 1893/94-es tanév, amelyről az értesítő nagyon tömören ennyit ír: „*A lengyeli kőkorszakbeli leletből 50 db méltóságos Apponyi S. gróf úr ajándéka.*” A mecénás Apponyi Sándor gróf – aki támogatta Wosinsky Mórt a lengyeli őskori leletek feltárásában, s aki a tudós pappal együtt 1895-ben megvetette a szekszárdi múzeum alapjait lengyeli kastélyának kincseivel – méltónak találta a bonyhádi régiségtárat a bővítésre.²

1912-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége és Országos Tanácsa az államilag segélyezett, ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium gyűjteményei között a könyvtárat, a régiségtárat és a természetrajzi tárat tartotta nyilván. A könyvtár a tanárok, az intézet fenntartói, illetve tanulói és kivételes esetekben mások számára is kölcsönzött könyveket. A régiséggyűjteményt viszont Posevitz Vilmos gimnáziumi tanár, a gyűjtemény őre vezetésével megnézhetette a nagyközönség is, ezért joggal tekinthetjük az intézmény régiségtárat Bonyhád első múzeumának. Az első világháború után pusztult el az anyag, gyarapodásról nincs nyom.

Fordulat 1940-ben állt be, amikor Horváth Olivér, a gimnázium rajz szakos tanára, a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Egyesületének rendes tagja kezdeményezte a népművészeti tárgyak gyűjtését. Ennek célja a rajz tananyagában szereplő népművészeti alkotások megismertetése, megszerettetése és értékelése, a hagyományokhoz való ragaszkodás erősítése és elmélyítése volt. A gyűjtésben főleg az alsóbb osztályosok vettek részt, és 1943-ban már két vitrint töltöttek meg.³ A gimnázium üveges szekrényeinek néprajzi anyaga 1956-ban, a gimnázium fennállásának 150. évfordulója alkalmával terebélyesedett

¹ SZÖTS 1989. 24–25.

² GYALOG 1894. 44.

³ ZERINVÁRY 1943. 23.

iskolamúzeummá. A munka nagy részét Horváth Olivér és képzőművészeti szakköre végezte, Kolta László igazgató hathatós támogatásával.

1981 májusában a bonyhádi gimnázium az iskola fennállásának 175. évfordulóját ünnepelte. Az iskolai honismereti szakkör diákjai tanáraik segítségével kiállítást rendeztek. A padlásraktárból előkerülő régi tárlók újra megteltek kőkorszaki és bronzkori eszközökkel. Kiegészült mindez a könyvtár legértékesebb nyomtatványaiával és a neves öregdiákoktól kapott könyvekkel. Az ünnepi megemlékezés után a kiállítás az emeleti előtérbe került állandó bemutatóként. Az évforduló érlelte meg az iskolamúzeum újjászülését. 1984. november 30-án beérte az iskola Szóts Zoltán tanár által vezetett honismereti szakkörének addigi munkája. Az iskolamúzeum elkészítésében Bonyhád két jeles helytörténésze, Kolta László és Solymár Imre is közreműködött.⁴

A Bonyhádi Evangélikus Gyűjtemény 2006. augusztus 31-én alakult meg. Célja, a Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és jogelődjei múltjának kutatása, tárgyi és szellemi emlékeinek összegyűjtése. A gyűjtemény a régi könyvtárból, illetve egy iskolatörténeti-egyház történeti kiállításból állt. 2008. szeptember 25-én ünnepélyes keretek közt avatták fel a volt algimnázium épületében lévő teremben a régi tanári könyvtárat, amely megtekinthetővé vált az érdeklődő közönség számára, illetve ezzel párhuzamosan megkezdődött a könyvállomány szakszerű feldolgozása és állagmegóvása is, amely Antal Mária iskolai könyvtáros munkáját dicséri.

A gyűjtemény második termében található történeti kiállítás tárlókban mutatta be a bonyhádi evangélikus egyházközösség, illetve a sárszentlőrinci és a bonyhádi iskola fejlődését, tervezője és rendezője Nagy István, az iskola tanára volt.⁵

Múzeumi kísérletek

A Székely Múzeum megalapításának terve már 1945 júliusában megfogalmazódott: Kis-Várday Gyula bukovinai székely származású orvos kérte a főjegyző támogatását, hogy egy „Székely Néprajzi Múzeumot” hozhassanak létre a bonyhádi Honig-házban.⁶ 1945 őszén Tevelen, a szövetkezet választmányi ülésén bizottságot hoztak létre, de csak 1947. március 5-én alakították meg Bonyhádon a Székely Múzeum Egyesületet. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) hozzájárult Herepei János volt sepsiszentgyörgyi múzeumigazgató Bonyhádra helyezéséhez. A Központi Szövetkezet székháza adott otthont az egyesületnek.⁷ A VKM csak Herepei és hivatalsegége bérét állta, a működtetésre azonban már nem volt fedezet. A fennálló körülmények folytán erőfeszítéseinek legfőbb eredménye egy 1500 kötetes szakkönyvtár és a telepítések iratanyagának összeszedése lett.⁸ A 7725/1950. MMOK sz. rendelet alapján a bonyhádi Székely Múzeum Egyesületet megszüntették. A rendelet ezt helytelenül indokolta azzal, hogy az nem is volt jogilag

⁴ Szóts 1989. 25. A kollégium régi szárnyának emeletén 3 vitrinben a néprajzi anyag látható. Eckert Jánosné 2025.

⁵ Nagy 2017. 67. A „régí könyvestár” terme maradt meg, a gyűjtemény többi része raktárba került. Eckert Jánosné 2025.

⁶ TML IV.417. b. 1945.07.21. 2658. 9.d.

⁷ VTKSZÉ 1947. április 20, VM A 165/ 2005, VTKSZÉ 1947. június 5.1, VM D 2011.5.10.

⁸ V. KÁPOLNÁS 1996; BALASSA 1995.

múzeum. Valójában az 1948-as fordulat után sorra felszámolták a székeltek gazdasági és szellemi megmaradását szolgáló szervezeteket.⁹

1. kép: Egy tárgy a Bonyhádi Tájmuzeumból: Lőrincz Imre székel ház modellje a modulraktárban

Knábel Vilmos igazgató-tanító az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kezdeményezte a Bonyhádi Tájmuzeum megteremtését. „Gyűjtő gárda” és „baráti kör” alakult, és a Községi Tanács és a Járási Művelődési Ház támogatásával 1962-ben a Rákóczi utca 28. sz. alatti két teremben helyezték el a gyűjteményt. Bonyhádi Márton, a község érdekes és értékes személyisége, aki egy személyben volt gyűjtő, restaurátor, múzeumőr és tárlatvezető, leltárt készítő muzeológus, hetente két nap kinyitotta a kis múzeumot a látogatók előtt. A gyűjteményt főleg a céhes korszak és a kihalóban lévő mesterségek tárgyai alkották. Fennmaradt az 1961-től 1963-ig vezetett kéziratos leltára, amely mintegy 300 tételt tartalmazott. Közel kétéves működést követően a kiállítás anyaga leltár nélküli, ömlesztett állapotában a szekszárdi múzeum használaton kívüli alagsori helyiségébe került.¹⁰

Ipartörténeti gyűjtemények

A Bél Mátyás-i honismereti tradíció folytatója a múlt század második felében Kolta László tanár volt helytörténeti iskolateremtő működésével. Kialakult a bonyhádi helytörténészek köre. 1977. április 1-jén, Bonyhád várossá nyilvánításakor a városi könyvtárban bemutatták a helyi üzemek múltját. Az ismertetésben a zománcárugyár is szerepelt. Még abban az esztendőben készült el gyűjteményük, amelyhez a megyei múzeum adta előbb kölcsön a vitrineket, majd ezeket a gyár megvásárolta. A gyűjtőmunkában Steib György vállalta az oroslánrészt. A kiállítás az új irodaépület folyosójára került. A gyár 2025 nyarán adta át az anyagot a Solymár Imre Városi Könyvtár állandó tárlatába.¹¹

⁹ VM A 165/ 2005; BODOR 1975.

¹⁰ BONYHÁDI 1962. 60–63.; SZÓTS 2011. 8–9.

¹¹ Steib György 1988; KOLTA 1975; STEIB – TARCSAY 1973; SZÓTS 2011. 9.

A Könnyűipari Minisztérium és a Bőripari Kutatóintézet kezdeményezésére Hagyományvédelmi Bizottság alakult a cipőgyárban, első ülésük 1977. február 7-én volt. Soós Csaba és Arndt Henrik után Bíró István lett a megbízott. A gépeket az Országos Műszaki Múzeum nyilvánította védetté 1983. július 22-i dátummal. Két gép került a Völgységi Múzeum első állandó kiállításába. Védetté nyilvánítottak 32 db 1950 és 1970 között készült cipőt is. A BONY Cipőipari Szövetkezet cipésműhely-rekonstrukcióját 1985-ben Tellér István és Ohmacht Józsefné vezetésével állították össze. A cipőgyár és a szövetkezet felszámolása után a cipők, a gyár fotógyűjteménye és a cipésműhely tárgyai a Völgységi Múzeum leltárába kerültek.¹²

A Völgységi Múzeum megalapítása

A népművészeti kincsekben gazdag Tolna megye a skanzenek kialakításában nem követte az 1968-ban megnyílt Göcseji Falumúzeumával országosan is példát adó Zala megyét vagy a '70-es években a Somogy megye szennai kezdeményezését. Baranya és Tolna megye a helyben megőrzött és helyreállított épületegyütteseket, az úgynevezett népművészeti tájházakat részesítette előnyben.

Tolna megye arculatát két jelentős etnikai átrendeződés alapozta meg. A török hódoltság után gyér magyar és rác (délsláv) lakosság maradt itt. A 18. század második feléig tartó újránépesedési folyamat eredménye a német telepesek nagyfokú térnyerése – akkor Tolnában 36 %, 1941-ben 27 %, a Völgységi járásban 75 % –, valamint a városi elem, a sziléziai zsidók bevándorlása volt. 1920 után a szerbek optálásuk eredményeként csak Medina és Grábóc településeken maradtak. A második világháború, a holokauszt, majd a német lakosság jelentős részének kitelepítése, végül a bukovinai székelyek, felvidéki magyarok betelepítése változtatta meg az etnikai képet. A Tolna megyei tájházprogram 1983-ban még nem tükrözte a megye sokszínűségét. A hét tájházból négy magyar, három német nemzetiségi volt, de továbbra sem volt a székelyeknek és a szerbeknek néprajzi gyűjteménye.¹³

A megyei múzeum ezt követően kiadta a bonyhádi tanácsnak a Bonyhádi Tájmuzeum rendezetlen anyagát. Ezt többszöri betörés gyérítette tovább, mígnem a tanács a gimnázium honismereti szakkörének gondozásába adta, és mentette azt, ami megmaradt. A gyűjtemény rendezésében és leltárba vételében közreműködött Solymár Imre is. Így talán nem véletlen, hogy amikor Tolna megye múzeumai 1985-ben egy tűzoltó múzeummal gyarapodtak, Bonyhád adott helyet az új létesítménynek.

Negyven év kísérletei után végre méltó kiállítás összegezte Bonyhád és környékének múltját: 1987. április 1-je, a Völgységi Múzeum felavatásának dátuma. A „*Völgység története és néprajza a 18–20. században*” című első állandó tárlatot a megyei múzeum Vadas Ferenc igazgató által vezetett stábjá rendezte, elvi alapozásában Kolta László működött közre. A megyei múzeum a kiállítóhely létrehozásával a völgységi táj néprajzát és történetét összegző állandó kiállítást teremtett, amelyben az itt élő németek, helyi magyarok, bukovinai székelyek lakáskultúráját bemutató szobabelsők is helyet kaptak. Kiemelhető

¹² Bíró István 1988; Bíró Jánosné 1987; Szóts 2011. 10.

¹³ ANDRÁSFALVY 1983. 4–15.

Glósz József és V. Kápolnás Mária történészek, Gémes Balázné néprajzos muzeológus és Mohai Vendel Lucia irodalomtörténész munkája.

A gyűjtésben közreműködött a gimnázium honismereti szakköre. A Bonyhádi Tájmuzeum tárgyai közül a kiállításba elhelyezettek a megyei múzeum leltárába és a restaurátorok gondozásába kerültek, a megmaradtak pedig megalapozták a Völgységi Múzeum tájmuzeum törzsgyűjteményét. A Nunkovics család emeletes, klasszicizáló, későbarokk épülete immár másodszor lett muzeális létesítmény.

A vármegyei múzeum kiállítóhelye (1987–1992)

A Völgységi Múzeum 1987-ben kapott minisztériumi engedélyt a megyei múzeum kiállítóhelyeként. A szakmai felügyelet a megyei múzeumé, az intézmény fenntartása a város feladata lett. A kiállítóhely élére 1987. július 1-től Szóts Zoltánt, a gimnázium történelem-földrajz szakos tanárát nevezték ki. Két szakalkalmazott és három takarító-teremőr státusszal indult az új közművelődési egység tevékenysége. A pénzügyi feladatokat a Vörösmarty Mihály Művelődési Központ gazdasági csoportja látta el. A kiállítóhelyi léttől a tájmuzeumi rang megszerzéséig terjedő időszakban a kapcsolatépítés a völgységi gondolat jegyében történt. A Völgységi Múzeum Baráti Köre tagságát tekintve már 1987-ben túllépett a városon, és a múzeum időszaki kiállításai is tükrözték ezt a törekvést.

A Völgységi Múzeum tájmuzeum tevékenysége 1992–2020

A működés szervezeti és személyi feltételei

A Völgységi Múzeum 1992. évi áprilisi működési engedélye óta működő tájmuzeum, amelynek gyűjtőterülete Bonyhád és a 20 község alkotta városkörnyék, ez a mai járási tagozódásban 25 települést jelent. Gyűjtőköre a néprajz, a nemzetiségi néprajz és a helytörténet; fenntartója Bonyhád Város Önkormányzata. 1992-ben a bonyhádi önkormányzat a helytörténész Solymár Imre elnökletével létrehozta a Völgységi Tájkutató Alapítványt, amelynek célja a múzeum támogatása és a kutatás táji szintre emelése.

A múzeumpedagógus nyugdíjba vonulása után a pályakezdő Csibi Krisztina néprajzos muzeológus alkalmazása végre a gyűjtőkörhöz illeszkedő megoldást jelentett. Az intézmény bevételeinek 90 %-a helyi önkormányzati támogatás. 1999-től megállapodása van a Gazdasági Ellátó Szervezettel pénzügyeinek intézésére. Pályázati pénzek, szponzori támogatások nélkül érdemi szakmai munkát szinte nem is végezhettek. 2005-től a kis-múzeumban három szakalkalmazott, egy történész múzeumvezető, egy néprajzos muzeológus, egy adattáros-pénztáros, egy közhasznú takarító-teremőr és egy gyűjteménykezelő alkotta a szűkebb stábot.

A Völgységi Tájkutató Alapítvány az Állami Foglalkoztatási Szolgálattól elnyert akkreditációval 2008-tól 2012-ig három megváltozott munkaképességű, részfoglalkozású munkatársat is alkalmazott: könyvelőt, adatrögzítőt és kulturális szervezőt. Az alapítvány az önkormányzat anyagi támogatásával időszaki Tourinform irodát működtetett 2009-től 2019-ig a múzeum épületében. Szervezeti változás, hogy az önkormányzat a Tűzoltó Múzeum kiállítóhelyet 2010. január 1-jével a Völgységi Múzeum kezelésébe adta.

A szűkebb stáb mellett konkrét feladatokra hosszabb-rövidebb időre dolgozott a MANDA-val kötött megállapodás szerint egy archivátor, egy részben a gyűjteményi feladatokat ellátó közhasznú adatrögzítő, egy felsőfokú pedagógiai asszisztensi végzettségű kapcsolattartó-koordinátor és egy főiskolai végzettségű német nemzetiségi bölcsész tárlatvezető.

Területi-intézményi szakmai munka

A tájmúzeumi szerep jegyében nemcsak időszakos tárlatok, hanem új állandó kiállítások is születtek. 1993-ban a helyi Német Ének-Zenei Egyesülettel együttműködve hozták létre Bonyhádon a Heimatstube-t a Magyarországi Németek Házában 1998-ban. Kakasd faluházában egy állandó kiállítás, az „*Amri néni szobája, Bukovinai székely lakószobák*” címmel, az első nem bonyhádi filia létesítését eredményezte. Az óvodatörténeti időszak kiállításból született egy kis kötet és egy állandó óvodatörténeti kiállítás Bonyhádon.¹⁴ A bonyhádi Völgységi Múzeum törzsgyűjteménye a völgységi falvak viseleteiben gazdag, a már említett két filiájában is látható ezekből válogatás. 1998-ban a „*Perczel Mór katonái*” című időszak kiállításból született meg a Perczel-emlékszoba a tábornok szülőházában.

Míg országosan a tájházak száma az 1970–80-as években ugrásszerűen növekedett, vármegyénkben és főleg a kistérségben ez inkább az 1990-es években és 2000 után jelentkezett. Új helyzetet teremtett a rendszerváltás, a nyolcvanas évek végén elinduló székelykörü mozgalom, a német egyesületek megszerveződése, majd a nemzetiségi önkormányzatok létrejötte. A helyi közösségek, köztük a német nemzetiségiek is, az önrendelkezéssel élve sorra hozták létre gyűjteményeiket. A völgységi kistérségben a 16 néprajzi jellegű gyűjteményből 15 rendelkezik német anyaggal. Egy-egy magán- és közgyűjtemény helyi magyar, tíz bukovinai székely, két felvidéki és egy cigány tárgyi anyagot őriz. A völgységi kistérségi-táji kapcsolatrendszer 16 néprajzi mellett 4 ipartörténeti (zománcgyár), ebből 3 bányászati (Nagymányok, Váralja, Bátaapáti) gyűjteményt foglalt magába.

A tájházvezetők fórumára először 2005-ben került sor Bonyhádon, melynek témája a *Tájházak és a turizmus* volt. Az áttörést 2006 hozta a fórum számára a *Tájházak és a nyilvántartás* tematikával kakasdi filiánkban. Az évenkénti rendszeres összejövetelek célja a Völgységben található kisgyűjtemények értékeinek megőrzése, szakmai szempontok érvényesítése a tájházak-tájszobák, kiállítások működtetésében. A Magyar Tájházszövetség keretében a Völgységi Múzeum 2008. május 18-i szakmai napján a *Tanösvény* programot ismertették. Még ebben az évben a kistérségben megalakuló *Közkincs kerekasztal* múzeumi tájházi munkacsoportjává vált fórumuk. 2009-ben a központi téma a tájházak és az oktatás volt. 2010-ben bekacsolódtak a Múzeumi Oktatási és Képzési Központ megyei programjaiba. A múzeumigazgató 2012-től 2017-ig a MOKK megyei koordinátoraként továbbra is követte a tájházak sorsát. Időközben regisztrált tájházzá vált Mórág mellett Lengyel és Nagymányok helyi gyűjteménye, utóbbi az *Év tájháza* címet is elnyerte.

Kiállítások

A gyűjteményezést és az oktatást is szolgáló időszakos tárlatok rendezésére törekedtek a múzeum kurátorai, de szem előtt tartották a tájegység népeinek és meghatározó szemé-

¹⁴ MARKOVICS – SZÓTS 2004.

lyiségeinek, intézményeinek, szervezeteinek kiemelkedő szerepét is, figyelmet szenteltek a Völgység kisgyűjteményeire, a nyári idegenforgalom számára is vonzó, látványos tárlatokra.

2. kép: A zeneiskola szaxofon kvartette az első világháborús időszak tárlatában

2008-tól évente komoly pályázati támogatással néprajzi témájú időszak kiállítások sora valósult meg, amelyek legnagyobb értéke, hogy vándorkiállítás formájában a völgységi településekre is eljutottak. 2010-ben 3 tárlatot nyitottak: „*Élő Népművészet a Völgységben*”, „*A Völgység Látnivalói*”, „*Lebet wohl im Ehebunde*” – „*Sok boldogságot!*” – címmel, NKA pályázati támogatással. Együttműködtek a helyi német kisebbségi önkormányzatokkal, a Völgységi Kistérségi Társulással és a hagyományőrző csoportokkal. 2011-ben „*Emelt fővel – Bukovinai székelők Magyarországon*” címmel szintén nagy érdeklődést kiváltó időszak tárlat jött létre, és novembertől kezdte meg vándorútját a környező falvakban. A „*Perzsa kincsek*” az első projektszemléletű tárlatuk régió túlnyúló együttműködés eredménye volt. 2012-ben több mint félmilliós támogatással folytatódott a sorozat a „*Mint oldott kéve*” tárlattal, mely a Völgységbe telepített felvidéki magyarok néprajzát, történetét dolgozta fel. Ugyanebben az évben megkezdtek egy új állandó kiállítás megtervezését. Az erőforrásaik koncentrálása miatt megnőtt az időszak vendég- és vándortárlatok jelentősége. 2014-ben a tájházszövetség és a szentendrei skanzen „*Nemzeti jelképeink*” című vándorkiállítását helyi és völgységi tájházi anyaggal színesítették.

Gyűjtemények

Mivel a néprajzi törzsgyűjtemény több mint 80 százaléka német vonatkozású, a többi helyi néprajzi csoport egyre pusztuló anyagának gyűjtése is kiemelt feladat maradt. A múzeum megmaradt a papíralapú nyilvántartási rendszer mellett, rövid távon csak a fotótár digitalizálásával, de hosszabb távon a teljes digitalizálással számoltak. 2013–14-ben a városi könyvtár pályázatában sor került a szakkönyvtár és dokumentumtár (1700–1700

tétel) digitalizálására. A 2006-tól a DEPO Muzeológia számítógépes nyilvántartó programmal mintegy 1600 fénykép digitalizálására, 2013–14-ben a MANDA-val való együttműködésben 2500 fotó digitalizálására került sor. Fotótárunk digitalizálásával a kismúzeumi kereteket messze meghaladó szerepet játszhatnak. Az OKM támogatásával a *Tengertánc IV.* 2006-os pályázatban 500 darab még digitalizálatlan Felden-fotó elektronikus nyilvántartásba vételére vállalkoztak Sebestyén Dezső számítástechnikai szakemberrel és a Hagyományok Házával való együttműködésben.

A Völgységi Múzeum 2900 néprajzi tárgyan kívül szakszerű leltárba került a nagymányoki német tájház 1100 tétele a Wosinsky Mór Múzeum leltárában. A Fília-programot a völgységi tájházak szintjére bővítették. A lengyeli gyűjtemények 680 darabjának, Závod tájháza néprajzi anyagának (2008-ban 500 db), Mórág tájházának (2009-ben 500 db) leltárba vételét Csibi Krisztina néprajzos muzeológus fejezte be az OKM Fókusz pályázat segítségével. Mintegy 5000–6000 néprajzi tárgyból áll a kistérségi néprajzi tárgye gyűjtes.

A Völgységi Múzeumnak a megyei múzeum restaurátor szakembereivel kialakított kapcsolata több mint két évtizedes. 1999–2000 óta a műtárgyvédelem a rendszeres NKA pályázati támogatásokkal tervezetté vált. A bonyhádi fiáiák – Német Ház, Székely Ház – fényvédő fóliás védelme, a múzeum állandó kiállításának fóliázása 2004–2006-ban pályázat útján megvalósultak. A Fília-program keretén belül a bonyhádi *Székely Ház* bukovinai székely lakószobájának berendezése, prospektusának elkészítése a hozzá kapcsolódó gyűjtéssel valósultak meg.

Tárgyi feltételek

A múzeum épülete két évszázados műemlék, a város talán legszebb épülete, megérdemli az állandó állapotmegóvást. 2005-ben az *Állományvédelmi program* keretében minisztériumi támogatással, 1,5 millió Ft-os beruházással a padlástérben modulrendszerű raktárt hoztak létre, ebben a Pulszky Társaság különdíja is hasznosult. A restaurált, tisztított és fertőtlenített, fertőzésmentes tárgyak számára 21. századi körülményeket teremtek a preventív műtárgyvédelem követelményeit szem előtt tartva. Bonyhád Város Önkormányzatának kedvező döntésével 2004-ben egy 30 négyzetméteres garázs átadásával a múzeum kritikus raktározási feltételeiben döntő fordulat állt be. Így a viseleteiket mind el tudták helyezni. Az elaprózott raktári egységek helyére a 2010-es évek végére egy új, közeli fűthető raktár-bázis (Szabadság tér 4.) lépett.

Tudományos feldolgozás

A tudományos feldolgozás a Völgységi Múzeum küldetésnyilatkozatának is követelménye, hiszen a múzeum a település egyetlen kutatóhelye. A *Völgységi konferencia* egy regionális szakmai együttműködés gyümölcse. A forrásfeltárást szolgálta a 18 *Völgységi füzet*, 6 *Völgységi konferenciakötet* és 5 egyéb kötet kiadása.

3. kép: A VI. Völgységi konferencia megnyitója a Polgármesteri Hivatalban

Az „Iskolabarát Völgységi Múzeum” program Múzeumpedagógiai alapok

A Völgységi Múzeum oktatási szolgáltatásai az iskolai tantervekhez illeszkedő ajánlatból, a közművelődési szabadidős programokból, kutatószolgálatból, a nagyothallóknak akadálymentesített terek biztosításából álltak. Alapját képezték az állandó kiállítások és a gyűjteményeikre épülő időszakos és vándorkiállítások. A korábbi személyes munkakapcsolatokat 2008 júniusában a múzeumpedagógiai munkacsoport létrehozásával koronázták meg. Együtt dolgozták ki „A Völgységi Múzeum iskola és látogatóbarát fejlesztésének programja 2008–2012” projektet.

A Völgységi Múzeum a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kulturális segítője

Az 1998. évi XXVI. számú törvény – a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról – tartalmazza önálló életvitelük előmozdítását, megszabja a közintézmények számára az akadálymentesítést. Már korábban kialakult a paradicsompusztai Berkes János Gyógypedagógiai Intézménnyel, a Bonyhádon működő Árpád-házi Szent Erzsébet Szociális Otthonnal és az Öreges Napközi Otthonával egy kapcsolat, így átlagosnál nagyobb lett az értelmi sérült felnőtt és gyerek, valamint a szépkorú látogatók aránya a múzeumban. 2006-ban az infokommunikációs akadálymentesítésre, egyben az állandó kiállítás megújítására dolgoztak ki egy programot a Völgységi Többcélú Kistérségi Társulás segítségével. Együttműködési megállapodást is kötöttek a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének tolna vármegyei szervezetével.

A Völgységi Múzeumi Tanösvény program

A Völgység természetföldrajzi elhatárolása szerint a tolnai dombságnak a Mecsekre támaszkodó része. A történeti tájtudat ettől eltérően a Völgységi-patak vízgyűjtő területével fedi le. A közigazgatási Völgység egy változó nagyságú járás, a 18. századtól hol kisebb, hol nagyobb egység.

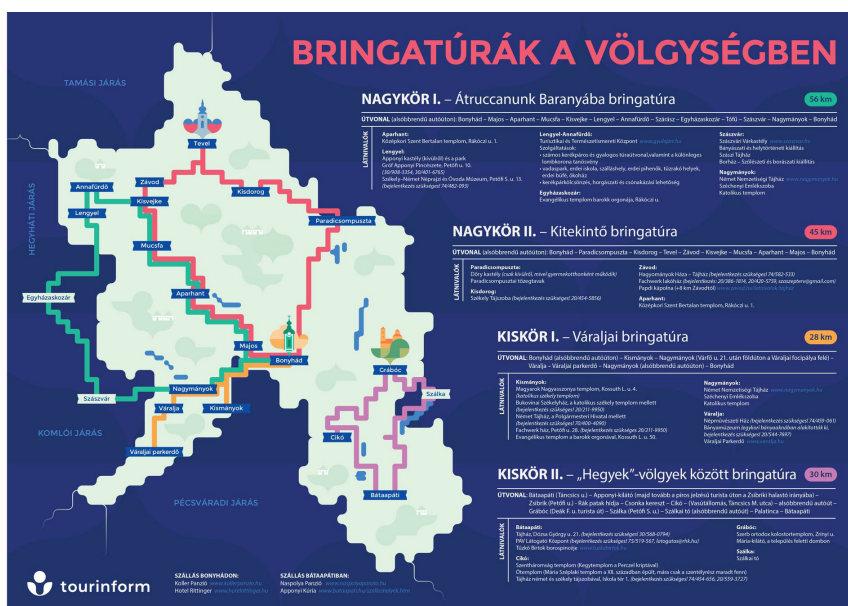
A Völgység legjellemzőbb sajátossága népességének és kultúrájának sokszínűsége és a környezeténél jelentősebb iparosodottság (kisipar, gyáripár, bányászat) volt. A Völgység nem lett olvasztótéglénye a különböző etnikumoknak, az elkülönülés és együttélés egy színes szövetű sajátos kultúrát eredményezett. A völgységi hagyományörző csoportok számukat és sokszínűségüket tekintve kiemelkednek a vármegyében. A német nemzetiségi, helyi magyar és a bukovinai székely népi kultúra megőrzése szervezetté vált a helyi és kisebbségi önkormányzatok, kulturális intézmények és civil szervezetek hálózatával.

A térségi, táji centrum, Bonyhád tükrözi a tájegység népi összetételét, így a város központja a helyi magyar, német, bukovinai és erdélyi székely, felvidéki magyar kultúrának is, és épületeiben őrzi még a zsidóság korábbi jelenlétét is. A kultúrtörténeti vonulat a Perczel-család és Vörösmarty Mihály kultusza, valamint a helyi oktatástörténet. A bonyhádi tanösvényen 12 állomást (Perczel Mór sírja, Székely Emlékpark, Tűzoltó Múzeum, Völgységi Múzeum, Német tájszoba – Ungarndeutsche Heimatsstube, Székely Ház – néprajzi kiállítás és szövőműhely, Ózsinaagóga – „Elfeledett arcok” fotókiállítás, gimnázium – iskolatörténeti tárlat, Óvodamúzeum, „Barokk orgonák Bonyhádról” fotókiállítás, Perczel Kúria és park – Solymár Imre Városi Könyvtár, zománcgyár-gyárlátogatás és üzemtörténeti gyűjtemény), továbbá két kézműves műhelyt (Stekly Zsuzsanna iparművész tűzzománcműhelye, Herbszt Helga keramikus műhelye) sorakoztattak fel.

4. kép: Az Ózsinaagóga terében

A tematikus utak tesztútjain belföldi felnőtt turistacsoportok, illetve a KÖN napok autóbuszos kirándulásainak csoportjai vettek részt. A „főpróba” a Nagy-Kultúra pályázat volt, 600 tanuló látogatta meg a bonyhádi tanösvényt a régióból. A Völgyseégi Múzeum partnerei az önkormányzatok, helyi egyesületek, tájházak, kézművesek, ipari üzemek, szálláshelyek voltak.

5. kép: A tematikus utak kerékpáros turista változatai – Gáspár Gabriella irodavezető, Kolbert András grafikus munkája

15 Szörs 2009; TÁMOP 3.2.8/A-08-2008-0002 pályázat: A megszólítani kívánt közönség nagysága főépületünkben és telephelyünkön 4800 fő, a programok résztvevőinek éves száma 2200 fő.

A „látogatóbarát múzeum” követelményei

A Völgysegi Múzeum iskola- és látogatóbarát fejlesztési projektje eddigi tevékenységeikre szervesen épült. *„Élményszerű múzeumi programok a Völgysegi Múzeumban”* címmel elnyert, 2 millió forintos összköltségű, 2009. április–májusában megvalósult pályázat kedvezményezettjeként a múzeum bekapcsolódott a *„Múzeumok Mindenkinek Program a Múzeumok oktatási és képzési szerepeinek erősítése Központi módszertani fejlesztés”* című kiemelt projektbe.

A *„Gestern und heute: alte Sachen – kleine Leute – Német nyelvoktatás a Völgysegi Múzeumban”* című tematikus foglalkozás célcsoportja a tanköteles korú, nagycsoportos óvodások voltak. A foglalkozás a kultúra befogadása mellett a viselkedésminták begyakorlására is törekedett. A múzeumok tudatos használata egyben stratégiaváltás. Horváth Klára nemzetiségi óvónő, Rónai Józsefné ny. német szakos tanár, Wusching József zenész és Herbszt Helga fazekas voltak a partnerei Csibi Krisztina, néprajzos muzeológusnak a megvalósításban.

„Elődeink hétköznapijai és ünnepei – Német nyelvoktatás a Völgysegi Múzeumban” című múzeumi óra tematikus sarokpontjai a NAT kulcskompetenciáihoz kötődtek: a szülőföld, a haza és népének megismerése, a vidéki élet hagyományai, jellegzetességei, a gyermekek és felnőttek egykori és mai életének összehasonlítása, nemzetiségi értékeink, hagyományaink megbecsülése, a német nemzetiség nyelvének megismerése és használata, a kommunikatív nyelvi kompetencia kialakítása, az adott szituációnak megfelelő nyelvhasználat képességének fejlesztése. A nyelvtanulás iránti pozitív attitűd és motiváció kialakítása az élménygazdag ismeretátadás eszközével történt. Glöckner Éva német nyelvoktató tanító, Köhlerné Koch Ilona táncoktató, Wusching József zenész és Csibi Krisztina, néprajzos muzeológus voltak a megvalósítók.

Ennek folytatása *„A Völgysegi Múzeum iskolabarát fejlesztése és oktatási-képzési szerepének infrastrukturális erősítésére”* a városi önkormányzat 13 millió forintos pályázata lett. 2011 augusztusára beépítésre került a modern technológia;¹⁶ iskolabarát fejlesztés, mely kisugárzik a családokon át a felnőttekre is. Az információs pultok a lexikális tudást képi és hangillusztrációkkal egészítik ki, „barangolásra” adnak lehetőséget. Interaktívak, a dinamikus látványhoz szokott ifjúság igényét szolgálják: „elektronikus kiállítás.” A kerekesszékes mozgáskorlátozottaknak elérhetővé teszi virtuálisan az emeleti tárlatot. A beépített indukciós hurok a nagyothallók számára funkcionál. Az interaktív térkép, aktív információs tábla a Szabadság téren a Múzeumi tanösvény tájékoztatója. Nyomógombokkal és ledes kis lámpákkal akár táji kirándulások összeállíthatók rajta. A pályázati projektek áthúzódó ötéves megvalósítása döntően befolyásolta középtávú tervüket, hiszen a TÁMOP 2014-ig, a TIOP pályázat 2016-ig volt fenntartandó.

Sajnos a népességszám csökkenő tendenciája mellett a korösszetétel is egyre kedvezőtlenebbül alakult. A fiatalok arányának lecsökkenése – Tolna vármegyén belül Bonyhád a legmagasabb mértékű –, az idősek számának és arányának nagymértékű növekedése figyelhető meg. Ezért különös figyelmet kell fordítani az iskolázás és az időskori ellátórendszer fejlesztésére, valamint a foglalkoztatottságbarát gazdaságfejlesztésre. Az intéz-

¹⁶ TIOP – 1.2.2. – 09/1. 2010-ben elnyert pályázat.

mény számára az oktatómúzeum-szerep erősítését és az időskorúakkal való foglalkozás kibővítését vonta maga után.

Az óvodák és általános iskolák a Bonyhádi Oktatási és Nevelési Intézmény (BONI) szervezetébe tagozódtak 2008-ban, majd 2012-ben a BÁI (Bonyhádi Általános Iskolai Intézmény) mellett létrejött a Bonyhádi Varázskapu Bölcsőde és Óvoda; Bonyhádon 6 óvoda, 1 bölcsőde, továbbá Izmény, Kissejke, Kisdorog, Kakasd és Váralja óvodáival 12 egységgel. A szervezeti átalakítás az iskolák esetében nem jelentett lényeges változást, a kapcsolattartó tanárok személye nem változott, viszont az óvodavezetéssel meglévő együttműködés kamatozott a koncentrációval.¹⁷

A Bonyhádi Általános Iskolai Intézményegység három iskolával működött:

- Széchenyi István Általános és Alapfokú Művészetoktatási Iskola,
- Vörösmarty Mihály Általános és Alapfokú Művészetoktatási Iskola,
- Arany János Gimnázium.¹⁸

6. kép: Múzeumpedagógiai évnitó: A rajzpályázat eredményhirdetése Kovács Ferenc festőművésszel a múzeum lépcsőjénél

Az egyházi fenntartású Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Kollégium, Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskolába már nemcsak a kistérségből, hanem a

¹⁷ Kakasd óvodája kivált. Összesen 1200 általános iskolás tanult akkor a bonyhádi intézményekben, 50 osztályban, ami átlagban 25 fős osztályokat jelentett. Ez az iskolatípus is mintegy 350 tanulót fogadott a kistérség Bonyhád közeli településeiről.

¹⁸ Az Arany János Gimnázium 9–12. évfolyamon, négy osztályban, 100–120 tanulót oktattak. A Vörösmarty iskolát az önkormányzat átadta az evangélikus egyháznak, létrejött a Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Kollégium, Alapfokú Művészeti Iskola, ezen belül az általános iskola létszáma 542 fő, a gimnáziumi létszám 830 fő volt 2024-ben.

vármegye más településeiből, sőt megyén kívülről is érkeznek diákok, egy részük napi ingázással, más részük kollégiumi elhelyezéssel.¹⁹

A Tolna Vármegyei Szakképzési Centrum új keretekbe helyezte a bonyhádi szakoktatást. A két szakközépiskola ennek szervezetébe tagozódott. Minden középiskolában kiépített a korszerű számítástechnikai háttér. Tornaterem és könyvtár minden intézményben megtalálható.

A két középiskola:

- Jókai Mór Szakképző Tagintézmény,
- Perczel Mór Közgazdasági Szakközépiskolai Tagintézmény.²⁰

Az intézmények földrajzi távolsága behatárolja a múzeum lehetőségeit. Öt percen belül elérhető egy szakközépiskola, egy általános iskola, a tíz perces rádiuszon belül van még a szakképző iskola, egy általános iskola pedig 25-30 perc alatt tudja megközelíteni a múzeumot. A vidéki iskolák, amelyek csak kirándulás keretében jöhetnek, ilyenkor tagozat szintű egész délutános foglalkozást szerveznek.

„A Völgységi Múzeum iskolabarát fejlesztése és oktatási-képzési szerepének infrastrukturális erősítésére” tevékenység tartalma:

I. Új oktatótér kialakítása a kiállítás német szobájában és a Perczel-emlékszobában: információs pult, mozivá alakítható tér.

Csoportos és egyéni látogatók számára hasznos, 20 darab összerakható székkal, a három legyártott illeszthető sötétítővel. Az összecsucskozható asztalok foglalkoztató terem kialakítását eredményezték a különböző diákkorosztályok, felnőttek számára.

II. Meglévő oktatóterek modernizációja az emeleti kiállítóterben: indukciós hurok, digitális falikép, interaktív tábla, LCD televízió, hangosítás.

A hangosítás minőségi film- és hangfelvételek készítésére is lehetőséget ad, megkönnyíti a közönségszervezést. A helyi televízióval együttműködve a videótárunk is bővül újabb digitális tartalmakkal. A német szobával egybenyitható, összesen 45 fő leültetésére van lehetőségünk.

III. Gyermeksarok a zománcgyári szobában: zománcedénykészletek, tapintható tárgyak.

A zománcedénykészletek nemcsak tapintható tárgyak, hanem játszanak vele az óvodások és kisdíjak. Négy darab asztalka, 12 kisszék fért el. A kiállításba illesztették a vakok és gyengénlátók szekrényét-pultját, eredeti bonyhádi zománcedények különböző típusait ismerhetik meg a látogatók.

IV. Önálló infopont: IKT-infrastruktúra

Négy darab számítógép: 1 szerver, 3 kiszolgáló, internet hozzáférés és villamos hálózathoz bővítés helyi cég megvalósításában. Elérhető a Sulinet, a MEK, a Völgységi Múzeum és a Völgységi Tájkutató Alapítvány honlapjai, digitalizált fotók, néprajzi és történeti tárgyak fotói.²¹

¹⁹ Az egyházi gimnáziumban 610 diákot neveltek.

²⁰ Ebből szakképzésben vett részt 422 diák. A két iskola egyesült: a Tolna Vármegyei Szakképzési Centrum Perczel Mór Technikum és Kollégium intézménye.

²¹ Ez az elem okafogyottá vált a mobiltelefonok elterjedésével.

Múzeumok mindenkinek

A 21. század elején közművelődési tevékenységükben fokozatosan megjelentek a fesztiválemek. A „Kulturális Örökség Napjai”-t 2003, a „Múzeumok Éjszakájá”-t 2006 óta szervezik meg Bonyhádon. 2007-ben az október–novemberi programjaikat a „Múzeumok Őszi Fesztiválja” országos rendezvénysorozat részeként fesztivállá szervezték át. Bonyhád város múzeuma ezen a sorozaton az OKM és az NKA, helyi szponzorok támogatásával, az együttműködő kulturális-oktatási intézmények, egyesületek, szervezetek, művészeti és zenei csoportok segítségével színes, széles látogatói kör számára közönségcsalogató programmal kívánja népszerűsíteni a kulturális örökség értékeit. Mindhárom alkalom éves, állandó időponthoz kötődő, kis költségvetésű, fesztivál jellegű rendezvénnyel színesíti a helyi fesztiválnaptárt.²²

A „Ház és Ember a Völgységben a középkortól napjainkig” új állandó kiállítás

„A Völgységi Múzeum új állandó kiállításának szakmai terve 2013–2017” címmel 2013-ban a múzeum igazgatója projekttervet fogalmazott meg. A projekt célja regionális szakmaközi együttműködésben annak közös kivitelezésű előkészítése–tervezése és megvalósítása. Szakmai célcsoportja a megyei múzeumközi munkacsoport tagjai, a régióban élő levéltáros és helytörténész kollégák. A gyűjteményi stratégia, az állagmegóvás, a kiállítási stratégia, a tudományos feldolgozó munka, a közművelődési és továbbképzési középtávú terv mind alárendelődött az új állandó kiállítás megvalósításának. Ez egyben alapja lett az intézmény 2014–18. évi új középtávú stratégiájának.²³

7. kép: A „Kulcsos gyerekek” táborának résztvevői a német szobában²⁴

²² SzÖTS 2011.

²³ Szakmai-vezetői program a Völgységi Múzeum működtetésére 2014–2018. Bonyhád Közös Önkormányzati Hivatal Múzeum vezetői pályázat 91-7/2014/01. 2014. 04. 04.

²⁴ A fényképfelvételeket a múzeum munkatársai készítették.

A múzeumpedagógiai terv általános célkitűzése, a fejlesztések célja, hogy megismertessék a látogatókkal a múzeum küldetésében megfogalmazott helyi népcsoportok hagyományos kultúráját, rámutassanak a történeti korok értékeire, megerősítsék az egyének szülőföldhöz kötődését. A múzeumpedagógiai foglalkozások teljes egészében a múzeum tudományos kutatásaira alapozottak. A foglalkozások mindegyike kizárólag a helyi kultúrát, a helyi szokásokat építi be anyagába. A múzeumi környezetben, muzeális tárgyakkal szemléltetett foglalkozások nemcsak a tudás bővítését segítik elő, hanem láthatóan nagyobb hatásfokot lehet elérni az információk rögzülésében is. Mindezt beépítik az iskolai tananyagba, ezért olyan programokat állítottak össze, amelyek nem egyszerű iskolán kívüli foglalkozásoknak számítanak, hanem alkalmasak lehetnek iskolai tanórák kiváltására.

A Völgységi Múzeum múzeumpedagógiai foglalkozásai három nagy csoportra oszthatók:

- a) Tananyaghoz kötődő tematikus foglalkozások.
- b) A múzeum kiállításaihoz kötődő speciális tárlatvezetések, foglalkozások.
- c) Külső helyszínen szervezett, a tájhoz kötődő, szabadidős, tematikus foglalkozások.

A gyerekek által legjobban kedvelt foglalkozás a báb- és dramatikus játék. A bábjátékhoz állandó, különböző karaktereket képviselő, nagyméretű fakanálbábokat készítettek. Tapasztalták, hogy a gyerekek szeretik a különböző jellemvonásokkal felruházott ember- és állatszereplőket, ragaszkodnak hozzájuk, hiszen újra és újra megjelennek az év folyamán az aktualitásoknak megfelelően. Az ételkészítésnél a bemutatandó ételek felhívják a figyelmet a hagyományos ízlésre, a régi, jól bevált, egészséges táplálkozásra. A múzeumban kóstolt ételek és népi hagyományok újraélednek a völgységi családok körében. A foglalkozás rendszeres eleme a kézművesség, pontosabban fogalmazva a manuális feladatok elvégzése. Legtöbbször ez a helyi hagyományokon alapuló eszköz, tárgy előállítását jelenti. Mindenképpen ragaszkodnak ahhoz, hogy fontos természetes alpanyagokat – fa, vessző, szalma, cserép, fém, zsineg, rafia stb. – hasznosítsanak.

A múzeumpedagógia számára alkalmas terek kialakítása mellett kiemelten fontos feladat a gyűjtemények digitalizálása, melyek szükségesek ahhoz, hogy a modern technika segítségével is élményt nyújthassanak a gyerekeknek. A legkisebbeket még leköti a régi tárgyak vonzása, de a 10–18 éves korosztály számára elengedhetetlen a modern technika alkalmazása. Az újabb módszerek, az újabb technikák igényelték az új múzeumpedagógiai terek kialakítását.

Alapkövetelménnyé válhatott az új állandó kiállítás megvalósításában a saját gyűjteményre való támaszkodás.²⁵ A kiemelkedő gyűjteményi irányok a helyi ipar, illetve a német, bukovinai székely és a felvidéki magyar viseletek és textilek. A Völgységi Múzeum tájmúzeumi időszakának 15 esztendejére jellemző folyamat volt a gyűjteményezés felfutása, a saját gyűjtemény kialakítása. Jelentős gyarapodásnak kell tekinteni a bonyhádi és a kakasdi tájszoba bútorzatát, valamint a 18. századi Pavlik-féle fegyverkovácsműhelyt, a grábóci Iflinger-Müller kovácsműhelyt. A gyűjteményfejlesztés elsődleges céljává vált az eredeti komplett tárgye gyűjtések megszerzése.

A történeti törzsgyűjtemény legértékesebb része a restaurált, lengyeli Apponyi-család 19. század közepéről származó szalంగarnitúrája, mely örökség útján került a múzeum

²⁵ A 2012. december 31-i állapot szerint 3000 néprajzi, és több mint 1700 történeti tárggyal rendelkezett a múzeum, valamint több mint 6300 fotó és több mint 2800 dokumentum került a leltárkönyvekbe.

birtokába. A nagymányoki Gölcz Pál gyűjteménye a bányatörténet értékes együttese. A történeti tárgyi, fotó- és dokumentumgyűjtemény döntően ipartörténeti (gyáripár: cipőgyár és zománcgyár, bányászat, kézművesipar, háziipar) és jelenkori szervezettörténeti összetételű, valamint elsősorban a helyi iparos családok hagyatékait tartalmazza.

Az új tárlat szervesen építkezik a tájegység néprajzi sajátosságaira, múltjára, ugyanakkor figyelembe veszi a törzsgyűjtemények szerkezetét, időben pedig bekapcsolja a közelmúltat, az ötvenes éveket, a Kádár-korszakot a rendszerváltozásig, figyelembe veszi az épület adottságait, a termék beosztását. Alapelve, hogy a belső tereket, enteriőröket tematikus egységekre bontva jelenítse meg.

2015-ben a múzeum igazgatója munkatársaival elkészítette a kiállítás szakmai forgatókönyvét, látványtervét és a kiállításvezető kéziratát. A tervet 26 millió forinttal támogatja a minisztérium Kubinyi Ágoston programja, amelyet az önkormányzat 10 százalékkal egészített ki, így készülhetett el az első ütem 2016. június 2-ára, a második ütem 2017. május 11-ére.²⁶

„*A kultúra csarnoka – nyílt napok*” jegyében 2017 májusában a Községek Hete rendezvénysorozathoz kapcsolódóan megkezdte a múzeum a kiállítás megismertetését a nagyközönséggel. Célcsoportjai civil szervezetek, felnőttek, az Y- és Z-generáció tagjai, a völgységi óvodák, iskolák voltak. Matinéra, sajtótájékoztatóra, Facebook-profil készítésére hívta őket. A „*Múzeumi Csalogató!*” tartalma: „*Ha kíváncsi arra, hogyan éltek a középkori várak lakói, milyen templomokban imádkoztak, milyen volt a bonyhádi gótikus templom, hogyan termesztették a szőlőt, készítették a bort, hogyan készült a könyv és a lópatkó a 19–20. században, milyen volt egy arisztokrata család szalonja, hogyan fejlődött a cipőgyártás a csizmadia céhtől a szövetkezetekig, milyen felvidéki magyarok szobája, a székely ház, a németek fagerendás (fachwerk) háza, az 50-es 60-as évek lakása (retro), kik voltak az '56-os forradalmárok Bonyhádon, akkor jöjjön el hozzánk, tekintse meg tárlatunkat!!!*”²⁷

A Völgységi Múzeum projektje: „A Múzeum Bonyhádért 2019–2020”

A Völgységi Múzeum alkotó résztvevője volt a város önkormányzata által életre hívott, „*Élő város*” – *Helyi közösségi és kulturális innovatív programok együttműködésének támogatása* című helyi akciócsoportnak. A városi Tarka Marha Fesztiválon, illetve a Völgységi Könyvfesztiválon 1–1 koncert, a Múzeumbaráti Körben múzeumi mozi 13 alkalommal: „*MŰPA–HD – határtalan Műpa élmény*,” 13 kézműves foglalkozás „*Tű, cérna, olló*” címmel Binder Bori néprajzos muzeológussal a Múzeumok éjszakáján és Múzeumok Őszi Fesztiválján került megrendezésre.²⁸ 2021-től az új vezetés az eredményekre támaszkodva alakította a múzeumpedagógiai koncepciót, illetve a tudományos ismeretterjesztést, és kiteljesítette a gyűjtemények digitalizálását.

Összefoglalva, egy lassan építkező, de céltudatos folyamat volt a tájmúzeum kialakulása az első három évtizedben. Megszülettek saját gyűjteményei, amelyeknek állagmegóvása és raktározása biztosítottá váltak. A Völgységi Múzeum kis létszámú területi múzeum, a foglalkozásokon a múzeumpedagógus mellett a teljes személyi állomány közreműködik.

²⁶ LOHN–SZÖTS 2017; Új állandó tárlatot kapott a Völgység. *Tolnai Népiújság* 2017. május 12. 3.

²⁷ Szerző fogalmazványa a Községek Hete felhívására.

²⁸ Bonyhádi Helyi Akciócsoport (TOP -7.1.-16-H-102-2) <http://hacs.bonyhad.hu/start.php> [Letöltés ideje: 2025. március 1.]

Lelkes kis csapat formálódott az idők során. A múzeum saját közművelődési programjával illeszkedik a kisváros, valamint a szakmuzeológusok tudományos és ismeretterjesztő tevékenységével a vármegye és a régió kulturális életébe.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

MANDA Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet

MOKK Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre

VTKSZÉ A Völgységi Telepesek Központi Szövetkezetének Értesítője

VM A Völgységi Múzeum Adattára

VM D Völgységi Múzeum Dokumentumtára

ADATKÖZLŐK

Bíró István 1988

Bíró Jánosné 1987

Eckert Jánosné 2025

Steib György 1988

SAJTÓFORRÁSOK

A Völgységi Telepesek Központi Szövetkezetének Értesítője 1947

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL TML Tolna Vármegyei Levéltár	IV.417. b. Völgységi (bonyhádi) járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai Közigazgatási iratok (1872–1950) 1945.07.21. 2658. 9.d.
-------------------------------------	---

IRODALOM

ANDRÁSFALVY 1984	ANDRÁSFALVY Bertalan: Honismeret, helytörténet, tájházak tudományos és közművelődési értékei a Dél-Dunántúlon. In: <i>Honismeret, helytörténet, tájházak</i> . Szerk. VADAS Ferenc. Szekszárd, 1984. 4–15. (Múzeumi füzetek)
BALASSA 1995	BALASSA Iván: <i>Székely Múzeum, Bonyhád, Tolna megye, 1947–1950. Adalékok a Székely Nemzeti Múzeum második világháború utáni történetéhez</i> . https://epa.oszk.hu/03200/03277/00002/pdf/EPA03277_acta_1996_1_305_316.pdf [2025. március 1.]
BODOR 1975	BODOR György: A honismereti munka kezdetei a dunántúli székelek körében. <i>Honismeret</i> 3. (1975):5–6. 90–95.

- BONYHÁDI 1962 BONYHÁDI Márton: Múzeum. In: *Tíz éves a bonyhádi „Vörösmarty” Járási Művelődési Ház*. Szerk. MAJOR Mátyás. Szekszárd, 1962. 60–63.
- GYALOG 1894 GYALOG István: *A Tolna–Baranya–Somogyi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye Bonyhádi Algymnasiumának Értesítője az 1893–94. tanévről*. Bonyhád, 1894.
- V. KÁPOLNÁS 1996 V. KÁPOLNÁS Mária: Székely múzeumok hányattatásai. *Limes* 9. (1996):3. 127–144.
- KOLTA 1975 *Bonyhád a 18–20. században*. Szerk. KOLTA László. Szekszárd, 1975.
- LOHN – SZŐTS 2017 LOHN Annamária – SZŐTS Zoltán: *Ház és ember a Völgységben*. Bonyhád, 2017. (Völgységi Füzetek 18.)
- MARKOVICS – SZŐTS 2004 MARKOVICS Mihályné – SZŐTS Zoltán: *110 évesek a bonyhádi menedékházak*. Bonyhád, 2004. (Völgységi Füzetek 10.)
- NAGY 2017 NAGY István: Bonyhádi Evangélikus Gyűjtemény. In: *Bonyhád lexikon*. Szerk. STEIB György. Bonyhád, 2017. 67.
- STEIB – TARCSAY 1973 STEIB György – TARCSAY István: *A Bonyhádi Zománcgyár története*. [Bonyhád], 1973. (Üzemtörténeti Füzetek 8.)
- SZŐTS 1989 SZŐTS Zoltán: A régiségtártól az iskolamúzeumig. In: *Tolnai tájak*. Szerk. ROSNER Gyula. Szekszárd, 1989. 24–26.
- SZŐTS 2009 SZŐTS Zoltán: *Völgységi Múzeumi Tanösvény és Tematikus Utak*. Bonyhád, 2009. (Völgységi Füzetek 14.)
- SZŐTS 2011 SZŐTS Zoltán: *Iskolabarát Völgységi Múzeum*. Bonyhád, 2011. (Völgységi Füzetek 16.)
- ZERINVÁRY 1943 ZERINVÁRY János: *A Tolna–Baranya–Somogyi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye Bonyhádi Gimnáziumának Évkönyve az 1942–43. tanévről*. Bonyhád, 1943.

Melléklet : A Völgységi Múzeum ajánlatai 2017. Részletek

Múzeumi foglalkozások az általános iskolás alsós korosztályának

Kor- osztály	Cím	Tevékenység	Idő- tartam	Az órát tartó személy	Helye	Díj
Alsó tagozat	<i>Várak, templo- mok, kastélyok, pincészetek</i>	Hajtogatás – építőkockázás* – színezés	45 perc	kísérő tanítók	I. VI. Terem	100 Ft/fő (anyag-költ- ség)
Alsó tagozat	<i>Ima és gyógyu- lás – templomok, búcsújáróhelyek</i>	Illatfelismerés, kóstolás	30 perc	kísérő tanítók, múzeum- pedagógus	I. Terem	- 2500 Ft/ csoport
II–IV. osztály	<i>Betűvadászat</i>	Nyomdázás	30 perc	kísérő tanítók	III. Terem	-
II–IV. osztály	<i>„Két krajcárom volt nékem”</i>	Boltos játék	30 perc	kísérő tanítók	IV. Terem	-
Alsó tagozat	<i>Völgységi népcso- portok hagyó- mányvilága</i>	Öltöztetés. Mesék, dalok tanulása	45 perc	kísérő tanítók, múzeumped- gógus	VI–VII. Terem	- 2500 Ft/ csoport
Alsó tagozat	<i>Cecei Éva és Bornemisza Gergő</i>	Bábok készíté- se, dramatikus játék	30 perc	kísérő tanítók	I. Terem	- 2500 Ft/ csoport
Alsó tagozat	<i>Szüret</i>	Bábok készíté- se, dramatikus játék	30 perc	kísérő tanítók, múzeumped- gógus	II. Terem	- 2500 Ft/ csoport

*Első osztályosoknak.

Óraajánlat a felső tagozatosoknak és középiskolásoknak

Tantárgy	Cím	Forma	Idő- tartam	Az órát tartó személy	Helye, tartalma	Díj
Hon- és népismeret	<i>A múltbeli élet tárgyai</i>	Múzeumi óra	30 perc	szaktanár vagy történész muzeológus	II., IV., VI., VII–X. terem, pincetárlat	- 2500 Ft/ csoport
Történelem	<i>Várak, templomok népe – élet a közép- korban</i>	Múzeumi óra	30 perc	történész muzeológus	I. terem, filmek	2500 Ft/ csoport
Történelem	<i>Új vaskor – a 19. századi ipari forrada- lom időszaka</i>	Múzeumi óra	30 perc	történész, muzeológus	II–IV, VI– VII. terem, pincetárlat filmek	2500 Ft/ csoport
Történelem	<i>Apponyiak – egy arisztokrata család: életmód, kultúra a dualizmus idején</i>	Múzeumi óra	30 perc	történész, muzeológus	V. terem	2500 Ft/ csoport
Történelem	<i>Trianontól a Párizsi békéig – felvidéki magyar sors</i>	Múzeumi óra	30 perc	történész, muzeológus	VI. terem	2500 Ft/ csoport
Történelem	<i>Életviszonyok az 1950-es évektől a rendszerelváltásig, 1956 forradalma</i>	Múzeumi óra	30 perc	történész, muzeológus	VII. terem, filmek	2500 Ft/ csoport

The Role of the Völgység Museum in Education and Scientific Dissemination (1987–2020)

by Zoltán Szöts

(Summary)

This study presents the collections of the Völgység Museum, explores their origins and history, analyzes their evolving role in education and scientific dissemination, and discusses the current functions of the collections. Its aim is to demonstrate that small urban museums have become indispensable in shaping the historical consciousness and identity of local communities. By gaining a better understanding of the past, the experiences accumulated here can help leaders, institutions, and farmers and entrepreneurs make informed long-term decisions, and plans and programs that successfully promote development can be created based on an assessment of today's needs. It can also serve as a model for similar small towns on how to build a museum collection that fits organically into its social and cultural environment. The method is a case study, an examination of the museum's three decades of activity, based on the historical and ethnographic core collection, auxiliary collections (document and photo archives, data archives), and archival, printed, and oral sources. Over the past three decades, the Völgység Museum has become a „school-friendly” and then a „visitor-friendly museum” through tenders and projects. With the Völgység Museum Study Trail and the Tourinform Office, it has become a base for cultural tourism, and with the Museums for Everyone Program, it has become a cultural aid for disadvantaged social groups. In terms of scientific processing, it fulfills its mission with conference events, outstanding book publishing relative to its size, and advanced collection digitization.

Somogyi Bianka – Vargháné Szántó Ágnes

Ismeretátadás és élmény Levéltár-pedagógia a MNL Baranya Vármegyei Levéltárában

Bevezetés

A közgyűjtemények fogalmához a társadalom túlnyomó többsége még napjainkban is elsősorban a könyvtárakat és múzeumokat társítja. Az iskolai tanórákat kiegészítő foglalkozások kapcsán pedig egyértelműen a múzeumpedagógia terjedt el a leghangúlyosabban a köztudatban. Ez részben funkció-történeti okokkal magyarázható, hiszen míg a múzeumok már a 18. században elérhetővé váltak a nagy nyilvánosság számára,¹ a „nyitott levéltár” elképzelés az 1950-es évektől kezdett kibontakozni, de csupán az 1970-es évektől irányult egyre több figyelem ennek az új szemléletnek a megvalósítására.² A hagyományosan zárt, elsősorban államigazgatási és tudományos-szakmai célokat kiszolgáló levéltár fokozatosan vált a szélesebb nyilvánosságot is megszólító és bevonó tudományos-kulturális intézménnyé. Ebben a folyamatban meghatározó jelentőségű volt a levéltárak közművelődési és ismeretterjesztő tevékenységének megjelenése, mely kezdetben főként kiadványok publikálásában, kiállítások és raktárlátogatások szervezésében nyilvánult meg. A szolgáltató (nyitott) levéltár koncepció³ az oktatási intézményekkel való kapcsolatépítéssel bővítette ezt a kínálatot az egyetemi oktatásban való részvétel mellett a közép- és alapfokú iskolák csoportjai számára tartott foglalkozások révén.

Az iskolák és levéltárak közötti szakmai együttműködés az 1980-as években, különösen a fakultációs oktatás bevezetésével⁴ vett lendületet, amely új pedagógiai lehetőségeket, egyben új kihívásokat teremtett a tanárok számára. Ennek köszönhetően került fokozottabban a pedagógusok látókörébe a levéltár, és vették igénybe annak szakmai kapacitásait, különösen a történelmi, földrajzi és ügyviteli ismeretek elmélyítését célzó levéltárismereti és forrásbemutató foglalkozások során.⁵ A levéltári helyszíneken megvalósuló tanórákkal olyan alternatív tanulási színtér nyílt meg, amely elősegítette mind a tanulók, mind az oktatók számára a levéltári intézményrendszer szervezeti felépítésének és működési mechanizmusainak megismerését, valamint a primer források pedagógiai célú hasznosítását és beépítését az oktatási folyamatba.

¹ KOLTAI 2011. 14.

² SZIGETVÁRY 2009. 535.

³ A kezdeményezés intézményes keretei 2012-ben formálódtak meg, amikor a Magyar Levéltárosok Egyesülete hivatalosan útjára indította a Nyitott Levéltárak programsorozatát. A program célja, hogy a levéltárak – melyek az átlagember számára talán a legkevésbé ismert közgyűjtemények közé tartoznak – kilépjenek a szélesebb nyilvánosság elé, és bemutassák az általuk őrzött értékeket, valamint megismertessék az iratok megőrzését, feldolgozását és közzétételét szolgáló munkájukat is. <https://www.hungaricana.hu/hu/nka25/leveltar/nyitott-leveltarak-programsorozat/> [2025. 08. 08.]

⁴ 1985. tv.

⁵ SZIGETVÁRY 2009. 538.

Ilyen előzményekkel kezdett formálódni a levéltár-pedagógia mint önálló tudományterület, amelyet az iskolán kívüli oktatási tevékenységeket magába foglaló, nem formális oktatás keretein belül lehet értelmezni.⁶ A tanórán kívüli oktatás elismertetésében fontos szerepet játszott az Európai Bizottság által 2000-ben kiadott, *Memorandum az életen át tartó tanulásról* című dokumentum is.⁷ Ez a forma alapvetően az élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) fogalomhoz kapcsolódik, és főként a felnőttoktatásban betöltött szerepe hangsúlyos, de ez nem jelenti azt, hogy az oktatás más területein és szintjein ne lehetne hatékonyan alkalmazni a módszereit. Mivel az elképzelés a készségek fejlesztésére épít, ezért az alap- és középfokú oktatásban is egyre inkább teret nyer magának, ahol ma már kompetenciaalapú oktatás folyik. Hangsúlyosabb megjelenése a 2012-es, a *Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról* (NAT) szóló kormányrendeletben is tetten érhető, miszerint: „A tanulási tevékenység legfőbb célja olyan tanulói kompetenciák fejlesztése, amelyek lehetővé teszik az ismereteknek különböző helyzetekben történő kreatív alkalmazását. A tevékenységekre épülő tanulásszervezési formák segítik a tanulót a tanulási eredmények által kijelölt ismeretek megszerzésében, és ezen keresztül a kompetenciák fejlesztésében”.⁸

A készségek fejlesztése mellett a forrásközpontú történelemtanításban is fontos szerepet tölthet be a levéltár-pedagógia, hiszen az írott források őrzője, feldolgozója is az intézmény maga.

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára és a nem formális oktatás

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Baranya Vármegyei Levéltára a pécsi középiskolákkal, illetve a Pécsi Tudományegyetemmel kialakított szakmai együttműködéseknek köszönhetően több évtizedre visszatekintő oktatási-képzési tapasztalattal bír, többek között levéltár- és forrásismereti órák, levéltár-látogatások, illetve egyetemi hallgatók kutatásainak ösztönzése és támogatása révén. Ugyanakkor törekszik arra, hogy minél szélesebb palettán kínáljon lehetőségeket a középfokú oktatásban résztvevők számára. Ennek keretében hívta életre 2022-ben az 1848/49-es, illetve az 1956-os forradalmi események pécsi helyszíneit bejáró tematikus városi sétákat. A programok relevanciáját az adja, hogy a történelem tantárgy fókuszában a nemzetközi történelem és a magyar állam története áll. A helyi tantervek kialakítása során nyílik lehetőség arra, hogy egy intézmény a saját települése, közvetlen környezete történetét is megismertesse a tanulókkal, az elenyésző számú, szabadon felhasználható tanórát azonban jellemzően ismétlésre vagy a nehezebb témák elmélyítésére szánják a történelemtanárok. A helytörténet nem érettségi követelmény, így kevesebb figyelmet kap, és csak érintőlegesen kerül megemlítésre a tanórák keretein belül. Az osztálykirándulások adhatnak lehetőséget arra, hogy egy adott településsel, környezettel megismerkedjenek a tanulók, de ezek általában nem a saját lakóhelyükön valósulnak meg, így – bár helytörténeti ismeretekkel bővül a tudásuk – a saját lokális identitásuk kialakításában nem játszanak szerepet. A levéltári foglalkozások azonban hiánypótló módon kínálnak lehetőséget arra, hogy a résztvevők – tanulók és pedagógusok egyaránt –

6 VÁGOLA 2013. 61.

7 EUROPEAN COMMISSION 2000.

8 KORM. RENDELET 2012.

közelebb kerüljenek saját településük múltjához, személyesebb módon kapcsolódjanak a történelemhez, a történelmi események és folyamatok pedig kézzelfoghatóbbá, élményszerűbbé váljanak számukra.

Tulajdonképpen ezekkel a tevékenységekkel a levéltár le is fedhetné a közművelődési tevékenységi feladatait,⁹ azonban még mindig sok kiaknázatlan lehetőség rejlik mind a levéltár épülete, mind az általa őrzött anyagok oktatási célú felhasználása területén. Országos szinten ennek beindításához a 2010-es évek elejétől kiírt TÁMOP pályázatok¹⁰ adtak lendületet, melyek anyagi forrást biztosítottak arra, hogy az amúgy is agilis levéltári dolgozók minőségi foglalkozásokat, segédanyagokat fejleszthessenek ki.¹¹ Pécssett a Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program (TIOP) pályázatnak köszönhetően a levéltár Rét utcai részlegében 2013-ban Oktatótér került kialakításra. A levéltár- és forrásismereti órák mellett immár teret kaphatott az 1848-as, illetve az 1956-os pécsi eseményeket feldolgozó, levéltári iratanyagon alapuló, de már csoportmunkát és kreatív alkotótevékenységet is igénylő levéltári foglalkozás is. A következő lépés a levéltár-pedagógia megjelenése volt, amelynek keretében olyan komplex programokat állítottunk össze, amelyeknél a készség- és kompetenciafejlesztés is hangsúlyosabb szerepet kap.

A levéltár-pedagógia meghatározása

A levéltár-pedagógia fiatal területnek számít a pedagógián és a levéltári szakmán belül is, így mind a módszerei, mind az eszköztára folyamatosan formálódik, tapasztalati úton alakítjuk ki a jó gyakorlatokat. A fogalom definíciója terén sincs teljes konszenzus, de az idő előrehaladtával, a személyi és tárgyi feltételek megteremtése mellett a levéltár-pedagógia elméleti háttérének megalapozása is szükségessé vált. A levéltár-pedagógia kifejezés Magyarországon először 1976-ban jelent meg, ekkor még csak az iskolák és levéltárak helytörténeti tematikájú együttműködésére helyeződött a hangsúly.¹² Ezt követően hosszú évekig nem történt előrelépés a didaktikai és módszertani keretek meghatározásában.

Napjainkban a levéltár-pedagógia definíciójának megfogalmazása során figyelembe kell vennünk a levéltár mint intézmény sajátosságait, ötvözve annak alapvető tevékenységét az oktatási-nevelési szempontokkal. Ehhez kiindulópontként szolgál a múzeumpedagógia meghatározása, hiszen mint közgyűjteményi és nem formális tér ez áll legközelebb a levéltárakhoz. Emellett az is kétségtelen, hogy a múzeumpedagógia területén jóval bővebb elméleti és módszertani háttér áll rendelkezésünkre. Mindezek figyelembevételével „[a levéltár-pedagógia] a levéltár (irat)anyaga, kutatómunkája, valamint látogatói közötti közvetítőtevékenység azon területe, amely a gyermek- és ifjúsági korosztály oktatásával, nevelésével foglalkozik”.¹³ E fogalom szerint a levéltár mint tevékenységi helyszín nem feltétele a levéltár-pedagógiai foglalkozásoknak.¹⁴

⁹ 1995. tv.

¹⁰ TÁMOP 2010.

¹¹ RÁCZ 2013. 48.

¹² SIMONKAY 2017. 50.

¹³ SIMONKAY 2017. 51.

¹⁴ Saját tapasztalatunk is az, hogy sokkal fókuszáltabb és hatékonyabb munkát tudunk végezni, ha előzetesen az iskolában, a saját környezetükben tartunk az adott diákcsoportnak órákat, ahol már az alapinformációkkal ellátjuk őket, és egy következő alkalommal fogadjuk a csoportot a levéltár épületében. Ekkor már előzetes

A megyei levéltárak egyesítésével a 2012-ben létrejött MNL a közművelődési-oktatási stratégiája keretében fogalmazta meg a levéltár-pedagógiai koncepcióját, melyhez 2023-ban a MNL belső használatra készített egy részletes folyamatleírást is. Eszerint a levéltár-pedagógia egy levéltár-pedagógus által vezetett élményalapú, nem formális oktatási tevékenység, mely a levéltári iratgyűjtemény bemutatásával, feldolgozásával, a levéltári törvényt betartva teszi elérhetővé az általa őrzött kulturális örökséget az oktatási intézményekben tanulók számára. Ezek az interaktív tematikus foglalkozások – igazodva a résztvevő diákok életkori sajátosságaihoz – szervezett keretek között valósulnak meg a levéltárak épületében, illetve külső helyszíneken, esetleg az online térben. A foglalkozások célja a tanulás folyamatának cselekvésorientált és élményalapú támogatása, az oktatási keretek között megszerzett tudás elmélyítése, illetve új ismeretek átadása, a kritikai gondolkodás kialakítása, megerősítése. Mindez részben kötetlenül, a tevékenység, az önkifejezés és a kreativitás szabadságának megélése útján történik.

Levéltár-pedagógia a MNL Baranya Vármegyei Levéltárában

A levéltár-pedagógiai foglalkozások professzionálisabb tervezésére egy 2024-ben indult országos projekt teremtett alkalmat, ugyanis a Nemzeti Művelődési Intézet irányításával megvalósuló Petőfi Kulturális Programhoz a MNL is csatlakozott. A programelemek sorába egy háromalkalmas levéltár-pedagógiai programsorozat is bekerült. A felkészülés során igyekeztünk szakmailag a lehető legjobb minőségre törekedni, így vettük alapul a NAT-ot, amit ötvöztünk a saját muníciónkkal. Ez alapján került fókuszba a családkutatás, illetve a címertan. A téma relevanciája több szempontból is alátámasztható. Egyrészt az általános iskola 5. osztályának szóló kerettantervben¹⁵ előírtaknak megfelelően a *Személyes történelem* témakör közel teljesen lefedhető az elkészült foglalkozással, másrészt kompetenciafejlesztésre is sor kerül mint a tanulás, a kreativitás kompetenciái, illetve a kommunikációs, matematikai-gondolkodási, személyes és társas, de a munkavállalói és vállalkozási kompetenciák is. Mindemellett a család mint téma azért is jó választás, mert mindenkinek van hozzá kapcsolódási pontja, illetve a tapasztalat és a látogatottsági statisztikáink is azt mutatják, hogy az intézményünkbe beiratkozó kutatók nagy arányban családtörténeti kutatás miatt választják a levéltár szolgáltatásait. A felsoroltakon túl a családfáknak és családnarratíváknak abban is fontos szerepük van, hogy az egyén az öröklött családi mintákat, fennmaradt stratégiákat felismerje, mely ismeretek birtokában el tud szakadni azoktól a mechanizmusoktól, amelyek, ha sokszor tudat alatt is, de hátráltatják az önmegvalósítást.¹⁶

A rendhagyó tanórak összeállításánál fókuszpontjaink a következők: 1) a levéltár mint közgyűjtemény megismertetése a diákokkal, 2) a levéltár mint kutatási tér, 3) ismeretátadás élményszerű elemekkel kiegészítve, 4) kompetenciák és készségek fejlesztése.

Hosszú távú célunk az, hogy minél szélesebb körben tudjuk megszólítani a diákokat, illetve a történelemtanárok számára olyan levéltár-pedagógiai csomagot tudjunk kiajánlani, amely kapcsolódik a kerettantervhez és a tananyag mélyebb megértését segíti elő,

tudással érkeznek a diákok, így teret kapunk arra, hogy a magyarázat mérséklésével a tapasztalati tanulásra helyezzük a hangsúlyt.

¹⁵ KERETTANTERV 2020.

¹⁶ BORECZKY 2015. 123.

legyen szó az általános vagy a középiskolás korosztályról. Emellett nem titkolt célunk az, hogy a helytörténet fontosságát is hangsúlyozzuk, és lehetőséget teremtsünk arra, hogy az iskola keretein kívül megismerjék a diákok közvetlen környezetük történetét, ezzel a személyes és lokális identitásukat is fejlesztve.

A Családtörténet–kutatás foglalkozássorozat bemutatása

A bemutatásra kerülő levéltár-pedagógiai foglalkozás alapegységét a tanórai időkeret határozza meg, mert annak első két alkalma az iskolában kerül megrendezésre, a harmadik órán pedig a diákok látogatnak el a levéltárba. A levéltár-pedagógiai foglalkozásunk összeállítása során arra törekedtünk, hogy a NAT kerettanterveiben¹⁷ foglalt kompetenciák fejlesztése megjelenjen, de emellett fontos szempontnak tartottuk a levéltár intézményének bemutatását is. A foglalkozást kifejezetten 5. osztályosoknak terveztük, de ha igény mutatkozik rá, kisebb átalakításokkal a felső tagozat többi osztályában is megvalósítható, melyre szintén volt már példa.

Az óra elején bemutatjuk a levéltár intézményét, és olyan tárgyakat, iratokat, dokumentumokat (fotó, képeslap, kiadvány, iratmásolat, bizonyítvány stb.) vizsgálunk meg együtt, amelyek különböző közgyűjtemények állományát képezik. Ezt a témát az úgynevezett „dobozos játék” segítségével dolgozzuk fel. Ezzel a játékkal aktivizáljuk a diákokat, együtt gondolkodásra készítjük őket, emellett a kommunikációjukat és kifejezőmódjukat is fejlesztjük, hiszen a dobozban található tárgyról, iratokról és dokumentumokról saját maguk fogalmazzák meg a gondolataikat, amelyeket mi korrigálunk, kiegészítünk. Általánosságban elmondható, hogy a játék végére mindenkinél tisztázódik a közgyűjtemények fogalma, valamint a köztük lévő hasonlóságok és különbségek. Mivel ez az első mozzanata a foglalkozásnak, a hangulat oldása miatt egy falevelet is a dobozba rejtünk, ami egyrészt derűt vált ki a diákokból, másrészt jól példázza azt a feltételezést, hogy a levéltár intézményének funkciója milyen kevésbé van jelen a köztudatban.¹⁸ A tanulók nagy érdeklődést mutatnak a doboz tartalma iránt, emiatt elindul egy diskurzus, és aktívan bevonódnak az óra menetébe. A dobozba rejtett „kincsek” nemcsak a közgyűjtemények fogalmának tisztázására adnak lehetőséget, hanem arra is, hogy

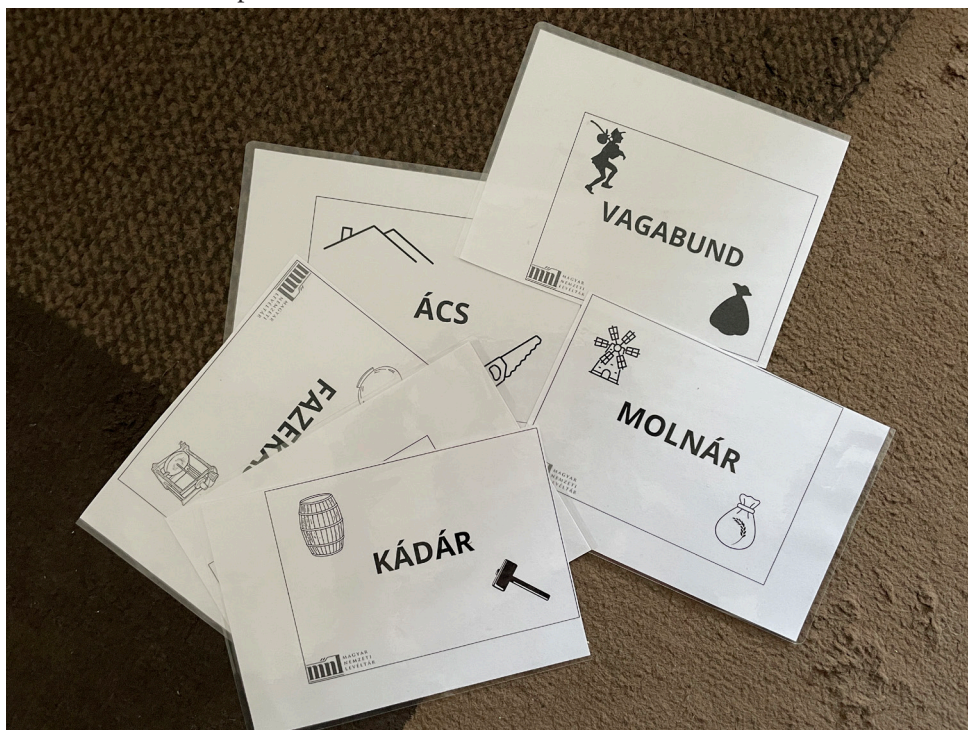
1. kép – A „dobozos játék” kelléke: levéltári savmentes doboz iratokkal, dokumentumokkal, tárgyakkal

¹⁷ KERETTANTERV 2020.

¹⁸ Valós tapasztalatot osztunk meg a diákokkal, ahogy a foglalkozás egészében erre törekszünk, hiszen a kongruencia elengedhetetlen a pedagógiai munka során.

beszéljünk arról, mi az a forrás, a forrásérték, és hogyan lehet felhasználni azokat egy-egy kutatás során.

A foglalkozás következő eleme a családtörténet-kutatást járja körül. A kutatás szempontjából elsődleges forrásokat, az életfordulókhöz kapcsolódó anyakönyveket, majd a még a levéltárba ellátogató felnőtt kutatók számára sem ismert, adatgazdag iskolai anyakönyveket, osztálynaplókat mutatjuk be. A diákok a harmadik alkalom során eredetiben is megtekinthetik a felsorolt anyagokat. Az említett iratok és dokumentumok tulajdonképpen a forráselemzés módszereivel kerülnek feldolgozásra, részletebben megvizsgáljuk azokat az információkat, amelyeket kiolvashatunk belőlük: a névhasználat, foglalkozás, vallás, gyermekhalandóság mellett a 19–20. századi kézírás olvasásával a tanulási kompetencia is fejleszthetővé válik. A foglalkozás ezen részével egyrészt a saját identitásuk erősítése és a családjuk története iránti kíváncsiság felkeltése és felerősítése a célunk, másrészt annak bemutatása, hogy a mikrotörténelem adatainak szintetizálásával nagyobb folyamatokról teljesebb képet kaphatnak. Az említett információk közül, a foglalkozásokat kiemelve csoportfeladat végrehajtására invitáljuk a tanulókat, ezzel fejlesztve a kooperációs készségüket is. A „foglalkozáskártyák” feladattal újból aktivizáljuk őket, melyre a figyelem fenntartása miatt is szükség van. A kisebb csoportokat, az idő szoros tartása miatt, az ülésrend szerint osztjuk be, amivel együttműködésre sarkalljuk a diákokat, illetve a szociális készségüket is fejlesztjük. A kártyákon olyan foglalkozások szerepelnek, melyek a régműltből eredeztethetők, a kiscsoportok feladata az, hogy egy szoborképben mutassák be társaiknak az adott professziót, akiknek ki kell találniuk, mit látnak.

2. kép – A foglalkozáskártyák

Rövid szünet után lezárjuk a családkutatás témáját, és egy „családi kincsesláda” összeállítására ösztönözzük a diákokat. Saját tapasztalatuk és az előző órán hallottak alapján összegyűjtjük szóban, melyek azok az iratok, dokumentumok, emlékek, tárgyak, amelyeket érdemes megmenteni az utókor számára, és nem utolsósorban a családkutatás szempontjából is releváns forrásnak számítanak.

A következő órán szintén a kerettantervben található címerek témájával foglalkozunk. Bevezetésként ismertetjük a címer fogalmát, funkcióját, majd körüljárjuk, hogy – akár manapság is – hol találkozhatunk ezekkel a jelképekkel. Ekkor mindig az adott intézmény és/vagy település címerét elemezzük, amelyekről a legtöbb esetben a diákok már rendelkeznek információval, így dialógus formájában együtt építjük a tudásanyagot. Az óra második felében fiktív címer megrajzolására kerül sor. Mivel a foglalkozás fő témája a családkutatás, ezért „családi címerek” készítésére invitáljuk a diákokat. Ezeket az óra végén önkéntes alapon be is mutathatják, ezzel prezentálva a személyes és családi identitásukat és fejlesztve a kifejezőkészségüket.

3. kép – A címerrajz készítéséhez szükséges címeralap és címerállatok

A saját címer tervezése során többször tapasztaltuk azt, hogy egyes diákok tanácsalannak abban a tekintetben, hogy milyen elemekkel, motívumokkal, szimbólumokkal jelelnék meg a családjukat. Ilyenkor mindig odamegyünk hozzájuk és beszélgetünk velük, gondolkodásra késztetjük őket, és segítünk összeállítani a koncepciót. Ezen a ponton nagy szükség van az empátiára és a pedagógiai tudásra, hiszen sokféle családmoddellal találkozhatunk. Elvált szülők esetén például előkerül az a téma, hogy milyen a kapcsolat a szülők között, az új partnerekkel és azok családjával. Pozitív élmény, hogy rövid ismeretség után

is sikerül bizalmat kialakítanunk a tanulókkal, akik megnyílnak, és őszintén beszélnek a családi mechanizmusairól. A foglalkozás végén reflexiót kérünk a diákoktól, melyben arra vagyunk kíváncsiak, hogy melyik részét élvezték a legjobban az órának, és mi az a tudás, érdekesség, amit magukkal visznek.

A harmadik alkalom során az osztály ellátogat a levéltárba, ahol a prezentáción láttak valóságossá válnak, és fizikai értelemben is megtekinthetik az iratokat és a – nagyközönség előtt zárt, illetve csak egyedi alkalmakkor megnyitott – raktárunkat. Ezeken a foglalkozásokon kézzelfoghatóvá válnak az addig csak másolatban vagy kivetítőn megismert források, ugyanakkor dialógus formában az iratok megőrzésének állományvédelmi szempontjairól is kapnak ízelítőt a diákok. A levéltáros gyakorlati munkája, illetve az ahhoz kapcsolódó munkavédelmi ismeretek is terítékre kerülnek. A kérdéseikből azt a következtetést lehet levonni, hogy ténylegesen érdekli őket a levéltárban folyó munka és az általunk őrzött anyag tartalma és tárolásának módja. A Király utcai részlegünkben nincs foglalkoztatóterünk, viszont a foglalkozás témájához kapcsolódó iratok, dokumentumok ebben a raktárban találhatók meg. Egyelőre azt az unikális élményt tudjuk biztosítani a diákoknak, hogy a háromemeletes (közel 9 méter belmagasságú és 50 méter hosszú) raktárunkban vezetjük le a foglalkozást, illetve körbejárhatják azt a területet, ahol az iratokat tároljuk. Már az elején jelezzük, hogy érdemes figyelni, hiszen az alkalmat egy nyomozós-matematikai feladattal zárjuk, ahol számok keresése a feladatuk. Két- vagy háromfős csoportokat alkotnak, és minden csapat kap egy kérdést, amelyre a válasz egy olyan szám, ami kikereshető vagy leolvasható a kikészített iratok, dokumentumok vagy a raktár egyes részeinek felkutatása segítségével. A raktárban elhelyezett hőmérő, illetve páratartalom-mérő készülék is szerepet kap ebben a feladatban. Ha minden csoport megtalálta a saját számát, a végén összeadást kell elvégezni, és amennyiben az így kapott szám megegyezik az általunk előre felírt számmal, akkor sikeresen teljesítették a feladatot. Ennek a programelemnek a továbbgondolása és fejlesztése folyamatban van, szeretnénk beépíteni egy jutalmazási elemet, hogy a diákok még motiváltabbak legyenek a nyomkeresésben.

Ezen a ponton kell megemlíteni a levéltár-pedagógus szerepének fontosságát, amely az egész foglalkozás során meghatározó. A történelmi képzettség és a levéltárszakmai tudás mellett pedagógiai-pszichológiai ismeretekkel is rendelkeznie kell a foglalkozás vezetőjének, hiszen a diákok motiválása, a velük való kommunikáció és a tanóra levezénylése igényli ezekkel a készségekkel való felvértezettséget. Az MNL Baranya Vármegyei Levéltárában a levéltárpedagógia-foglalkozások esetében mind az összeállításban, mind a megvalósításban közösen dolgozunk. Ez a „páros modell” biztonságérzetet nyújt, hiszen az alkalmak során előállhatnak olyan helyzetek, ahol improvizálni kell, aktiválni kell a problémamegoldó képességet. A figyelem megtartása és a diákok motiválása is könnyebb úgy, hogyha nem csak magunkra vagyunk utalva. Előnye még, hogy más-más készségekben vagyunk erősebbek, így ki tudjuk egészíteni egymást, és a feladatokat is eképpen osztjuk fel egymás között.

Konklúzió

A pozitív visszajelzések miatt a projekt lezárása után is folytatjuk a munkát, fejlesztjük azt, és folyamatosan bővítjük a kapcsolatot pécsi iskolákkal, akiknek kiajánljuk a foglalkozásainkat. Ezen felül több pedagógussal jó kapcsolatot sikerült kialakítanunk, így az ő szemé-

lyes megkeresésük nyomán a jövőben a levéltár-pedagógiai foglalkozások körét kibővítjük a középiskolás korosztálynak szóló tematikus program kialakításával.

A levéltár-pedagógia a szó valós és átvitt értelmében is teret nyújt arra, hogy a levéltárak az eddigieknél aktívabban kapcsolódjanak be az oktatásba. Egyelőre már az nagy nyereség, hogy a tizenévesek találkoznak a levéltár fogalmával, és tudatosul bennük az intézmény létezése és fontossága, de a tapasztalatok alapján az is látható, hogy a történelmi és kritikai gondolkodás fejlesztésében is megfelelő platformnak bizonyul. A foglalkozásokkal hosszú távon megalapozható a levéltári források „értő” használata, és lehetőség nyílik arra is, hogy a programokon részt vevő fiatalok később tudatos kutatóként, esetleg potenciális szakmai utánpótlásként térjenek vissza az intézménybe.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	A „dobozos játék” kelléke: levéltári savmentes doboz iratokkal, dokumentumokkal, tárgyakkal. Saját felvétel.
2. kép	A foglalkozáskártyák. Saját felvétel.
3. kép	A címerrajz készítéséhez szükséges címeralap és címerállatok. Saját felvétel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1985. TV.	1985. évi I. törvény az oktatásról. (https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=98500001.tv&txtreferer=99600124.tv) [2025.11.03.]
1995. TV.	1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. (https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.TV) [2025.11.03.]
BORECZKY 2015	BORECZKY Ágnes: Családkutatások nevelésszociológiai nézőpontból. In: <i>A nevelésszociológia alapjai</i> . Szerk. VARGA Aranka. Pécs, 2015. 103–135.
EUROPEAN COMMISSION 2000	<i>Memorandum on Lifelong Learning</i> . (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:c11047) [2025.04.03.]
KORM. RENDELET 2012	VI. 4. Korm. rendelet 110/2012 a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. (https://njt.hu/jogszabaly/2012-110-20-22) [2025.11.03.]
KERETTANTERV 2020	<i>Kerettanterv az általános iskola 5–8. évfolyama számára (2020)</i> . (https://www.oktatas.hu/koznevelis/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8) [2025.05.05.]
KOLTAI 2011	KOLTAI Zsuzsa: <i>A múzeumi kultúrákövetítés változó világa</i> . Veszprém, 2011. (Iskolakultúra-könyvek 11.)
RÁCZ 2013	RÁCZ Attila: TÁMOP gyermekfoglalkozások Budapest főváros levéltára szervezésében. <i>Levéltári Szemle</i> 63. (2013):4. 48–54.

- SIMONKAY 2017 SIMONKAY Márton: Levéltár-pedagógia ma és holnap. *Levéltári Szemle* 67. (2017):4. 50–52.
- SZIGETVÁRY 2009 SZIGETVÁRY Éva: A közművelődési és ismeretterjesztő feladatok. In: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. KÖRMENDY Lajos. Budapest, 2009. 535–541.
- TÁMOP 2010 *TÁMOP – 3.2.11/10/1 Nevelési-oktatási intézmények tanórai, tanórán kívüli és szabadidős tevékenységeinek támogatása*. (https://archive.palyazat.gov.hu/unios_palyazat_tanorai_tanoran_kivuli_es_szabadidos_tevékenységek_tamogatasara) [2025.05.05.]
- VÁGOLA 2013 VÁGOLA Éva: A tanórán kívüli oktatás és az élménypedagógia pszichológiai, pedagógiai szempontjai és előnyei. *Levéltári Szemle* 63. (2013):4. 61–71.

Knowledge Transfer and Learning Experience Archival Pedagogy in National Archives of Hungary Baranya County Archives

by Bianka Somogyi – Ágnes Vargháné Szántó

(Summary)

Archives were initially closed institutions which served primarily administrative and scholarly purposes. However, throughout the past century, archives have undergone a gradual transformation as their functions have expanded: their role in public education and knowledge dissemination has also become increasingly significant. Within this process, archival pedagogy initiatives play a particularly fundamental role. At first, they manifested in the organization of exhibitions and repository visits, but closer collaboration with educational institutions enabled the development of more complex educational programs. As a form of non-formal education, archival pedagogy plays a prominent role in competency building and source-based history teaching. Using written sources for pedagogical purposes not only enhances skills such as critical thinking, communication and problem-solving, but also encourages an experiential and creative interpretation of history. Archival pedagogy activities create new, alternative learning environments which, through direct experiences, promote the shaping of students' historical awareness. In recent years, the Baranya County Archives of the Hungarian National Archives have consistently developed new programs that align with the school curriculum and support teachers. This study presents a family history-themed session, discussing the elements of the program as well as the chosen methods and practical experiences. Our aim is to increase the accessibility of archival pedagogy activities and, with local and family history-based approaches, make history more tangible for students. In this way, we support the transmission of knowledge while also cultivating critical thinking, local identity and personal engagement. In the long term, we contribute to enriching the historical perspectives of younger generations.

VISSZAPILLANTÓ

Hegedüs Margit¹

38 munkás évem²

Kevesen mondhatják el magukról, hogy egy klinikán eltöltött 38 évi munkaidő alatt 4 professzor mellett dolgozhattak. Én elmondhatom.

1901-ben Mezőtúron születtem, a családi körülményeim alakulásával a középiskolámat a szentesi polgári leányiskolában végeztem. 1922–23-ig a *Szentesi Hírlap* szerkesztőségében nyertem alkalmazást, ahol a kiadóhivatali, nyilvántartási, könyvelési teendőket láttam el. 1923-ban felutaztam Budapestre nővéremhez, aki a Pozsonyból menekült Erzsébet Tud[omány] Egyetem Dékáni Hivatalában tisztviselői minőségben dolgozott. Itt mutatott meg nekem az egyetem bőrgyógyászati professzora, dr. Beck Soma egy Drezdából hozott moulage-t, és megkérdezte tőlem, hogy nem lennék-e hajlandó a moulage-készítés bonyolult műveletét megtanulni és a rövidesen Pécsre költöző egyetem bőrgyógyászati klinikáján a megtanult műveletet hasznosítani. Nehéz volt választ adnom, de rövidesen úgy határoztam, hogy a műveletet elsajátítom és lekövök Pécsre. Tanítóm, Skutta professzor, akkor még szigorló orvos volt a Budapesti Mária úti bőrgyógyászati klinikán. Itt ismerkedtem meg Melczer professzorral is, aki a Nékám-klinika vezető tanársegéde volt. 5 hónap alatt meg is tanultam a moulage készítését, és lekövtem Pécsre. Még ma is világosan emlékezem, 1924. december 5-e volt. Végigvezettek a klinika hóval borított, gyönyörű parkján, egészen a pavillonig, amelynek jobb szárnyában kapott helyet a moulage-szoba és a fényképező. A moulage-szoba berendezése egy vaságy volt, a másik helyiségben erre a célra készített vízfürdő, viaszolvasztó kazán. A szobában egy asztal, rajta háromlábú állvány, alatta Bunsen-égő, felette lavór. Ez volt minden berendezésem hosszú éveikig. Beck professzornak szívügye volt a moulage-gyűjtemény minél rövidebb időn belüli fejlesztése, mivel oktatási célra ez volt a legkorszerűbb színes szemléltető eszköz. A moulage-gyűjtemény évek alatt szépen szaporodott is, amikor 1930. április egyik reggelén arra a szomorú hírré érkeztem be a klinikára, hogy Beck professzor meghalt. Ekkor azt a megbízatást kaptam, hogy menjek el a Kórbontani Intézetbe, és készítsek az arcáról egy gipszlenyomatot, amely után majd bronzszobrot öntenek a tiszteletére. Ez a szobor ma is ott áll a klinika tantermében, nekem pedig ez volt hosszú klinikai munkáséletem legszomorúbb küldetése, mivel nagyon szerettük mindannyian a nagy tudású, mindig halkszavú professzorunkat.

1. kép – Hegedüs Margit az 1940-es években

¹ Hegedüs Margit 1923 és 1963 között volt az Erzsébet Tudományegyetem, majd a Pécsi Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinikájának munkatársa. Ő készítette a klinika mulászgyűjteményének darabjait, illetve a fotó- és diagyűjtemény egy részét is. Visszaemlékezését az 1980-as években jegyezte le, gépiratos formában őrizték meg a klinika könyvtárában. Hegedüs Margit 1991-ben hunyt el, a Pécsi Köztemetőben nyugszik.

² A visszaemlékezés átírásakor csak a helyesírást és a központosítást javítottuk.

A Zita-kórházból dr. Szathmáry Sebestyén, dr. Kesztrei István tanársegéd, egy idősebb nővér és Gaál Gézané úttörőként jöttek le Pécsre, hogy a klinika fogadására az előkészületeket megtegyék. Gaál Gézané elmondja, hogy orosz származású, a magyar nyelvet alig értő, 20 éves fiatal nő a Zita kórházban ideiglenesen elhelyezett bőrgyógyászati klinikán 1922-ben nyert alkalmazást minden szakképesítés nélkül. Egy nagyon kicsi laboratóriumban dolgozott, ahol a vizsgálatokat végezték. Az orvosok látták rátermettségét, tanulni akarását, szorgalmát, ambícióját, nagyon sokat foglalkoztak vele, tanították. A szomorú körülmények között lévő klinika működéséhez szükséges mindennemű tevékenységből kivette a részét úgy, hogy a Pécsre jövő klinikának már oszlopos tagja lett. Elmondja, hogy megérkezésükkor milyen szomorú kép tárult szemük elé: ablakok, ajtók nélküli főépület, amelyhez járhatatlanok voltak az utak. Elmondja, hogy kezdtek hozzá a munkához, hogy festették saját kezűleg az orvosokkal együtt a közkórháztól kapott selejtes, rozsdás vaságyakat, éjjeliszekrényeket, szekrényeket (ezt a műveletet azután festők folytatták), így tették elfogadhatóvá az üres kórtermeket egy-két, majd egyre több betegük számára. A közkórházból kiselejtezett ágyneműt, rongyokat kaptak, és 4 darab rongyból varrtak össze a nővérek egy-egy lepedőt. Rossz, rongyos pokrócokkal takaróztak a betegek. Lassan a betegek ellátására alkalmassá vált serény munkájuk nyomán a klinika úgy, hogy 12 férfi 12 nőbeteget, 3–4 gyermeket küldött át a közkórház. Megindult a gyógyító munka. Most már központból szállították az élelmet a betegek és a személyzet számára, majd később saját konyhája volt a klinikának.

Megérkeztek a Beck professzor tanítványai is, akik nagy odaadással kezdtek a munkához. Dr. Lang Mihály, dr. Szathmáry Sebestyén, dr. Gragger Jenő. A gyógyító-, kutató-, oktatómunkájukat sokszor nagy nehézségek között végezték. Mikrobiológiai, biokémiai kutatásokat, dermatopathológiai vizsgálatokat folytattak. Nappal a betegek vizsgálatát, gyógykezelését látták el, adminisztráltak, mivel nem volt tisztviselő, gépeltek, fényképezték a betegeket, így a nappali nagy elfoglaltságuk után éjszaka kellett a sokszor 2–3 m[éter] nagyságú táblázatokat megrajzolni, kifesteni, hogy a másnapi előadáshoz szemléltető ábra legyen. Éjszaka nagyítottak, előhívtak, sokszor hajnali 4 óráig is dolgoztak.

Kezdetben a laboratóriumokban nagyon hiányos felszereléssel kellett dolgozni az orvosoknak, 3–4 mikroszkóp, 2 thermostát, szövettani laboratóriumi felszereléseket Pestről hoztak magukkal, többek között két mikrotont is.

A kísérletekhez állatokra volt szükség, kapott is a klinika egy pár fehéregeret, egy pár tengerimalacot, egy pár egeret és egy anyanyulát. Gaál Gézané elmondja, hogy az utcában házról-házra járt, amíg egy hím nyulat tudott szerezni a szaporításhoz. Állatistálló, állatketrec nem volt, így ládákban, a szeszkamrában tenyésztették a kísérleti állatokat. Pár év múlva azonban már szép kísérleti állatállománnyal rendelkezett a klinika.

Persze állatgondozó is volt. Kapott a klinika egy birkát is a Wa. készítéshez³ szükséges vérsavó előállítása miatt. Gaál Gézané megtanulta a Wa. módszerét is, ő maga vette le a birkától a vért, hogy a folyamatot levezethesse, az eredményt leolvashassa, kiadhassa. Felügyelnie kellett a most már egyre szaporodó, de kis számú személyzet mindennemű munkájára. Ügylelni kellett a rendre, tisztaságra. Még egy-egy gép kisebb hibáját is saját kezűleg javította meg. A szegényes, rongyos fehérenemű-állomány is az ő ésszerű gaz-

³ A Wassermann-próba a szifilisz kimutatására szolgáló, elavult, de tudománytörténeti szempontból jelentős vérvizsgálat volt, amely az antitestek kimutatásán alapult.

dálkodása mellett fejlődött fel úgy, hogy évek múlva mintaraktára volt a bőrklinikának. Tudvalévő, hogy az akkori bőrgyógyászati kezelések különböző kenőcsös kezelések voltak, különösen alkalmazták az orvosok a lápiszos kenőcsös kezeléseket, amely használata a fehéreneműt úgy megfogta, hogy a fehérségét már nem is kapta többé vissza. Ezért közben a minisztériumból fehérenemű-beszerzésre kapott összegből vásárolt új fehéreneműt már csak úgy adta ki ruhacserekor, hogy akik nem voltak lápisszal kezelve, azok kapták az új fehéreneműt.

A rövidesen összeverődött nővérgárdát dr. Szathmáry tanársegédétől kapott tanítás szerint vezette be Gaál Gézáné a gyógyszerelés, a betegkezelés különböző fogásaira, mivel akkor még nem voltak szakképzett nővérek. Nagyon alkalmasak voltak erre a célra az idősebb, minden vonatkozásban lecsendesedett, megnyugodott nők, akik a tudásuk szerint ápolták a betegeket. Az ő helyzetük sokkal nehezebb volt, mint a mai kultúrkörülmények között dolgozó nővéreké, mivel akkor a betegek kimondhatatlanul elhanyagolt állapotban kerültek a klinikára. Fiatal nők is jelentkeztek felvételre, különösen azok, akik előzőleg takarították a kórtermeket, és így elleshették a fogásokat. Nehéz volt a helyzetük, mert hatalmas carcinomás, syphilises fekélyel, 3–4 napi kezelés nélkül, leírhatatlan bűzösen kerültek az ambulanciára, majd az osztályra, így jöttek hozzám is, egyenesen az osztályról, hogy az így készített moulage-ok minél élethűebbek legyenek. Nagyon hosszú idő kellett hozzá, amíg ezt az állapotot megszoktam. Az ambulancián néha vizsgálat előtt a beteg alá lepedőt tettek a nővérek, és a vizsgálat után egy fél üveg ruhatetűt szedtek össze a lepedőről. Volt súlyosan égett betegünk, aki elmondotta, hogy éjszakánként a mészégető kemence előtt lévő kis fedett helyiségben szokott aludni. Egyik éjszaka a kemence ajtajából kipattanó parázstól lángot fogott a ruhája. Már szépen gyógyult, amikor gyógyulófélben fényképeztem. Felsőhajtott; „Jaj, már csak kimehetnék!” Ismerve az előzményeket, megkérdeztem, hogy nem jobb itt a jó meleg szobában, tiszta ágyban. Nem, felelte, ez nem az én életem, igazán jól aludni csak a mészégető kemence előtt tudok, ott van igazi jó meleg. Volt beteg, aki a Mecseken elaludt, és III. fokú fagyással hozták be. Volt 10–12 éves koromfeketévé, kőkeménnyé égett kis cigánygyermek. Ilyen esetek ma is vannak, csak a gyógymódok, gyógyszerelések, kezelések mások, korszerűbbek, könnyebbek.

Lassan, a főépület működésének megindulása után megkezdődött a gyógyító munka a pavillonokban is. Betegek kerültek az „A” pavillonban lévő venerológiás férfi osztályokba. Már nem emlékezem pontosan a klinika össz. beteglétszámára, de kb. 95 lehetett. Ebből 10–12 beteg a férfi venerológiás osztályra, 20–30 puellás beteg a „B” épületben lévő 2 hatalmas nagy kórterembe, 4–5 beteg, illetve mindig a fertőzéstől függően, kerültek a „C” épület fertőző osztályaira.

Belefulladt a Drávába az egyik faluban egy tehén. A gazda és a szomszédok kihúzták, megnyúzták. Munka közben a gazda megvágta a kezét. A háziasszony vacsorát készített a friss húsból, tűzgyújtás közben szálka ment az ujjába. A szomszéd másnap reggel fésülködés közben megsértette a fésűvel a hajas fejbőrét. Másnap már nem hárman, hanem öten jöttek felvételre az ambulanciára, Anthrax diagnosissal vették fel őket. Ők voltak a „C” pavillon fertőző osztályának első betegek. Már szorgalmasan dolgoztam a moulage-szobában, készítettem egyik moulage-t a másik után, amikor egy reggel Lang tanár női beteget hozott fényképezésre a röntgenből. A kötés az egész arcot fedte, csak a két szemnek volt rajta nyílás. A kötetést levették. Ma sem értem, hogy tudtam egy pillanatra összeszedni magam, hogy a borzadályomat palástolni tudjam az élém táruló kép láttán. Az egész arcból,

mint egy nyershústömegből, csak a két szem csillogott felém. Ezt a borzalmas látványt gyönyörű, platinaszőke, göndör haj keretezte, mintegy megcsúfolásául a látványnak. A fényképet elkészítettük, d[ia]g[nózis]: lupus vulgaris, kora: 18 éves.

Nem telt bele két hét, amikor Lang tanár ismét megjelent a beteggel, de most meg nem akartam hinni a szememnek. Nagyon szépen gyógyult arc, csak a két arcfélen egy-egy kb. 3 cm hosszúságú heg. Sajnos az orr mintegy 3/4 része hiányzott, és itt kezdődött az én feladatom. Beck professzor magához hivatott, és kérte, hogy a Skutta professzortól megtanult műorrkészítés módszerét, most itt az alkalom, hasznosítsam. Akkor a sebészeti plasztika még nagyon kezdetleges stádiumban volt, vagy csak a kivételezetteknel alkalmazták, nem tudom. Hozzákezdtem a munkához, és menet közben a beteg elmondta elképesztő tragédiáját. Gyógyszerész leánya, falun élnek. Lupusos lett. Eleinte vitték a szülei Budapestre, ide-oda orvosokhoz, de nem gyógyult. Annyira eltorzult az arca, hogy emberek közé, utcára már nem mehetett, kiközösítették, rossz-betegségben szenvedőnek minősítették, és ezt előtte is hangoztatták. Üldözöttségében bezárkózott szobájába, és minden gyógykezelés nélkül mindaddig ott élt, amíg a klinika ambulanciájára nem került. A falusi élet elmaradottsága, a rosszindulat, a maradiság, az előítélet, a felvilágosító munka hiánya így tett tönkre egy szép, fiatal életet.

Meg is csináltam a már mások által leírt technikával a műorrot úgy, hogy először gipsznegatívot vettem a hiányzó orról, majd beolajoztam és újra gipszet öntöttem a negatívra, és az így nyert pozitívra gittből egy pótorrot formáltam. Emlékezem Imre szemészprofesszornak is szobráshajlamai voltak, ő is készített egy orrformát, mivel Beck professzornak az volt a célja, hogy a beteg a karakteréhez minél megfelelőbb pótlást kapjon. Imre professzor mintája kissé markáns lett. Amikor az orrformát elkészítettem, ismét gipszet öntöttem rá. Levettem a gitt-orrpótlást, és az első, valamint az utoljára nyert gipszformákat összeillesztettem, nyílást fúrtam rajta, és az erre a célra készített kis hurkatöltővel a már gelatinából megfőzött, megfestett masszát betöltöttem a két gipszforma közé. Kihűlés után a gipszet szétvettem, kiemeltem a menetközben elvékonyított szélű orrpótlást, és collodiummal a beteg orrcsonkjához ragasztottam. A beteg arcát bepúdereztem, bekrémeztem, és egy tükröt tartottam elé. A hatást, a mosolyt nem lehet elfelejteni. Persze ennek a módszernek az volt a nagy hibája, hogy a betegnek magának kellett a masszát a formába 3–4 naponként tölteni és felragasztani, mert a massa kiszáradt, összezsugorodott. Hacsak rövid időre is és nem végleges formában, de egy kialvófélben lévő, pislákoló lelkiéletet sikerült fellobbantanom, ez volt [az] ajándékom, nagy ajándékom. Megmutatta a beteg a gyönyörű fényképét, és ennek a fényképnek láttán kétszeresen elhatároztam, hogy a sötét elzárkózottságából felhozom egy kis időre a napfényre.

Elkészült a nagyon szép, világos, 2 ablakos műtő is, ahova most már műtősnőt is vettek fel, persze az excisióknál szükséges teendőkre, Gaál Gézáne vezette be a már előre megszerzett gyakorlata szerint. A műtőben nem volt sok berendezési tárgy, mindössze két kis fehér üvegezett gyógyszer, ill[etve] műszeres szekrény, egy női vizsgálóasztal és egy autokláv, amelyet a nagyon szerény műszerekkel együtt Pestről hoztak.

Most már a parkosítás is megkezdődött; kertészt alkalmaztak a klinikán, aki nagyon szépen rendbe is hozta az elhanyagolt parkot. Csinált melegházat, és ott tenyésztette a szebbnél szebb virágokat, amivel azután ellátta a kórtermeket. Beck professzor nagyon szerette a virágokat, ezért nagy gondot fordított a park szépségére, de nemcsak ő, hanem mindannyian el voltunk ragadtatva a szépülő kert láttán. A park fenyő-, tujaerdős, geszte-

4. kép – A pécsi klinika kertje

tattak, így a téli hónapokban nagyon sokat szenvedtek a betegek a hidegtől, de nemcsak a betegek, hanem az orvosok és ápolónők is. Volt helyiség, ahol nem is fűtöttek, mint pl. a raktár, fehérneműraktár. Pontosan már nem emlékezem, hogy hány év múlva, de központi fűtést alkalmaztak, az alagsorból hatalmas kazán fűtötte az épületet. Persze a pavillonokban továbbra is kályhafűtés maradt. Most már melegvíz-szolgáltatás is volt a főépületben.

Nagyon megnehezítette a klinika dolgozóinak az életét az is, hogy nem volt közpon-tosított. A pavillonokban fekvő betegek ellátása, ide-oda szállítása nagyon sok nehézségbe ütközött. Férfiápolók nem voltak, a nők nem bírták cipelni a nehéz hordágyakat, ezért az erősebb, kevésbé beteg férfiak segítségét vették igénybe. A kosztot reggel, délben és este fel kellett vinni a pavillonokba. A raktárak a „C” épületben voltak, ahol a ruhacserét lebonyolították. Oda is a betegek vitték, hozták a ruhát. A klinika megindulásakor ezek voltak a nagy nehézségek, de az idő lassan meghozta a könnyebbséget is. Ezek voltak az én meglátásaim, így tudtam rögzíteni is. Ezek voltak a gazdasági nehézségek. A tudományos munka, gyógykezelés, betegellátás nehézségeit nem tudom leírni, mert nincs szakmai tudásom hozzá.

Visszakanyarodom a „B” épületben lévő moulage-szobába, ahol a moulage-okat készítettem, amelyek készítése technikája nagyon bonyolult művelet. Türelmet, szorgalmat, ügyesség, színérzék, festői készséget, kis szobrászat iránti hajlandóságot kíván. Itt most nem öndicséretre van szó, nem a sokoldalúságot akarom kiemelni. Ez a tény. Nem volt elég csak levenni a betegről a gipszlenyomatot, hanem a műveletnek előzményei is voltak. Például, ha az arcra vettem a negatívot, akkor előzőleg beszélgetnem kellett a beteggel, mintegy előkészítettem a folyamatra. Elmondtam neki, hogy most egy pár percig az orrníylásokba helyezett gumicsöveken keresztül fog lélegezni, mert az arcára híg gipszet öntök, ami a száját is befedi. Hamar megkeményedik a gipsz, és akkor leemelem az arcáról, fájni nem fog, csak a légzés lesz kissé nehezebb. Igen ám, de voltak idősebb, nehezebben lélegző betegek, akiknél meggondolandó volt a gipsznegatív vétele. Most már tudom,

nyefaallás szépsége meg is kívánta a különböző virágos csoportok megrendezését, majd karbantartását.

Nyár volt, virágzott a park, melegen éltetett a nap, és serényen folyt a munka, de beköszöntött a tél, abban az évben nagyon hidegen, és akkor következett be a nem várt, dermesztő valóság. T[udni]i[llek] kívülről fűthető, mármint a folyosókról, kályharendszer volt az egész épületben. Még csak azt sem lehet mondani, hogy fűtőanyaghiány lett volna, hanem az volt a baj, hogy a kórtermek hatalmas nagyok, és egy kályhával kifűthetetlenek voltak. A többi 2–3 helyiséget egy kályha fűtötte, melegátengedő rácsokkal. A klinikán kenőcsös, borogatásos kezelést foly-

hogy azért viseltettem aversioval e folyamat iránt, mert én voltam a légszegény. A gipsz levétele után megnéztem, hogy a bőrstruktúra hibátlan-e, ha nem, akkor kijavítottam úgy, hogy ne legyen észrevehető a javítás. Nem részletezem az egész technikát, csupán vázoló azokat a nehézségeket, amelyeket egy-egy moulage elkészítésénél le kellett küzdeni. Például megtörtént, hogy egész hátnagyságú, papírvékonyaságú viaszpozitívet 2–3 óra leforgása alatt festettem ki mikro, vagy makropapulával és az így kifestett pozitívet visszaheleltem a negatívba, t[udni]i[llik] ekkor kezdődött az egész művelet legkritikusabb része. Nagy elővigyázatot kívánt ez a folyamat: a megfelelő hőfokra hevített, hőmérővel ellenőrzött, testszínűre festett masszát úgy kellett egy ecsettel fokozatosan rávinni a kifestett felületre, hogy az a végén 1–2 cm vastagságú réteg legyen. Ha ez megtörtént, akkor hideg vízben kiemelttem a gipsznegatívából. Ilyenkor dőlt el, hogy sikerült-e vagy nem a moulage. Levitte-e a meleg viasz a festéket, mert túl meleg volt, vagy nem volt elég meleg, és akkor nagy léghólyag keletkezett a moulage-ban, amit már nem lehetett eltüntetni. Ezek voltak az előre nem látott akadályok, és itt kellett a nagy elővigyázat, de néha hasztalan. Ez volt a hiba, ez volt a kudarcc. Ilyenkor újra kellett kezdeni a műveletet, újra 2–3 óra hosszat ült a beteg előtt. Az is megtörtént, hogy a beteg elváltozása már múltfélben volt, vagy más képet mutatott, vagy már teljesen elmúlt. Ekkor az emlékezőtehetségemre volt szükségem. Ezek az előre nem látott sikertelenségek nagyon megnehezítették a munkámat, de amikor sikerült szépen, hibátlanul kiemelni a gipszből a moulage-okat, a további művelet, pörkfelrakás, hámfelszedés, genny, vércsepp felrakása, szőrszál beültetése, kasírozás már nekem könnyű munka volt.

5. kép – Egy Hegedűs Margit által készített mulázs és a hozzá tartozó leírás

Lassan szaporodtak a moulage-ok. Elkészültek az első üvegezett szekrények, a tanterembe került először egy, majd kettő és végül annyi, hogy a hatalmas nagy tanterem minden oldalán moulage-szekrények voltak, amelyekbe sorszámozva, diagnosissal ellátva, hátlapjukon kórismével kerültek a moulage-ok. A tanteremben tartott előadás előtt innen készítette ki a moulage-ot, ha nem volt megfelelő beteganyag az osztályokon, az előadó. Állványra helyezve tették a hallgatók elé szemléltetőül.

6. kép – A klinika tanterme a mulázsszekrényekkel az 1940-es években

Beck professzor halála után a minisztérium dr. Lang Mihály c[ímzetes] r[end]-k[ívüli]. tanárt bízta meg a klinika igazgatói teendőivel, vezetésével, aki továbbra is a Beck professzor szellemében irányította a klinikát. Lang tanár és Szathmáry tanársegéd rövidesen hozzákezdtek a Beck emlékkönyv megírásához, amit be is fejeztek akkorra, amikor Lang tanárt Kaposvárra nevezték ki főorvosnak. A pécsi bőrgyógyászati klinikára dr. Berde Károly, a szegedi bőrgyógyászati klinika professzora került. Most új orvosok jöttek a klinikára, részben Szegedről, a Berde professzor tanítványai: dr. Dósa András, dr. Deme István, részben pedig itt nyertek kinevezést: dr. Döbrentei Ilona, dr. Pogány Erzsébet, dr. Képiró Pál, dr. Ribényi László, dr. Herepei István, dr. Nother Gyula, dr. Schmelz Dezső, dr. Zajác Zoltán. Dr. Jobst Pál továbbra is a klinikán maradt, amíg SZTK főorvosnak ki nem nevezték.

Berde professzor gyakorlati orvos lévén nagy súlyt helyezett a gyógyító munkára, az orvoscépzésre, kitűnő előadó volt, ezért ha lehet, még fokozottabban nagy súlyt helyezett a moulage-gyűjtemény fejlesztésére, mivel színes előadásain nagy szüksége volt erre a szemléltető eszközre, de élvezte a gyűjteményt mint látványt is, és ha a minisztériumból valamilyen bizottság jött, első dolga volt a moulage-gyűjtemény megismerlése.

Előzőleg, 1936-ban tbc-s lettem, fél évig feküdtem a belklinika tüdőpavillonjában. Azután 5 éven keresztül pneumothorax-kezelésben részesültem. Ez az élet nagyon nehéz, fizikailag megerőltető volt, mert most már Berde professzor megkívánta, hogy a moulage-készítés mellett tanuljam meg a fényképezést is. Igen ám, de kitől? Így magamra utalva próbálgattam a néha lehetetlennek látszó bőrstruktúrákat, bőrelváltozásokat úgy kihozni, hogy oktatás céljaira megfelelőek legyenek a fényképek, vetítésre alkalmasak. Először volt egy nagy, rozoga műtermi gép, amíg azt ellexponáltam, addigra a beteg régen elmozdult. Ezután kaptam egy 9x12-es Zeiss fényképezőgépet, de nem újat, ez nem is volt baj, mert ezen már pillanatot is lehetett exponálni. Gépelni is meg kellett tanulni

akkorra, amikor a Berde-tankönyvet gépeltük Rébay Máriával úgy, hogy ő gépelt, és én diktáltam vagy pedig fordítva. A könyvhöz most már az én általam készített illusztrációkat választotta össze Berde professzor egy-két kivétellel. A klinika nem nagy adminisztrációját is nekem kellett végeznem, mert nem volt titkárnő, gépíró, tisztviselői status.

Berde professzor a szegedi új egyetemi tömb bőrgyógyászati klinikájáról jött, ahol ő maga irányította, elképzelés szerint a klinika építkezését, amely klinika elkészülése után minden igényt kielégítő, korszerű, modern épület volt, így tanszékfoglalása után itt is hozzákezdett a klinika korszerűsítéséhez. Büszke is volt a szegedi klinika építkezésén végzett irányítómunkájára, úgyhogy engem is elküldött pár napra a klinika megtekintésére. Így a Szegedről hozott tapasztalataival, nagy energiával kezdett hozzá az építkezéshez Pécsen is. Persze itt nem új építkezésről volt szó, hanem egy öreg, elhanyagolt, a követelményeknek egyáltalában nem megfelelő épületről, ahol például nem volt a betegeknek fürdőszobájuk. Először azonban az anyagi feltételeket kellett megteremtenie, amit a minisztérium támogatásával meg is szerzett. Most már meg is kezdték az építkezést, a klinika bővítését. Az épület keleti oldala egy szárnyat kapott, ahova a fürdőszobák, öltözők, Wc-k kerültek. Ez a kérdés volt a legégetőbb feladat, azután a nyugati oldalon felhúzott szárnyal nagyobbították, modernizálták az elavult tantermet, előkészítőket, a hallgatók számára külön lépcsőfeljárót építettek a tanteremhez.

A következő terve Berde professzornak az volt, hogy II. emeletet húzat a főépületre, és akkor teljesen korszerűsített, összpontosított lesz a bőrklinika. A minisztérium engedélyezte is a tervet, de a kivitelezésre már nem kerülhetett sor, mert Berde professzort a szegedi tanszékhez nevezték ki, ugyanakkor, amikor Melczer professzort Kolozsvárra. Tekintettel arra, hogy Berde professzor erdélyi származású volt, megkérte Melczer professzort, hogy cseréljenek tanszéket. A minisztérium hozzájárult, és meg is történt a csere. Melczer professzor Pécsre került. Még ma is emlékezem, a két számomra nagyra becsült professzor a könyvtárban felém szegeztek egy kérdést, aminek megválaszolása nem várt kellemetlen helyzet elé állított, de ugyanakkor jól is esett, mert ez volt bizonyítéka annak, hogy általuk elismert, jó munkaező voltam. A kérdés az volt, Pécsen akarok-e maradni vagy Kolozsvárra megyek. Soha nem voltam anyagias, de a kérdés megválaszolása céljából az anyagiasság eszközehez folyamodtam, és azt válaszoltam, nem akarván megbántani egyik professzoromat sem, hogy oda megyek, ahol számomra jobb anyagi feltételeket biztosítanak, így maradtam Pécsen, mintegy megéreztem a háborús eseményekkel járó kellemetlenségeket, hogy t[udni]i[llek] a kolozsvári bőrgyógyászati klinikát feloszlatták, és így váltam volna állástalanná.

Még Berde professzor elgondolása szerint történt az is, hogy a moulage-szobát, fényképezőt lehozta a B-épület alagsorában lévő raktárhelyiségbe. Sötét, ablaktalan volt a fényképező, de annnyival jobb, hogy most már nem kellett a betegeket le- és felcipelni hordágyakon, vagy a járóbetegnek nem kellett olyan magas dombot megjárniok.

Mint írtam, Berde professzor gyakorlati ember volt, nagy moulage-gyűjtő, szürke fényképek készítésére nagy gondot fordító, addig Melczer professzor érkezésével most már egy egészen más légkör alakult ki a klinika tudományos életében, a laboratóriumi munka robbanásszerűen fejlődött. Tanítványaival különböző kísérleteket végeztek, feltevéseikre sok esetben megtalálva a kérdéses választ. Berde tanítványai közül itt maradt dr. Deme István, visszatért dr. Frankl József és dr. Surányi Olga. Kinevezést kaptak: dr. Gróf Pál, dr. Somogyi Dezső, dr. Dvorszky Kornél, dr. Dávid Margit, dr. Döbrentei Ilona, dr. Mérő Klára.

7. kép – Melczer Miklós (ülő sorban középben kabátban) és munkatársai. Jobb oldalon, a szélén áll Hegedűs Margit

Mivel Melczer professzor nagy laboratóriumi kutatómunkát fejtett ki, így az én munkám is átállást kívánt. A technika fejlődésével korszerűvé vált, Agfa-filmmel készített diavetítések most már színesebbé, szemléltetőbbé tették az előadásokat, így, amennyiben az Agfa-film beszerzése lehetővé tette, átálltunk a színes fényképezésre. Általában a filmes fényképezésre. Ez nem azt jelentette, hogy Melczer professzor beszüntette volna a moulage készítését, hanem háború lévén, lehetetlen volt a viaszmasszához szükséges, nagy mennyiségű viasz beszerzése. Így a moulage-készítés automatikusan szűnt meg. Azonban a még nem nagyszámú diagyűjteményünk mellett szükséges volt a moulage-ok bemutatására, szemléltetésére. De később a diagyűjtemény szépen fejlődött, úgyhogy oktatás céljaira kizárólag ezt alkalmazhatták.

Melczer professzor most már inkább a mikroszkópfelvételeket, nagyításokat végeztette velem, különböző kutatásainak alátámasztásául, előadásokhoz, közleményeihez. Később nagyon sokat foglalkozott az elektromikroszkópos felvételekkel, sejt- és víruskutatásainál. Rengeteg sok mikroszkópos felvételt, nagyítást készítettünk, de sok betegfelvételt is az előadásaihoz, közleményeihez.

Gaál Gézáne egy évvel előbb, 1962-ben ment nyugdíjba, aki, mint írtam, nagy odaadással dolgozott a klinika megindulásáért, majd fejlődéséért. Közreműködött a klinika alapjainak stabilizálásánál, amely alapon most már sokak közreműködésének eredményeként egy stabil klinika működik, amely klinika most már nem szakképzetlen, hanem érettségizett, 3 éves szakmai végzettséggel rendelkező asszisztensnőkkel, ápolónőkkel dolgozik. Gaál Gézáne a szövettani metszetek kiváló készítője, mint asszisztensnő ment nyugdíjba, maga után hagyva utódjául Lieber Dezsőné, aki szintén szövettani kiválóság, és már hosszú évek óta asszisztensnő a klinikán.

1956 közeledtével korhatárom lejárt, ezért a klinika úgy határozott, hogy utánpótlásról gondoskodik, de azután én még korhatáron túl hat évig dolgoztam, és csak 1957-ben vett fel a klinika egy érettségizett kisleányt, Fonód Saroltát utódomként, akit kizárólag a fotótechnika elsajátítása céljából alkalmaztak. Így én 1963-ban mentem el nyugdíjba. A klinika nagyon szépen, mint ahogy ez szokás, elbúcsúztatott, de mielőtt lementem volna a tanterembe, először magamra maradva búcsúztam el az én kis munkahelyemtől.

Odamentem a fényképezőállványhoz és vissza az ajtóhoz, de ezt az utat kétszer-háromszor megismételve búcsúztam, mint egy nagyon kedves hozzátartozómtól. Egy könnycsepp gördült végig az arcomon, azután ezt letörölve, mosolyogva hagytam magam búcsúztatni, de vérző szívvel. A feleslegessé válásomat siratva. Mint ahogy 560 darabból álló moulage-gyűjteménye a klinikának szürkévé, elporosodottá, lommá vált, úgy váltam én is hasznavehetetlenné. A gyűjtemény teher lett, nagy helyet elfoglaló lommá vált, áttisztítani, rendben tartani nem volt mód. Megsemmisíteni pedig nem volt szív. Most ez a gyűjtemény nem volt dekoratív, hanem szánalmas látvány.

Melcer professzor nyugdíjba vonulása után én még mint nyugdíjas többször dolgoztam a klinikán, de ekkor már Gróf professzor irányítása mellett. Egyszer a közben férjhez ment Fonód Sarolta szülési szabadsága alatt, egyszer pedig amikor a négy egyetem bőrgyógyászprofesszoraival közösen írt Gróf professzor munkájához az illusztrációkat elkészítettük.

Gróf professzor azt a tervet, amelyet Berde professzor már elfogadtatott a minisztériummal, ha nem is tudta úgy kivitelezni, hogy t[udni]i[llik] II. emeletet huzat a főépületre, mivel a háború, a demokratikus átalakulás ment végbe az országban, így a gazdasági lehetőségek nem voltak adottak egy nagyobb építkezéshez, mindenesetre a belső átalakítást, modernizálást, korszerűsítést megoldotta olyan formában, hogy a nagy kórtermeket elkülönített osztályokká változtatta át. Levitette a női osztályt a magasföldszintre. Az egész épület oldalfala világos, zöld csempét kapott, végig a lépcsőházon keresztül a főbejáratig és zöld műanyagburkolatot a folyosók kövezete, lépcsők fémleszorító szegéllyel, ami a le- és felhaladóknak nagyon impozáns képet nyújt.

A magasföldszint középső részén függőrendszerrel fényképezőt, sötétkamrát építettek, itt is fürdőszobát a nővéreknek. Ez a fényképező most már a legmodernebb optikai felszereléssel ellátott fényképező. A színes diagyűjteményt, mintegy 10.000 darabot kivető, kasírozott, diagnosztizált, szép diaszekrényekbe helyezték el. Talán Pécs legszebb gyűjteménye, amelyet kizárólag Fonód Sarolta, most már Faltisz Róbertné készített. Dr. Hamar Matilddal, majd dr. Újlaki Évával betegségs csoportok szerint besorolták.

Gróf professzor az „A” épületben lévő laboratóriumot is olyan korszerűen alakíttatta át, hogy a különböző kutatási területek, szövettani, mikrobiológiai, kémiai, virológiai, szerológiai, immunbiológiai laboratóriumok elszeparáltak, elkülönítettek úgy, hogy munkatársai zavartalanul dolgozhatnak témájuk szerint. Ilyen körülmények között dolgozik még ma is Melcer professzor is. A pavillon külseje is nagyon szépen rendben tartott, ill[etve] karban tartott, a környezetbe beleillő épület.

1976 márciusában, egy szép napon megkérdezte tőlem Gróf professzor, hogy nem lennék-e hajlandó a nagyon elhanyagolt állapotban lévő moulage-gyűjteményt felújítani, átfesteni, portalaníttani, újrakasírozni, amire én szívesen válaszoltam, nemcsak azért, mert az enyészettől megmenthetem a számomra nagyon nehéz, sok fáradságot kívánó munkával megteremtett gyűjteményt, hanem azért is, mert mint minden nyugdíjasban, úgy bennem is kimondhatatlanul nagy munkavágy élt. A céltalanságban annyira kifáradt nyugdíjas valóm a tudatra, hogy újra dolgozhatom, hogy a társadalomnak újra aktív tagja lehetek, olyan nagy erőt adott, hogy készséggel elfogadtam a megbízatást, és hozzá is kezdtem olyan nagy lendülettel a munkához, hogy már reggel 5 órakor dolgoztam. Látva azt, hogy a nagyon elhanyagolt, poros, piszkos moulage-ból hogyan lesznek ismét tiszta, újra jól diagnosztizálható, átkasírozott, átöltöztetett moulage-ok, még nagyobb lendületet

adott. Most már a látvány nem szálnalmas, hanem újra dekoratív látvány lett. Láttam azt, hogy egy fél évszázaddal hogyan vették fel a harcot az enyészet ellen ezek a moulage-ok, és hogyan vehetik fel még egy újabb fél évszázadig, és ez különös örömmel töltött el. Persze a fiatal klinikai dolgozók nem értették meg ezt a nagy munkatempót, de nem is érthették meg, mert még fiatalok, nem tudják mit jelent az alkony, amikor az ember feje felett a nap lemenőben van, amikor úgy érzi, hogy rá már csak az a hely vár, ahol nincs szükség a tevékenységre. Szóval nagy odaadással láttam hozzá a moulage-ok szépítéséhez, ami sikerült is rövid 3 hónap alatt, 280 db-ból álló gyűjteményt hoztam nagyon szépen rendbe, mentettem meg az enyészettől, hogy majd Gróf professzor ezt a gyűjteményt vihesse át az utókor számára, mintegy annak bizonyítására, hogy a tudomány az orvoscépzéshez, anyagiakat, emberi fizikai erőt nem kímélve, milyen eszközöket alkalmazott, készítetett az emberiség gyógyítása céljából, ilyen eszközökkel is harcolva az emberek egészségéért, életéért.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	Hegedüs Margit az 1940-es években. Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény
2. kép	Beck Soma szobra. Alkotó Geecső Sándor szobrászművész (1930). PTE KK Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinika
3. kép	A pécsi bőrklinika épülete az 1920-as években. Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény
4. kép	A pécsi klinika kertje. Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény
5. kép	Egy Hegedüs Margit által készített mulázs és a hozzá tartozó leírás. PTE KK Bőr-, Nemikórtani és Onkodermatológiai Klinika
6. kép	A klinika tanterme a mulázsszekrényekkel az 1940-es években. Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény
7. kép	Melczer Miklós (ülő sorban középen kabátban) és munkatársai. Jobb oldalon, a szélén áll Hegedüs Margit. Pécsi Egyetemtörténeti Gyűjtemény

38 years of work

by Margit Hegedüs

(Summary)

Margit Hegedüs worked at the dermatology clinic of Erzsébet University, then Pécs Medical University, between 1923 and 1963. She compiled the clinic's collection of moulages and part of its photo and slide collection. She recorded her memoirs in the 1980s, which were preserved in typewritten form in the clinic's library.

SZEMLE

A zárt rendszer logikája: A titoktartás szerepe a szovjet állam működésében

MARK Harrison: *Secret Leviathan. Secrecy and State Capacity under Soviet Communism*. Stanford University Press, Stanford, California. 2023, 372 oldal. ISBN: 9781503628892 ; E-book: 9781503635845 ; DOI: 10.11126/stanford/9781503628892.001.0001

A kortárs politikai – és közéleti – gondolkodás egyik alapvető kihívása, hogy miként értelmezzük a demokrácia és a jogállam fogalmát egy olyan világban, ahol ezek gyakran egymással ütköző elvárásokat, történelmi hagyományokat és hatalmi gyakorlatokat tükröznek. Ez a – végtelenül posztmodern – értelmezési horizont parttalan viták melegágya, amelyben a diskurzus a jogi fogalmiságtól az absztrakt filozófiai spekulációig terjed közös fogalmi alap és a konszenzus reménye nélkül. Hasonlóképpen véleményes annak a megítélése, hogy az autoriter és a liberális jogi környezet tengelyén hol helyezkedik el az az optimális állapot, amely az állam (és ideális esetben az állampolgárok) számára stabil és prosperáló ökoszisztémát teremt. Ez a diskurzus a – mára már számos más globális probléma árnyékában feledésbe merülő – koronavírus-járvány kezelésével kapcsolatos viták során a szabadság–biztonság skáláján való optimumot kereste. A döntéshozók rendre olyan helyzetben találták magukat, ahol az egyik alapelv érvényesítéséhez a másik részleges feladására lett volna szükség: a szabadságjogok védelme a kormányzati hatékonyság kárára történt volna, míg a közbiztonság garantálása gyakran a polgári jogok szűkítését vonta volna maga után.

E dilemma számos ponton érinti az államszervezés egyéb alapvető mechanizmu-

sait és ezeknek a társadalom mindennapi működésére gyakorolt hatásait. Ezek közül a titoktartás állami működtetése képezi írásunk központi témáját. A modern kormányzati rendszerek egyik legérzékenyebb metszéspontja a titkosszolgálatok működése, amelyek állandóan az állami titkosság és a demokratikus ellenőrzés határvonalán egyensúlyoznak: egyrészt deklarált céljuk a nemzetbiztonság, a nemzet érdekeinek védelme és szolgálata, de gyakran a demokratikus kontroll határterületein vagy éppen azon kívül tevékenykednek.

Minden modern állam rendelkezik titkosszolgálatokkal, és szigorúan szabályozzák a nem nyilvános, titkos információk körét. A szolgálatok működésének része a megfigyelés is. Az erre szakosodott szervezetek pedig nem ritkán pontosabb képpel rendelkeznek saját állampolgáraikról, mint azok közvetlen környezete. Ezen kormányzati funkció működése önmagában még nem meríti ki az antidemokratikus, autoriter vagy diktatórikus működés feltételeit, annak ellenére, hogy könnyen asszociálunk a kettő kapcsolatára. Ez a reláció nem kölcsönös, hanem sokkal inkább egyirányú: a titkosszolgálatok egy teljes mértékben demokratikus állam működésének is részei, azonban a diktatórikus berendezkedések jellemzően egy ennél jóval nyomatékosabb titkosszolgálati aktivitással rendelkező adminisztrációt működtetnek (tehát van titkosszolgálat diktatúra nélkül, de nincs diktatúra titkosszolgálat nélkül).

Ez a tematika képezi a központi gondolatiságát Mark Harrison *Secret Leviathan. Secrecy and State Capacity under Soviet Communism* című, 2023-ban megjelent monográfiájának: a titoktartás – vagyis az információk állami szintű kontrollja és védelme – és az államkapacitás kapcsolata a sztálini diktatúra éveitől a Szovjetunió összeomlásáig. A műből kiderül, hogy a vizsgált időszakon belül ugyan voltak eltérések:

a sztálini években teljesedett ki leginkább a titkosítás rendszere, Hruscsov idején ugyan némileg enyhült a nyilvánosság tere, de az alapvető intézményes struktúrák változatlanul fennmaradtak, és a későbbi vezetők is ezen a kereten belül mozogtak, tehát a rendszer lényegi működése egységes maradt Sztálintól Brezsnyevig.

A keleti blokk titkosszolgálati tevékenységével, megfigyeléseivel, rémtetteivel széleskörű irodalom foglalkozott, amely a téma népszerűsége miatt nemcsak a szakmai, hanem a tágabb olvasóközönség körében is ismertségre tett szert. Mindazonáltal Harrison könyvében ezt egy teljesen új megközelítésben vizsgálja: a titoktartást mint állami funkciót, az államkapacitást előmozdító vagy éppen erodáló adminisztratív tevékenységként. A szerző a Warwicki Egyetem Közgazdaságtudományi Karának professzor emeritusa, a Brit Akadémia és a Társadalomtudományi Akadémia tagja. Kutatási területe Oroszország és a szovjet befolyási övezet gazdaságtörténete, valamint a 20. századi hadviselés és biztonságpolitika. Ő volt az egyik első nyugati közgazdász, aki a Szovjetunió összeomlása után orosz levéltárakban kutathatott.¹

Harrison már a könyv első mondataiban magyarázatot ad a címválasztásra: Daron Acemoglu és James A. Robinson államtipológiájából² kiindulva alkotta meg a *Secret Leviathan* kifejezést, ahol a szerzők a világtörténelem különböző korszakait és térségeit vizsgálva igyekeztek általánosítható államelméleti keretet nyújtani az eredetileg Thomas Hobbes *Leviatán*³ című művéből származó

fogalomból kiindulva. Hobbes 1651-ben megjelent művében az abszolút hatalommal rendelkező államot a mindent uraló, félelmetes tengeri szörny metaforájával írta le. Ezt a klasszikus politikafilozófiai hagyományt értelmezik újra Acemoglu és Robinson, akik a 2019-es *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty* című művükben dolgozták ki a modern államtípusok tipológiáját. A szerzők klasszifikációja szerint négy államtípust különböztethetünk meg: a *Despotikus Leviatánt* (elnyomó állam), a *Nem Létező Leviatánt* (bukott állam), a *Bilincsbe Vert Leviatánt* (az intézmények és a társadalom által korlátozott állam), valamint a *Papír Leviatánt* (despotikus, ám működésképtelen állam). Harrison ebből kiindulva vezeti be saját fogalmát: a *Titkos Leviatánt* – az államot, amely „a végeletekig fokozta a titoktartást”.⁴

Harrison címválasztása olyan hangzatos, fogalomteremtő címekre emlékezteti az olvasót, amelyek célja új értelmezési keretek kijelölése és emlékezetes, mémesedő fogalmak megalkotása. Ilyen például Zizek *keresztény ateizmusa*,⁵ Varoufakis *technofeudalizmusa*,⁶ Han *pszichopolitikája*,⁷ Fraser *kannibál kapitalizmusa*⁸ vagy Fisher *kapitalista realizmusa*.⁹ Jóllehet, Harrison megközelítése az imént felsoroltakhoz képest árnyaltabb és kevésbé polemikus, emellett a cím nemcsak retorikai eszköz, hanem az

⁴ HARRISON 2023. 2. [A szerző fordítása.]

⁵ ZIZEK, Slavoj: *Christian Atheism. How to Be a Real Materialist*. London, Bloomsbury Academic, 2024.

⁶ VAROUFAKIS, Yanis: *Technofeudalism. What Killed Capitalism*. Hoboken, Melville House, 2024.

⁷ HAN, Byung-Chul: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Budapest Typotex, 2020.

⁸ FRASER, Nancy: *Kannibál kapitalizmus*. Budapest, Open Books, 2024.

⁹ FISHER, Mark: *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest, Napvilág, 2021.

¹ <https://cepr.org/about/people/mark-harrison> [2025.06.01.]

² ACEMOGLU, Daron – ROBINSON, James A.: *The narrow corridor. How nations struggle for liberty*. London, Penguin Books Ltd., 2020.

³ Legfrissebb magyar nyelvű kiadását ld. HOBBS, Thomas: *Leviatán. Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2010.

elemzés tárgyát és kereteit is kijelöli: a titoktartás és államkapacitás viszonyrendszerét.

Harrison abból a feltételezésből indul ki, hogy a titoktartás a szovjet állam „génjeiben volt megteremtésének első napjaitól kezdve”,¹⁰ mely annak kétségtelenül megfigyelhető jellegzetessége volt, de ez még megkérdőjelezhetően magyarázza a későbbi despotikus állam titoktartási gyakorlatát. Harrison ugyanis a végletekig fokozott titoktartás okait úgy indokolja, hogy „azért tették, mert megtehették. Pontosabban, az 1917-ben az államhatalmat megragadó földalatti összeesküvők már hozzászórtak a titkos munkamódszerekhez és munkájuk összehangolásához. Azután az államhatalom monopolizálása és a gazdasági, társadalmi és kulturális élet ebből következő, állami irányítás alá helyezése váratlan lehetőségeket adott számukra, hogy kiterjesszék a konspiratív gyakorlatokat az általuk ellenőrzött szférákra. Próbák és hibák útján megtanulták, hogyan használják ki ezeket a lehetőségeket a lehető legteljesebb mértékben.”¹¹ Míg a „földalatti összeesküvők” titoktartását a fennálló államhatalom túlerejével szembeni kényszer diktálta, addig a szovjet állam titkos működését alapvetően más motivációk és logikák határozták meg. Sokkal inkább tűnik úgy, hogy a bizalmatlanság volt a „génjeikben”, mely a társadalom erős kontrollján túl a hatalmi elit tagjainak koncepciózus megfigyelését is maga után vonta. De ezt azért tették volna, mert megtehették, és nem a hatalom már-már paranoiás féltése eredményezte? Persze a kettő nem zárja ki egymást.

A könyv meglehetősen alapos elméleti keretrendszert állít fel az empirikus vizsgálatokra épülő fejezeteket megelőzően. Először is tisztázza a szovjet titoktartás négy pillérét:

1. A **szinte mindenre kiterjedő állami monopólium**, melynek keretében például

korlátozták a fénymásolók és a betárcsázós telefonok használatát. Harrison azért is emeli ki ezeket a technológiákat, mert jól mutatják, hogy a rendszer nem csupán a gazdasági javak és a politikai döntések fölött kívánt kizárólagosságot gyakorolni, hanem az információ terjedésének legapróbb csatornáit is igyekezett ellenőrzése alá vonni.

2. A **média és a könyvkiadás átfogó cenzúrája**,¹² amely nemcsak a nyíltan rendszerellenes tartalmakat, hanem minden olyan információt kiszűrte, ami veszélyeztethette a hatalom biztonságát. Ide tartoztak a katonai titkok, a köznyugalmat megrendítő hírek, a társadalmi feszültségeket szító írárok, illetve bizonyos „nemkívánatosnak” minősített kulturális tartalmak. Ennek köszönhetően évtizedeken át sikerült elhallgatni olyan tényeket, mint az 1933-as és 1947-es éhínségek, a sztálini tisztogatások, a kényszymunkatáborok rendszere, a második világháborús emberveszteségek vagy a hidegháború hatalmas katonai kiadásai.¹³
3. A **kormánypart konspiratív normái**, mely azt a konspiratív gyakorlatok kódexét jelentette, „amelyet minden bolsevik nemzedék megtanult az előzőektől, és továbbadott az utánuk következőknek. Ezek a normák felmentették a hatalmon lévő párt tagjait mindenfajta kötelezettség alól, hogy nyilvánosan számot adjanak az általuk hozott döntésekről vagy azok eredményéről.”¹⁴

4. A negyedik pillért pedig a **titkosszolgálatok** jelentették.¹⁵

¹² A Glavlit néven ismert cenzori hivatal az 1960-as években kb. 70.000 főt számlált, mely a cári Oroszország hasonló funkciókat ellátó hivatalának 46 főt számláló apparátusával szemben majd' százötvenszeres növekedést jelent. VLADIMIROV, Leonid: How the Soviet Censor Works. *Sage Journals* 1. (1972):3–4. 31–43. Idézi HARRISON 2023. 12.

¹³ HARRISON 2023. 9.

¹⁴ HARRISON 2023. 13. [A szerző fordítása.]

¹⁵ Cseka (Összoroszági Különleges Bizottság), majd GPU (Állami Politikai Igazgatóság), majd OGPU (Egyesített Állami Politikai Igazgatóság),

¹⁰ HARRISON 2023. 2. [A szerző fordítása.]

¹¹ HARRISON 2023. 53. [A szerző fordítása.]

Az elméleti alapvetések közé tartozik még az államkapacitás fogalma és az ezzel összefüggő *titoktartás/államkapacitás kompromisszum*, melyet a 2. fejezet tárgyal részletesen.¹⁶ Az államkapacitás definíciói a fogalmat egyrészt az állam kényszerítésre, adóztatásra és igazgatásra, másrészt pedig a törvények, a rend és a közjavak biztosítására való képességeként írják körül. A kettő kapcsolatára utaló *titoktartás/államkapacitás kompromisszum* pedig azt hivatott kimutatni, hogy a titoktartás növelése milyen hatással van az államkapacitásra, mellyel kapcsolatban Harrison arra a következtetésre jut, hogy „a titoktartás nettó hatása az állami kapacitásra nem lineáris: bizonyos mértékű titoktartás valószínűleg kapacitásnövelő, de ahogy a titoktartás egyre intenzívebbé válik, a különböző típusú állami kapacitások nettó előnye kezd elkopni, és veszteségbe fordul.”¹⁷ Ez az összefüggés kétségkívül logikus, amit Harrison empirikus példák és esettanulmányok sorával kíván alátámasztani, és összességében a tényezők arra látszanak utalni, hogy a titoktartás láthatatlan költsége egy bizonyos szinten felül „finanszírozhatatlan”. Gondoljunk például arra, hogy a Gulag-adminisztrációban a titkos dokumentumok kezelése és ellenőrzése önmagában több tízezer ember munkáját igényelte,¹⁸ vagy hogy a ’70-es években Litvániában közel nyolcszor (!) annyi KGB-informátort tartottak nyilván, mint az egész Egyesült Államokban.¹⁹

amelynek funkcióit végül az NKVD (Belügyi Népbiztosság) olvasztotta magába, majd az NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság), amelyet a második világháború után MGB-re (Állambiztonsági Minisztérium) neveztek át, majd Sztálin halála után KGB (Állambiztonsági Bizottság) néven lett megreformálva. HARRISON 2023. 15.

¹⁶ *secrecy/state capacity tradeoff*

¹⁷ HARRISON 2023. 42. [A szerző fordítása.]

¹⁸ HARRISON 2023. 71–73.

¹⁹ Litván Szovjet Szocialista Köztársaság 1971-ben: 11675 fő, USA 1975-ben: 1500 fő. 161.

Hasonló logika működött Magyarországon is, melyre Harrisont alátámasztó példákat találunk hazai kutatók tanulmányaiban is. Polyák Petra egyetemi pártszervezetek vizsgálatáról szóló tanulmánya²⁰ szerint például 1951-ben az Agitációs és Propaganda Osztály arra kötelezte az egyetemi pártbizottságokat, hogy állítsanak össze „ellenséglistát” a hallgatókról. Mintegy 400 nevet javasoltak, de a csatolt leírások alapján az apparátus sokszor nem tudta megmagyarázni, mi számít „elleneséges tevékenységnek” – proletárösztrönre hivatkoztak konkrét bizonyíték helyett.²¹ Koltai Gábor²² megállapítása szerint pedig az MDP Budapesti Bizottság információs rendszerének egyik jellemzője volt, hogy az alapszervezetektől a kerületi bizottságokon át a fővárosi bizottságig haladva az információ fokozatosan „elsikkadt”, és egyre kevesebb konkrét adat maradt a jelentésekben. Ez jól mutatja, hogy a titoktartás és a túlbürokratizált jelentési lánc végső soron csökkentette az állam információs kapacitását.²³ Ezek a példák arra mutatnak rá, hogy a titoktartás költsége valójában nem önmagában állt, hanem a diktatúra egészének irracionális működéséből fakadt: az államkapacitás jelentős részét nem produktív célokra, hanem a bizalmatlanság intézményesítésére fordították.

Itt utalnék vissza jelen írás kezdő gondolatára: az „autokrácia–liberális demokrácia” és a „szabadság–biztonság” dilemma felvetése azért is szükséges esetünkben,

²⁰ POLYÁK Petra: The need to know. Information gathering and evaluation in Communist Party organizations of Hungarian universities (1948–1956). *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 30. (2023):2. 157–179.

²¹ POLYÁK 2023. 157–158.

²² KOLTAI Gábor: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). *Fons* 13. (2006):3. 355–396.

²³ KOLTAI 2006. 392–393.

mert a könyvben használt *titoktartás/államkapacitás kompromisszum* véleményem szerint a *diktatúra/államkapacitás kompromisszum* egyik tényezője csupán.²⁴ Ugyanis az teljesen világos, hogy bármely alrendszer irracionálisan sok erőforrást felemésztő működtetése az államkapacitás rovására megy, ez alól egészen biztosan nincs kivétel: a túl sok munka egészségtelen társadalmat, a túl sok adó élhetetlen körülményeket, a túl sok adókedvezmény hiányos állami szolgáltatásokat eredményez, és ez a sor hosszasan folytatható lenne. A kérdés sokkal inkább az, hogy minek az érdekében működik az alrendszer, mert itt válik érdekessé a kompromisszum kérdése: nem önmagáért, és még csak nem is azért működtették a végletekig fokozott titoktartás rendszerét, mert megtehették, hanem mert az a hatalom megtartásának az általuk vélt legbiztosabb módja volt. Erre Harrison is utal: „*A hatalmon lévő kommunista pártok esetében úgy tűnik, hogy két dolgot akartak: saját rendszerüket biztosítani, és egy erős államot építeni. Első látásra ez a két cél teljesen összeegyeztethetőnek tűnt. Ha jobban megnézzük, a titoktartás/államkapacitás kompromisszum fogalma éket ver közéjük. Azt sugallja, hogy a titoktartás egy bizonyos pontig mind a rezsim biztonságát, mind az államépítést elősegítette. Egy ponton túl a növekvő titoktartás továbbra is erősítette az uralkodó párt védelmét, de az államépítés céljai ellen kezdett hatni. Ennek oka az volt, hogy a titoktartás költségei kezdték felemészteni az állam azon képességét, hogy a saját titkai megőrzésénél és az uralkodó párt hatalmon tartásánál többet tegyen.*”²⁵

²⁴ Árnyaltan utal rá recenziójában Yoram Gorlizki is: „*A szovjet cenzúra például vitathatatlanul nem oka, hanem tünete volt a titkos államnak.*” GORLIZKI, Yoram: Secret leviathan: Secrecy and state capacity under Soviet Communism. Mark Harrison. *Economic History Review* 77. (2024):4. 1544–1546.
²⁵ HARRISON 2023. 53. [A szerző fordítása.]

Mi jelenti/adja ennek a bizonyos kompromisszumnak az árnyoldalát? A szerző három tényezőben állapítja meg: az irracionális erőforrások, a titoktartás miatti információhiány következtében tájékozatlan társadalom és államapparátus, valamint a hatalmon lévők titoktartásból eredő elszámoltathatóságának teljes hiánya.²⁶

A könyv központi témája ezt vizsgálja: a szovjet állami kapacitás túlzott titoktartásból eredő kárát. A *Titoktartási adó* fejezet a konspiratív normák kormányzati tevékenységre és a tisztviselők munkájára gyakorolt hatásait elemzi. Bemutatja a titoktartási eljárásokat, amelyek olyan terheket róttak a hivatali munkára, mint egy többszörös adóztatás, aminek eredményeképpen a Szovjetunió titoktartási költségei nagyságrenddel haladták meg a modern liberális demokráciákban számszerűsíthető mértéket. A *Titoktartás és félelem* fejezet az állampolgárok és funkcionáriusok viselkedésére gyakorolt hatásokat vizsgálja. Példaként mutatja be az 1940-es évek végéről származó esettanulmányt, amikor Sztálin váratlanul szigorította a titoktartási rendszert, ami büntetésekkel eredményezett és „félelemhullámot” indított a szovjet bürokrácián belül, ami a munkavégzés hatékonyságára természetesen negatívan hatott. Két további fejezet a titoktartási rendszer közvetett költségeiről szól (diszkrimináció, bizalmatlanság). A *Titkos rendőrség és diszkrimináció* fejezetben példának hozza fel, hogy a KGB-hez kerülő kompromittáló (*kompromat*) adatok alapján a lojalitást előnyben részesítették a kompetenciával szemben, amivel végül a rendszer saját humán kapacitását gyengítette. A *Titoktartás és a tájékozatlan elit* fejezet pedig abból az aspektusból közelíti meg a titoktartás

²⁶ A szerző ezt az ellentmondást így érzékelteti: „*Ellenőrizni akarja a munkámat? Nem, az titkos. Tudni akarja, hogy mennyit számolhatok fel? Nem, az is titkos.*” HARRISON 2023. 51.

kártékonyságát, hogy az erodálja az állam azon képességét, hogy megismerje önmagát és korrigálja hibáit, tévedéseit. A szerző itt részletesen tárgyalja például a szovjet katonai kiadások kérdését, ahol még a legfelső vezetők sem láttak tisztán. A záró *Titoktartás és huszonegyedik századi tekintélyelvűség* fejezet kitekintés a hidegháború utáni Oroszország és Kína vizsgálatára.

Harrison kulcsfontosságú levéltári források vizsgálatára – köztük a Hoover Institution archívumának három mikrofilmgyűjteménye: a litván KGB-archívum, a Gulag-archívum és a szovjet pártellenőrző bizottság archívuma²⁷ – alapozva tárja fel a Szovjetunió titoktartásának rendszerét és elemzi annak hatását az államkapacitásra. A könyv fogalmi keretrendszerét adó cím kétségkívül figyelemfelkeltő, és azt a benyomást kelti, hogy a

titoktartás a szovjet állam legfőbb ismérve volt. A cím implicit sugallata ellenére a szerző valójában nem állítja ezt: elsősorban azt elemzi, miként vált a titkolózás a szovjet állam működésének egyik meghatározó, ám gyakran kontraproduktív mechanizmusává, amelynek eredményeképpen az állam sokkal inkább egy hatásosan működő *Despotikus Leviatánként* írható le. A titoktartás, a titkosszolgálatok, az ügynökbeszervezések és megfigyelések mind a diktatúra és az uralkodó párt – ezáltal a fennálló államrend – védelmét szolgáló eszközök voltak, tehát a *Despotikus Leviatán* működését kiszolgáló eszköz, nem pedig annak lényegi alapvetése. Ennek ellenére a munka természetesen rendkívül értékes, fontos adaléka a Szovjetunió történetének történeti, gazdaságtörténeti és politológiai aspektusból.

Bacher Péter

²⁷ HARRISON 2023. 303–304.

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

ALBRECHT Zsófia	PhD-hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskola
BACHER Péter	PhD-hallgató Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola
DEZSŐ Krisztina	osztályvezető, könyvtáros, muzeológus Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya
HEGEDÜS Margit	laboráns Pécsi Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinika
HEILAUF Zsuzsanna	igazgató, történész muzeológus Tomory Lajos Múzeum
JÁSPERNÉ Nagy Melinda	múzeumpedagógus Tomory Lajos Múzeum
NJARI, Denis	egyetemi docens Josip Juraj Strossmayer University of Osijek Faculty of Humanities and Social Sciences
PÁPAI Tamás László	múzeumi adattáros, történész Tomory Lajos Múzeum
SOMOGYI Bianka	levéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
SZÓTS Zoltán	történész, nyugalmazott múzeumigazgató Völgységi Múzeum, Bonyhád
UNGVÁRI Zsuzsanna	egyetemi adjunktus Eötvös Loránd Tudományegyetem, Informatikai Kar Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet
VARGHÁNÉ Szántó Ágnes	főlevéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára